

Ontgonnen verleden

Regiobeschrijvingen provincie Overijssel

Adriaan Haartsen
Elyse Storms

landbouw, natuur en
voedselkwaliteit

Directie Kennis, juni 2009

© 2009 Directie Kennis, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Rapport DK nr. 2009/dk116-D
Ede, 2009

Teksten mogen alleen worden overgenomen met bronvermelding.

Deze uitgave kan schriftelijk of per e-mail worden besteld bij de directie Kennis onder vermelding van code 2009/dk116-D en het aantal exemplaren.

Oplage	50 exemplaren
Auteur	Bureau Lantschap
Samenstelling	Eduard van Beusekom, Bart Looise, Annette Gravendeel, Janny Beumer
Ontwerp omslag	Cor Krufft
Druk	Ministerie van LNV, directie IFZ/Bedrijfsuitgeverij
Productie	Directie Kennis Bedrijfsvoering/Publicatiezaken Bezoekadres : Horapark, Bennekomseweg 41 Postadres : Postbus 482, 6710 BL Ede Telefoon : 0318 822500 Fax : 0318 822550 E-mail : DKinfobalie@minlnv.nl

Voorwoord

In de deelrapporten van de studie Ontgonnen Verleden dwaalt u door de historisch-geografische catacomben van de twaalf provincies in Nederland. Dat klinkt duister en kil en riekt naar spinnenwebben en vochtig beschimmelde hoekjes. Maar dat pakt anders uit.

Deze uitgave, samengesteld uit twaalf delen, biedt de meer dan gemiddeld geïnteresseerde, verhelderende kaartjes, duidelijke teksten en foto's van de historisch-geografische regio's van Nederland. Zo geeft het een compleet beeld van Nederland anno toen, nu en de tijd die daar tussen zit.

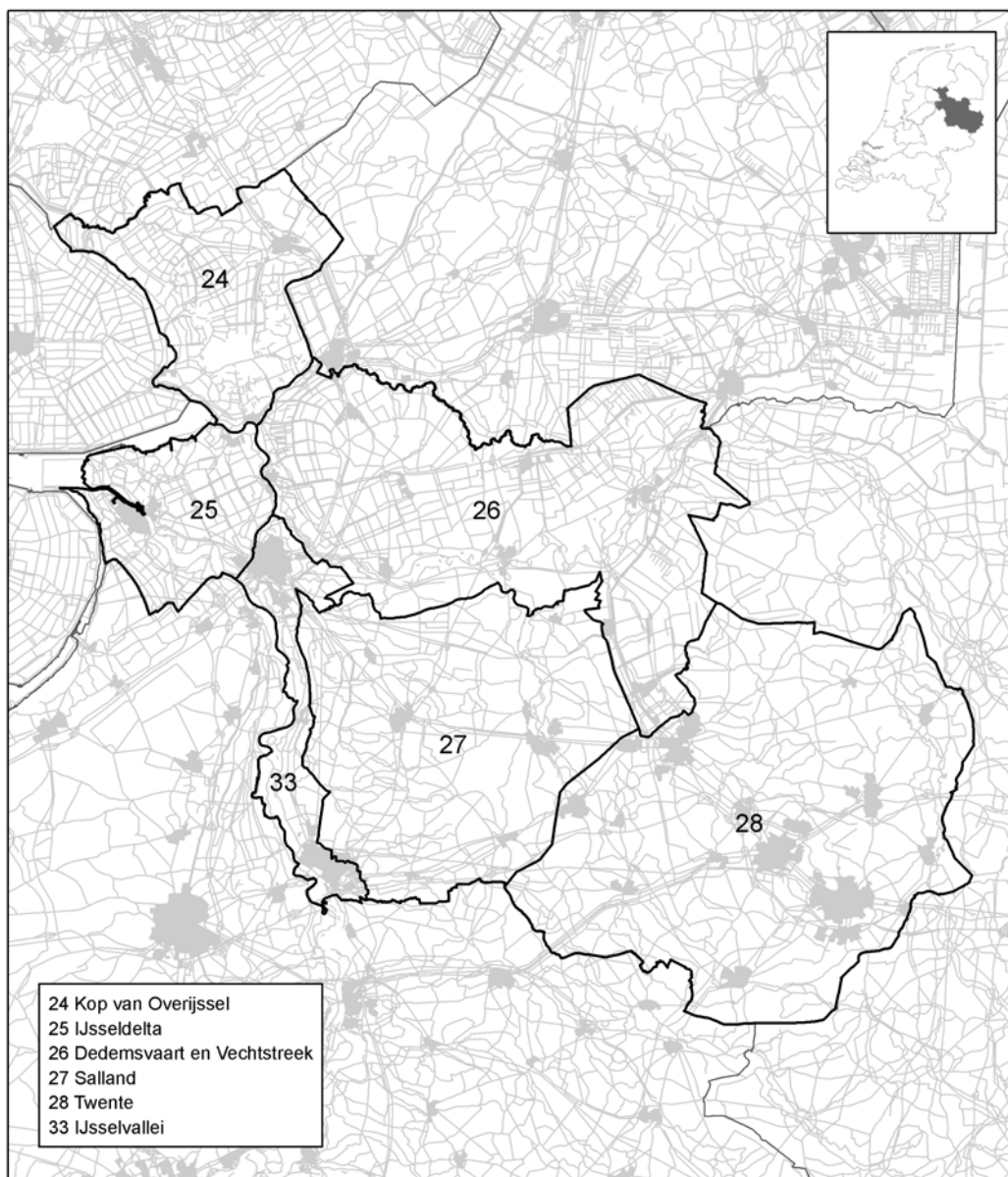
De hoofdstukken over de deelgebieden/regio's schetsen in het kort een karakteristiek per gebied. De cultuurhistorische blikvangers worden gepresenteerd. Voor de fijnproevers volgt hierna een nadere uiteenzetting. De ontwikkeling van het landschap, de bodem en het reliëf, en de bewoningsgeschiedenis worden in beeld gebracht. Het gaat over de ligging van dorpen en steden, de verkavelingsvormen in het agrarisch land, de loop van wegen, kanalen en spoorlijnen, dijkenpatronen, waterlopen, defensielinies met fortificaties. Opvallend is het grote aantal landgoederen, buitenplaatsen en kastelen in Nederland. Een veelheid komt aan bod. Er wordt stil gestaan bij: waarom dààr, waarom is het juist op die plaats ontstaan?

Het verleden wordt ontgonnen; u reist mee over heuvels, langs rivierenbeddingen, door polders, over boerenland en stadjes. Na bestudering bent u duizenden, ontdekkingen, avonturen, afgravingen en ontginningen rijker. Deze kennis van ons cultureel erfgoed maakt deel uit van het digitaal kennissysteem Cultgis onderdeel van de kennisinfrastructuur Cultuurhistorie afgekort KICH. Hierin is naast de historische geografie, de historische bouwkunst en de archeologie ontsloten. Zie hiervoor de website www.kich.nl.

Namens alle werkers aan deze regiorapporten over de historische geografie in Nederland en breder met het geografisch-informatiesysteem Cultgis/KICH wens ik het gebruik hiervan in uw werk van harte toe.

DE DIRECTEUR DIRECTIE KENNIS
Dr. J.A. Hoekstra

Historisch Geografische Regio's in Overijssel

Inhoudsopgave

Inleiding	7
1 Regio 24: Kop van Overijssel	9
1.1 Ligging	9
1.2 Karakteristiek	9
1.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap	10
1.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	11
1.5 Specifieke thema's	15
1.6 Historisch-geografische elementen en structuren	18
1.7 Literatuur	20
2 Regio 25: IJsseldelta	21
2.1 Ligging	21
2.2 Karakteristiek	21
2.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap	23
2.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	24
2.5 Specifieke thema's	28
2.6 Historisch-geografische elementen en structuren	31
2.7 Literatuur	34
3 Regio 26: Vechtstreek en Dedemsvaart	35
3.1 Ligging	35
3.2 Karakteristiek	35
3.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap	36
3.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	37
3.5 Specifieke thema's	41
3.6 Historisch-geografische elementen en structuren	44

3.7	Literatuur	47
4	Regio 27: Salland	49
4.1	Ligging	49
4.2	Karakteristiek	49
4.3	Ontstaan van het natuurlijke landschap	50
4.4	Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	53
4.5	Specifieke thema's	57
4.6	Historisch-geografische elementen en structuren	61
4.7	Literatuur	65
5	Regio 28: Twente	67
5.1	Ligging	67
5.2	Karakteristiek	67
5.3	Ontstaan van het natuurlijke landschap	68
5.4	Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	69
5.5	Specifieke thema's	78
5.6	Historisch-geografische elementen en structuren	81
5.7	Literatuur	87
6	Regio 33: IJsselvallei	89
6.1	Ligging	89
6.2	Karakteristiek	89
6.3	Ontstaan van het natuurlijke landschap	91
6.4	Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	93
6.5	Specifieke thema's	100
6.6	Historisch-geografische elementen en structuren	106
6.7	Literatuur	113

Inleiding

Is een schurveling een met uitsterven bedreigde vlindersoort, een houtwal die een haaiemeet omgeeft, of is het wellicht een pingoruïne? Waar werd zout gewonnen en wat heeft dit met turf te maken? Is moertering gevaarlijk? Hoe zit het met het verhaal van de bedijkingen in de kuststreken en het rivierengebied en wat betekent dit voor het aanzien van de regio's?

Als we om ons heen kijken ontdekken we overal sporen van de wordingsgeschiedenis van Nederland. Vaak weten we er in de praktijk niet goed raad mee. Ontgonnen Verleden beantwoordt uw vragen over de bewoningsgeschiedenis. Het is een digitaal informatiesysteem met de werknaam 'Cultgis'. Het vertelt hoe mensen leefden en hoe zij hun omgeving vormgaven. Het maakt het landschap leesbaar als een spannend boek. Ontgonnen verleden levert de bouwstenen voor de biografie van het rijke Nederlandse cultuurlandschap. Deze twaalf rapporten vormen hiervan een onderdeel.

Het geografische informatiesysteem Cultgis van het ministerie van LNV ontsluit cultuurhistorische kennis en maakt het verleden beleefbaar. Cultgis bevat belangrijke informatie voor nieuwe ruimtelijke ontwerpen en schetst de samenhang tussen patronen en structuren. Het biedt informatie op verschillende niveaus. De regiokaart is hiervan één zo'n informatieniveau. Cultgis beschrijft per regio de bewoningsgeschiedenis en de specifieke kenmerken van het cultuurlandschap. De structuur van het Cultgissysteem kent een getrapte opbouw in een geografische informatie systeem (GIS). De opbouw begint met een globale karakteristiek over de historische geografie op nationaal niveau. De beschrijvingen van landschapstypen en deellandschappen gaan over in meer concrete beschrijvingen zoals deze provinciale rapporten. Een selectie van de zogenaamde historisch geografische aandachtgebieden, die van nationale betekenis worden geacht, bevinden zich op het niveau daaronder. Op het laagste niveau treffen we concrete elementen en patronen.

Het Cultgissysteem is ontwikkeld in het monitoringprogramma Meetnet Landschap (traject 1992 – 2006). Het is ook een onderdeel van de kennisinfrastructuur Cultuurhistorie. Het cultgis databestand is IMKICH conform (GML-standaard) en daardoor geschikt voor uitwisseling in een NEN3610 omgeving zoals inmiddels standaard in de Ruimtelijke Ordening (DURP).

De kennisinfrastructuur Cultuurhistorie (KICH) met de website www.kich.nl biedt verschillende partijen – zoals het ministerie van LNV en de rijksdienst cultureel erfgoed (voorheen RACM) van het ministerie van OCW - een platform voor het uitwisselen van de diverse databestanden. Het drieluik historische geografie, historische bouwkunst en archeologie staat hierin centraal. Er ligt een uitnodiging aan andere partijen zoals provincies, gemeenten en maatschappelijke organisaties om zich aan te sluiten en zo samen te werken aan een robuuste en levende datastructuur voor de cultuurhistorie.

Samen met aardkundige waarden vormen cultuurhistorische elementen en patronen, structuren en ensembles hiervan in het Nederlandse cultuurlandschap het fysieke erfgoed van ons land. Deze aspecten spelen een belangrijke rol voor de ruimtelijke kwaliteit en de belevingswaarde van Nederland.

1 Regio 24: Kop van Overijssel

Huis De Eeze

1.1 Ligging

De regio ligt in het noordwesten van de provincie Overijssel. In het noorden vormt de provinciegrens met Friesland de grens van de regio, in het oosten die met Drente. Het Meppelerdiep en het Zwarte water zijn de zuidoostelijke en zuidelijke grenzen, in het westen de kust van de voormalige Zuiderzee.

1.2 Karakteristiek

Keileemheuvels, veengebieden en droogmakerijen bepalen het landschap van de Kop van Overijssel. De hogere delen van het gebied zijn in ieder geval al vanaf de Vroege Middeleeuwen bewoond. In de twaalfde eeuw bouwde de landsheer, de bisschop van Utrecht, ten zuiden van Kuinre een burcht; bovendien stimuleerde hij de ontginning van de veengebieden. De ontwatering van het veengebied leidde tot bodemdaling. Dit had tot gevolg dat het dorp Giethoorn enige keren moest worden verplaatst. Een ander gevolg van de bodemdaling, in combinatie met de uitbreiding van de Zuiderzee, was dat het gebied kwetsbaar werd voor overstromingen. Omstreeks 1300 werden de eerste zeedijken aangelegd en kwam ook de dijk van de Linde tot stand. Daarmee was het overstromingsgevaar echter nog niet geheel uitgebannen. De vele wielen en bochten in de dijken getuigen van diverse dijkdoorbraken, waarbij tot diep in het achterland schade ontstond. Het dorp Beulake verdween in de golven toen de

Beulakerwilde ontstond. Rampzalig was bijvoorbeeld de overstroming van 1825, toen de dijk bij Blankenham maar liefst op zes plaatsen doorbrak. De havenplaatsen aan de Zuiderzee waren belangrijk voor de handel in en de doorvoer van producten uit het achterland. Een levendige handel was er in veldkeien die in de omgeving van Steenwijk werden verzameld. Ook de handel in boter en turf was van belang. Al in de veertiende eeuw zijn delen van het gebied verveend. Aanvankelijk werd turf gestoken op de hogere plekken van de regio, waar de veenlagen boven de grondwaterspiegel lagen. In de zestiende eeuw introduceerden de veenwerkers van Giethoorn de natte verveening met de baggerbeugel. Hierdoor ontstond een landschap van petgaten, legakkers en veenplassen. Sommige delen van dit natte gebied werden bepodderd, maar grote stukken bleven nat en werden gebruikt voor de rietteelt, die een hoogtepunt bereikte in de negentiende eeuw. Het belang van de rietteelt en de visserij waren er de oorzaak van dat de grote droogmakerijen in het gebied pas in de twintigste eeuw tot stand kwamen: de polders Wetering-Oost en Wetering-West pas in 1960. De natuurreservaten de Weerribben en de Wieden zijn uitgestrekte gebieden met veenplassen, legakkers en petgaten. Hier is de verveening halverwege blijven steken; ze zijn in de Tweede Wereldoorlog tot beschermde natuurgebieden verklaard. Natuurgebieden, maar met belangrijke cultuurwaarden omdat we hier het proces van de verveening nog heel goed in het huidige landschap kunnen herkennen.

Cultuurhistorische blikvangers

- het grote verschil in inrichting tussen de keileemheuvels, de veengebieden en de droogmakerijen
- de petgaten, legakkers en veenplassen in de half-verveende gebieden
- de eendenkooien
- de rationele inrichting van de droogmakerijen
- de 'kluften' van Giethoorn
- de waterstreekdorpen
- de rijkdom aan kanalen en turfvaarten
- de dijk van de voormalige Zuiderzee

1.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

1.3.1 Pleistoceen

In het Saalien, de voorlaatste ijstijd, was een groot deel van Nederland bedekt met landijs. Onder het ijs werd een laag keileem afgezet, die op een groot deel van het Drents Plateau aan de oppervlakte ligt. Ook in de Kop van Overijssel is deze afzetting op veel plaatsen aanwezig. Keileem bestaat uit een mengsel van zand, zware leem en keien. Bij Vollenhove en Steenwijk werd de keileem door het ijs tot lage heuvels opgedrukt. Waarschijnlijk is dit gebeurd nadat het ijs zijn maximale uitbreiding had gehad. Een tijdlang waren de aanvoer en het afsmelten van het ijs in evenwicht en veranderde het ijsfront nauwelijks van zijn plaats. Ten zuiden van de rand van het ijs stroomde smeltwater naar het westen. Hierbij werd het brede dal gevormd ten zuiden van de hogere gronden van Vollenhove, Steenwijk en Havelte. Geologen noemen dit het 'oerstroombdal' van de Vecht. Dit dal werd later opgevuld door smeltwaterafzettingen en veen.

In het Weichselien, de meest recente ijstijd, bereikte het landijs ons land niet. Wel heerste er in de koudste periode van deze ijstijd, het Pleniglaciaal, een toendra-klimaat: de bodem hierbij permanent bevroren (permafrost), waardoor regen en smeltwater niet konden wegzakken. De dalen van de Linde en de Steenwijker A zijn in deze tijd ontstaan. Op enkele plaatsen in de omgeving van Steenwijk komen pingo-ruïnes voor: in het Pleniglaciaal ontstane komvormige laagten, veelal met een ringwal eromheen. Een pingo is een heuvel die ontstaat doordat in de bodem een ijslichaam aanwezig is, dat langzaam aangroeit, waardoor de bovengrond opgeperst wordt. De opgedrukte grond glijdt van de ijsheuvel af, en na afsmelten blijft een vrij

diepe laagte met een ringvormige wal achter; de pingo-ruïne. Ten oosten van Willemsoord liggen er verschillende.

Doordat vegetatie vrijwel ontbrak in de koudere fasen van de Weichselijstijd kon de wind op grote schaal bodemdeeltjes opnemen. Vooral tijdens het Laat-Glaciaal, toen de permafrost verdwenen was, was de windactiviteit erg groot. Over grote delen van de regio is toen een laag dekzand afgezet, die over het algemeen niet meer dan 2m dik is.

1.3.2 Holocene

Na afloop van de Weichselijstijd, zo'n 10.000 jaar geleden, begon het Holoceen. Het klimaat werd warmer en vochtiger en er ontwikkelde zich al spoedig een gesloten vegetatiedek. Door het afsmelten van de ijskappen steeg de zeespiegel, en als gevolg hiervan ook de grondwaterspiegel op het land. In het uitgestrekte, laaggelegen gebied tussen de heuvels van Steenwijk en Vollenhove ontstonden moerassen waarin zich dikke lagen veen ontwikkelden. Uiteindelijk breidde het veengebied zich over grote delen van de regio uit en vormde onderdeel van het enorme veenland dat ook een groot deel van het huidige IJsselmeergebied bedekte. Ook in de dalen van de Linde en de Steenwijker A vond veenvorming plaats. De veenvorming ging door tot omstreeks het jaar 1000 na Chr.

Het gebied bestond toen uit een groot veenmoeras, waarboven de heuvels van Vollenhove en Steenwijk uitstaken. Dit waren ook de plekken waar de oudste bewoning is aangetroffen. De rest van het gebied was onbewoond.

In de twaalfde eeuw begon de vorming van de Zuiderzee. Tijdens de Allerheiligenvloed van 1170 werden grote stukken van het veenland in het huidige IJsselmeergebied en de Noordoostpolder weggeslagen en in de eeuwen erna breidde de Zuiderzee zich steeds verder uit.

1.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

1.4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

Over de bewoningsgeschiedenis in de prehistorie en de Romeinse tijd is nog maar weinig bekend. De weinige archeologische vondsten wijzen erop dat er in het gebied van de Eese, in de punt waar Overijssel grenst aan Friesland en Drente, bewoning heeft plaatsgevonden in het Neolithicum (de Jonge Steentijd). Ook uit de jongere archeologische perioden, de Bronstijd, de IJzertijd en de Romeinse tijd, zijn hier vondsten gedaan. Op de heuvels van Vollenhove zou men wellicht ook bewoning verwachten, maar tot dusverre zijn daar geen vondsten gedaan. Wellicht heeft het gebied lang te geïsoleerd temidden van de veenmoerassen gelegen.

1.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

De eerste aanwijzingen voor bewoning in Vollenhove komen uit bronnen van de tiende eeuw. Vermoedelijk is toen in Steenwijk al een kerk gebouwd. De bisschop van Utrecht was landsheer van het Oversticht, zoals Overijssel toen werd genoemd. De bisschop was eigenaar van de wildernis, de niet-ontgonnen gronden, zoals de veen- en broekgebieden in de regio. Hij versterkte zijn positie in deze uithoek van het land en bouwde steunpunten in Vollenhove en bij Kuinre. Tevens voerde hij een actieve politiek om de wildernis te ontginnen. Waarschijnlijk dateren de oudste veenontginningen van de twaalfde eeuw. Een natuurlijke of gegraven waterloop was de ontginningsbasis waar de boerderijen werden gebouwd en van waaruit het achterland door de boeren in gebruik werd genomen.

Veen bestaat voor een belangrijk deel uit water en de ontginning van het land zette een proces in gang dat bodemdaling of maaiveld daling heet. Het zakken van het maaiveld wordt veroorzaakt door 'klink' en 'oxidatie'. Klink ontstaat wanneer bij een verlaging van het grondwater, bijvoorbeeld door het graven van sloten, water uit het veen wegstroomt. Hierdoor neemt het volume van het veen af en daalt het land: het oppervlak zakt als het ware achter het grondwater aan.

Het tempo van de maaiveldddaling wordt versneld door oxidatie. Na ontwatering vullen de poriën in de veenbodem zich met lucht en worden de niet-verteerde plantenresten in het ontwaterde veen onder opname van zuurstof geleidelijk omgezet in kooldioxide en water. Het veen verbrandt dus eigenlijk, maar dan heel langzaam. Door inklinken en oxideren kan een veengebied wel twee centimeter per jaar dalen. Door de ontwatering en de oxidatie als gevolg van het landbouwkundig gebruik begon de slappe veenbodem te dalen. Hierdoor was het na enige tijd bij de boerderijen te nat geworden om akkerbouw te kunnen bedrijven.

Door de bodemdaling was men na enige tijd gedwongen de dorpen te verplaatsen naar de hoger gelegen delen van het veen. Soms is de oude plek van de dorpen nog in het terrein terug te vinden in de vorm van een reeks lage terpjes of een oud kerkhof. We moeten ons de verplaatsing van zo'n dorp voorstellen als een geleidelijk proces. Boerderijen hadden vroeger geen lang leven en gingen maar enkele decennia mee. Als er een nieuwe boerderij gebouwd moest worden, omdat de oude verbrand was of omdat de houten constructie verrot was, werd die aan de nieuwe bebouwingsas neergezet. Uiteraard wel op dezelfde kavel. Op die manier werd de bewoning gaandeweg verplaatst van het ene lint naar het andere. Bij de kerken gebeurde hetzelfde: die schoven ook mee. Wanneperveen bijvoorbeeld is twee keer verplaatst, Giethoorn waarschijnlijk drie keer.

De landbouw

Bij de ontginning van het veengebied lag het gebied nog zo hoog dat er akkerbouw bedreven kon worden op een deel van de gronden. Door de bodemdaling was dit echter al spoedig niet meer mogelijk en werd het boerenland vooral gebruikt als weiland en hooiland. Waarschijnlijk vond in het gebied ook hennepeteelt plaats, gezien de touwslagerijen die er in Steenwijk hebben gestaan in de negentiende eeuw. Het belang van de melkveehouderij wordt geïllustreerd door de belangrijke botermarkten van Steenwijk en Oldemarkt.

Vollenhove en omgeving, zoals weergegeven op de Topographische en Militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, omstreeks 1850. De keileemheuvels van Vollenhove onderscheiden zich door hun inrichting en bodemgebruik duidelijk van het veenland ten noorden en oosten ervan. De veenplas Beulakerwilde is belangrijk groter geworden bij de overstroming van 1776, toen het dorpje Beulake in de golven verdween. Ten oosten van Vollenhove ligt de voormalige havezate Oldenhof, met lanenstructuur en landgoedbossen.

Op de hoger gelegen delen van de regio was de situatie tot in de vorige eeuw anders. Op de heuvels bij Vollenhove lagen de percelen grasland en de akkers in een mozaïek bijeen, gescheiden door houtsingels, houtwallen en hier en daar tuunwallen, perceelscheidingen van ongeveer een meter hoog, bestaande uit gestapelde graszoden. Ze zijn bekend van Texel en Wieringen, bij Vollenhove zijn nog maar enkele restanten over. Enkele bossen lagen (en liggen nog steeds) bij de oude havezate Oldenhof.

Houtkunst bij Huis De Eese

De waterbeheersing

Door het dalende land werden de problemen met de waterhuishouding steeds groter. Terwijl het veengebied vroeger hoger lag dan de rivieren en de zee, was het door de ontginning en de daarmee gepaard gaande bodemdaling ongunstig ten opzichte van het buitenwater komen te liggen. Om huizen en landerijen tegen overstromingen te beschermen zijn dijken aangelegd, waarvan de oudste uit de dertiende eeuw stammen. De zuidelijke dijk van de Linde en de zeedijken van de Zuiderzee moesten het buitenwater keren. In de dertiende eeuw werd een zeedijk aangelegd ter beteugeling van de Zuiderzee. Resten hiervan zijn in de Noordoostpolder teruggevonden. Doordat de zee stukken veenland wegsloeg moest de dijk enkele keren verder naar het oosten worden verlegd: omstreeks 1400 werd het dijkvak tussen Blokzijl en Kuinre aangelegd. Verder werden er kaden aangelegd om dorpsgebieden waterstaatkundig van elkaar te scheiden, of om een barrière aan te leggen tussen de landbouwgronden van een dorp en het onontgonnen veen erachter.

Het dijkgedeelte tussen Blokzijl en Kuinre is aangelegd omstreeks 1400, tijdens het episcopaat van Frederik III van Blankenheim. Aan de dijk ontstond een dorp, Blankenham, dat naar deze bisschop is genoemd. De dijk heeft een zeer bochtig verloop als gevolg van vele overstromingen. Vooral de watersnood van 1825 was ernstig: de dijk brak maar liefst op zes plaatsen. Na deze ramp heeft men twee plaatsen ingericht voor kanonnen die bij een dreigende overstroming werden afgevuurd om de bewoners van het gevaar op de hoogte te stellen. Het kanon bij Blankenham staat er nog, het andere is overgebracht naar Schokland.

Het overtollige regenwater uit de polders werd afgevoerd door een uitgebreid stelsel van sloten en weteringen. Door de invoering van poldermolens en – rond de vorige eeuwwisseling – verbeterde de waterhuishouding in het gebied. Pas in de twintigste eeuw zijn delen van de veenplassen drooggelegd en voor de landbouw ingericht: de Polder Halfweg, Polder Wetering-Oost, Polder Wetering-West, Polder Gendringen en Polder Giethoorn.

Veenwinning

De uitgestrekte laagveengebieden werden al in de Middeleeuwen gebruikt om op kleine schaal turf te steken. Men spitte zoveel mogelijk veen weg van de lange, smalle percelen waaruit het boerenland bestond, totdat het grondwater zo hoog kwam te staan dat verder graven niet mogelijk was. Op onvergraven veenruggen of zetwallen werd de turf te drogen gezet. Het systeem van 'zetwallen' en 'petgaten' bleef lang

bestaan, totdat men met de baggerbeugel ging werken. Dit wordt de natte vervening genoemd, en het is in deze streken ontwikkeld door verveners uit Giethoorn.

De bovenlaag van het veen werd voor zover mogelijk op de oude manier met de schop weggestoken. Voor het veen dat dieper zat, onder de waterspiegel, werd de baggerbeugel gebruikt. Dit gereedschap bestaat uit een lange houten steel met een ijzeren ring en een net. Daarmee kon de veenbagger van grotere diepte omhoog getrokken en op de legakker of in een praam gestort worden. Op de legakkers waren plekken in gereedheid gebracht waar de eigenlijke turfbereiding plaatsvond. De begroeiing werd kort afgemaaid of weggestoken en de turfplaats werd bedekt met 'ruig': stro of fijngehakt riet. Rondom werden houten schotten geplaatst. Het opgebaggerde veen werd op de turfplaats gestort en zo homogeen mogelijk gemaakt, soms zelfs door met blote voeten door de veenmassa te stampen.

Vervolgens werd de veenbagger egaal over de turfplaats verdeeld en met behulp van houten trapborden aangestampt. Van onderen waren deze trapborden met een laag pek ingesmeerd waarmee werd voorkomen dat de bagger aan het trapbord bleef kleven. Dit aanstampen moest enkele keren gebeuren om te voorkomen dat er scheuren ontstonden. Als de massa ging scheuren kreeg je onregelmatig gevormde turven die moeilijk te stapelen waren en minder opbrachten. Bij het sliktrappen hielden de turfwerkers zich als skiërs met twee stokken in evenwicht. Daarna konden de schotten worden weggehaald om de volgende turfplaats in te richten.

Wanneer de veenbagger – slik of veenslik werd het meestal genoemd – wat ingedroogd was, begon het 'klauwen' en 'stikken'. Het klauwen hield in dat er met een klauw of klauwmes (een soort hark met negen tanden) een raster op het veen werd aangebracht. De hele turfplaats werd zo verdeeld in vierkantjes van ongeveer 8 bij 8 centimeter. Het stikken was het doorsteken van de turfmassa volgens de aangebrachte lijnen. Dit gebeurde met een stikijzer of stikschop. Hierdoor werden de turven op maat gestoken, maar ze bleven nog ongeveer een week staan om nog wat verder te drogen. Daarna begon het zogeheten opbreken van de turven. In verschillende etappes werden de staande turven in regels opgestapeld en regelmatig gekeerd. Bij voldoende zon en wind waren de turven na vier tot zes maanden voldoende ingedroogd. Dan werd er van de turven een 'steupel' gebouwd: een langgerekte stapel met een hoogte van ongeveer tweeëneenhalve meter en een lengte van een meter of tien. Als de turf voldoende droog was geworden werd het per schip vervoerd naar de markt.

Met een baggerbeugel, die aan een lange stok was bevestigd, werd het veen onder de waterspiegel opgebaggerd.

1.4.3 Recente ontwikkelingen

Na de Tweede Wereldoorlog hebben de steden Vollenhove en Steenwijk een bescheiden groei doorge-maakt. In grote delen van de moerasgebieden is het economisch gebruik weggefallen, hooiwinning en rietteelt zijn weggefallen en de gebieden zijn in beheer bij natuurbeschermingsorganisaties. Door het veranderde gebruik konden er wilgen en elzen opslaan, zodat grote delen van de natuurgebieden nu gekenmerkt worden door moerasbos. Tal van jachthavens en andere voorzieningen geven het belang aan van de waterrecreatie. We vinden deze recreatieve voorzieningen vooral in Vollenhove, Blokzijl en Giethoorn. In de landbouw is het traditionele gemengde bedrijf op de hoger gelegen delen van het gebied veranderd in melkveehouderij en intensieve, niet-grondgebonden vormen van landbouw. De akkers van weleer hebben plaatsgemaakt voor grasland en maïspercelen.

1.5 Specifieke thema's

Rietteelt

Lange tijd was de rietteelt een belangrijke bron van inkomsten in de regio. Rietlanden zijn een restproduct in het landbouwkundig bedrijf van vroeger. De natte moerasgebieden konden nergens anders voor gebruikt worden. In ieder geval viel er geen landbouwgrond van te maken. Het enige nuttige dat deze terreinen voortbrachten was riet, en dat werd dan ook dankbaar door de bewoners aangegrepen als extra bron van inkomsten.

Riet kende een veelheid aan toepassingen. Het meest in het oog springend is natuurlijk het gebruik als dakbedekking. Verder gebruikte men riet om schermen te maken voor afscheiding. En voor allerlei vormen van isolatie: betengeling van plafonds en wanden voor stucwerk is tot ver in de twintigste eeuw op grote schaal in de huizenbouw toegepast. Tot in de jaren '30 van de vorige eeuw is riet in daken verwerkt, onder de pannen. De kooiker had nogal wat riet nodig voor de schermen bij de vangpijpen van zijn eendenkooi.

Maar verder werd het vooral gebruikt voor dakbedekking. Tot diep in de Middeleeuwen waren de meeste huizen, ook in de steden, van hout gemaakt en hadden ze rieten – soms ook strooien – daken. Door het grote brandgevaar werden de huizen in de steden geleidelijk vervangen door stenen huizen met pannen daken. Op het platteland daarentegen bleef het riet nog lang een favoriete vorm van dakbedekking.

Het areaal rietland was aan verandering onderhevig. Op sommige plekken verdween rietland doordat moeras werd ontgonnen en meren werden drooggemalen. Daar stond tegenover dat door de turfgraverij weer nieuwe rietvelden ontstonden. Als gevolg van turfwinning ontstonden grote veenplassen die in de loop van de tijd verlandden en veranderden in rietvelden. De kwaliteit van het geproduceerde riet nam toe, want de gebieden die niet werden ingepolderd of ontgonnen lagen over het algemeen op voedselarme plaatsen en in gebieden met brak grond- of oppervlaktewater. En dat zijn juist de plaatsen waar het beste riet groeit. De rietteelt was een bezigheid die de boeren er een beetje bij deden. In de winter, als er verder buiten op het land niet zo veel te doen was, werd het riet gemaaid. Liefst als het flink gevoren had: dan kon het riet worden gemaaid en afgevoerd zonder dat je moeizaam tot je knieën – of nog dieper – in het water hoefde te staan. Daar waar grotere oppervlakten aan rietland voorkwamen, zoals in de Wieden en de Weerribben, kwamen wel professionele rietsnijders voor. Tegenwoordig wordt nog steeds riet gesneden in de regio, hoewel ook veel riet wordt geïmporteerd uit Turkije.

Eendenkooien

De eendenkooi bestaat uit een vijver, de kooiplas, en één of meer vangpijpen. Het geheel wordt omgeven door het kooibos. Eendenkooien zijn vanginrichtingen voor wilde eenden en andere eendachtigen, zoals talingen en pijlstaarten. Vanouds is aan eendenkooien het zogeheten recht van afpaling verbonden. Dit houdt in dat er binnen een cirkel met een bepaalde straal – vaak zo'n 600 à 700 meter, soms meer – geen handelingen mogen worden verricht die de rust in de kooi kunnen verstoren. Om het recht van afpaling te behouden moeten de kooien 'vangklaar' zijn: ze moeten in een zodanige onderhoudstoestand verkeren dat het mogelijk is om eenden of eendachtigen te vangen. Tegenwoordig zijn de meeste kooien eigendom van natuurbeschermingsorganisaties. Ze worden alleen gebruikt om waterwild te ringen, niet meer voor 'de bout'.

Kalkbranderijen

Een bijzondere vorm van bedrijvigheid bij Zwartsluis, langs het Meppelerdiep, was de kalkbranderij. Kalkovens zijn ovens waarin schelpen werden gebrand voor onder andere de fabricage van metselkalk, sodabereiding in de chemische industrie en kalkbemesting in de landbouw. De kegelvormige torens hebben een hoogte van

vijftien tot twintig meter en een doorsnede aan de basis van vijf tot zeven meter. Vrijwel altijd staan ze in groepjes, ergens aan het water. De kalkovens verhitten schelpen tot 900 à 1200 graden Celsius. Daarbij zet de oven calciëet om in koolzuurgas en ongebluste of bijtende kalk. Het blussen, of lessen, van ongebluste kalk met water leidt vervolgens tot de vorming van kalkhydraat. Door de gebluste kalk te zeven en eventueel fijn te malen ontstaat metselkalk.

Belangrijkste brandstof voor de kalkbranderijen was turf. Veel kalkovens vinden we daarom op plekken waar de grondstof of brandstof in grote hoeveelheden voorkwamen of op de transportroute tussen de kust en de veengebieden. Turf die in de veenontginningen van Drenthe en Overijssel werd gewonnen, ging op transport naar de steden, bijvoorbeeld over de Zuiderzee naar Amsterdam. Om op de terugweg ook betaalde vracht te hebben, konden deze schepen schelpen meenemen voor de kalkovens in de turfstreken. Deze schelpen kwamen van de Noordzeestranden en uit de Waddenzee. In Zwartsluis hebben in de negentiende eeuw tientallen kalkovens gestaan.

Dorpen en steden

Het dorp Giethoorn wordt voor het eerst vermeld in 1225. Het lag toen echter niet op de huidige plaats: net als veel andere dorpen in het veen (bijvoorbeeld Staphorst en Rouveen) is het enkele keren verplaatst. De ontginning van het gebied is begonnen aan de oevers van het Giethoornse Meer en de Toutenburgersloot. De Dwarsgracht vormde toen de achtergrens van de ontginning. Het dorpsgebied was in vier eenheden verdeeld (kluften), van elkaar gescheiden door een brede waterloop. Deze waterlopen werden grachten genoemd, van zuid naar noord waren dat de Walengracht, de Kornelisgracht, de Tijssesgracht, de Klossengracht en de Steengracht. In de zeventiende eeuw vond de laatste verschuiving van het dorp plaats en kwam Giethoorn op de huidige plek, aan de Dorpsgracht, te liggen.

Blokzijl ontstond op de plaats waar de vaart van Steenwijk uitkwam in de Zuiderzee. In 1383 lag hier al een sluis, de Grote Zijl. Een nieuwe sluis, de Steenwijker Zijl, werd aangelegd (1438) op de plaats waar nu het Oude Verlaat ligt; in 1560 volgde de Vollenhoofse Zijl. Blokzijl werd een doorvaarthaven voor veldkeien uit de stuwwal van Steenwijk en turf uit de buurt van Giethoorn. Een echte stad is Blokzijl niet geworden, hoewel het wel markt- en waagrecht (1890) kreeg. Stadhouders Willem III heeft de stadsrechten wel toegekend, maar de staten van Overijssel trokken dit korte tijd later weer in. In de Tachtigjarige Oorlog werden versterkingen aangelegd die voor een deel bewaard zijn gebleven.

Kuinre is ontstaan bij de monding van de Linde en de Kuinder of Tjonger. Op deze strategische plek liet de bisschop van Utrecht in 1165 een motteburcht bouwen, die 30 jaar later door de graaf van Holland is verwoest. De resten van deze burcht liggen in de Noordoostpolder als gevolg van het feit dat de Zuiderzee zich flink heeft uitgebreid vanaf het eind van de twaalfde eeuw en het kasteelterrein overstroomd raakte. In de twaalfde eeuw werd ook een nieuwe monding van de beide rivieren gegraven (Tusschenlinde en Nieuwe Vaart), waar de nederzetting Kuinre zich ontwikkelde. In 1385 kreeg Kuinre stadsrechten, maar tot een echte stedelijke ontwikkeling is het niet gekomen. In 1580 werd de schans, die de Spanjaarden hadden aangelegd, door de Staatse troepen ingenomen en verder versterkt. In de achttiende eeuw zijn de resten hiervan in zee verdwenen. Economische activiteiten waren de handel in turf en boter, en de visserij. In 1942 viel de Noordoostpolder droog en verloor Kuinre haar ligging aan het water.

De dorpen op de keileem- en dekzandopduikingen in de regio hebben een heel ander karakter dan de veenontginningsdorpen. We vinden er zowel esdorpen (Onna) als streekdorpen, zoals Oldemarkt. Dit dorp is ontstaan op de plaats waar de dekzandrug ten westen van Steenwijk bij het vaarwater van het Mallegat kwam. Via het Mallegat kon men naar de Linde varen en vandaar naar de Zuiderzee. Oldemarkt heeft eeuwenlang een belangrijke botermarkt gehad, tot die in 1925 verplaatst werd naar Wolvega.

Bijzondere streekdorpen zijn de dorpen die lange tijd - tot diep in de twintigste eeuw – alleen over het water konden worden bereikt. Dergelijke dorpen worden waterstreekdorpen genoemd: de boerderijen zijn niet aan een weg, maar aan een waterloop gebouwd en al het vervoer moest vanouds over het water plaatsvinden. De oude boerderijen hebben dan ook geen grote baanderdeuren: de hooi kwam per schuit binnen. De eerste auto kon Kalenberg pas in 1958 bereiken.

De oudste vermelding van Vollenhove dateert van 944. In de elfde eeuw stond hier een versterkt huis, dat de bisschop van Utrecht in 1170 van een gracht en een donjon liet voorzien. Bijna driehonderd jaar was Vollenhove de belangrijkste residentie in het Oversticht. Dit was aanleiding voor belangrijke lieden in het gevolg van de bisschop om zich ook in de buurt van de bisschoppelijk burcht te vestigen. Hun huizen groeiden uit tot havezaten, waarvan er in de zeventiende eeuw maar liefst dertien waren. In 1354 kreeg Vollenhove stadsrechten en aan het eind van de vijftiende eeuw werd de stad versterkt met een omgrachting en vier stadspoorten. In de negentiende eeuw verdwenen veel adellijke families uit de stad. De havezaten werden bijna allemaal afgebroken. De stad veranderde geleidelijk in een vissersplaatsje, onder meer doordat een aantal vissers uit Schokland hier kwamen wonen. De havens van Vollenhove werden uitgebreid ten koste van het kasteel van de bisschop. Door de aanleg van het Vollenhoverkanaal bleef de keileembult van Vollenhove gescheiden van de in 1942 drooggevallen Noordoostpolder.

Rondom de keileembult ligt een krans van bebouwing, op de grens van de hogere gronden en het veengebied. Van Vollenhove komen we – met de klok mee – de volgende bebouwingslinten tegen: Moespot, Groot Leeuwte, Klein Leeuwte, Sint-Jansklooster, Poepershoek en Barsbeek. Sint-Jansklooster dankt zijn naam aan het franciscanenklooster St.-Janskamp, gesticht in 1398 en verwoest bij de gevechten rond de belegering van Steenwijk in 1581. Sint-Jansklooster was vanouds een dorp van boeren, landarbeiders en turfstekers.

De stad Steenwijk ligt op een laag punt van de heuvelreeks die zich uitstrekt van de Havelterberg in het oosten tot Oldemarkt in het westen. Door de laagte stroomt de Steenwijker Aa die het water afvoert vanuit Zuidwest-Drente en de aangrenzende Friese gebieden. Vanaf Steenwijk kon men naar de Zuiderzee varen, zeker nadat in de zestiende eeuw de benedenloop sterk was verbeterd door bochten af te snijden, een kanaal van Muggenbeet naar Blokzijl aan te leggen en in Blokzijl een sluis te bouwen. De benedenloop heette vanaf die tijd het Steenwijkerdiep. Steenwijk kreeg in de dertiende eeuw stadsrechten en in 1358 marktrecht en kon zich ontwikkelen tot een belangrijke marktplaats. Belangrijk was de handel in zwerfkeien die op de heuvels werden gevonden en de handel in turf. Van de middeleeuwse en zestiende-eeuwse verdedigingswerken zijn enkele bastions en de omgrachting overgebleven. Na een lange periode van stagnerende economische ontwikkeling brak in de tweede helft van de negentiende eeuw een periode van bloei aan. Houtnijverheid, touwslagerijen en een biezen mattenfabriek waren in die tijd de belangrijkste industriële activiteiten.

Zwartsluis is een dorp dat zich heeft ontwikkeld tot havenplaats op de plek waar het Meppelerdiep in het Zwarte Water uitmondde. In de veertiende eeuw werd hier een schutsluis gebouwd, de Oude Sluis, in 1879 vervangen door de Grote Kolksluis. In 1620 werd, oostelijk van de Oude Sluis, de Nieuwe of Staphorster Sluis gebouwd. De nijverheid in Zwartsluis was sterk op het water georiënteerd. Omstreeks 1880 waren er maar liefst zevenentwintig kalkovens aan weerszijden van het Meppelerdiep. Ook de scheepsbouw was en is van belang. Na de Tweede Wereldoorlog is de watersport een belangrijke bron van inkomsten geworden.

1.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- veenpolders met langgerekte dorpen en buurtschappen en regelmatige strookvormige percelering, zoals Eesveen, Kallenkote
- kameelrugboerderijen (19^e eeuw), Leeuwte bij Vollenhove
- Droogmakerijen:
- Polder Giethoorn (1934)
- Giethoornse Polder (1928)
- Polder Halfweg (1934)
- Polder Wetering-Oost (1960)
- Polder Wetering-West (1960)
- Polder Geldringen (1948)
- Buitenpolder achter Kuinre (1942)

Bosbouw

- landgoedbossen bij Vollenhove en De Eese

Wonen

- esdorpen: Onna, Geldringen
- hoevenzwerf: Paaslo
- dijkdorpen: Blankenham
- veenontginningsdorpen: onder meer Wanneperveen en Zuidveen
- waterstreekdopen, onder meer Kalenberg en Giethoorn
- veenkoloniedorpen: Eesveen,
- vervenershuisjes (19^e eeuw), Ossenzijl en Paaslo

Jacht en visserij

- eendenkooi Penkooi, Kalenberg
- eendenkooi Kloosterkooi, Kalenberg
- eendenkooi Otterskooi, Dwarsgracht
- Bakkerskooi, Belt-Schutsloot
- vm eendenkooi, Belt-Schutsloot
- eendenkooi, Wanneperveen
- eendenkooien bij de Bovenwijde, Giethoorn

Waterstaat

- Nieuwe Kanaal (12^e eeuw), Kuinre
- Tusschenlinde (12^e eeuw), Kuinre
- Lindedijk, Kuinre
- vm Zuiderzeedijk: Hammerdijk/Blokzijlerdijk/Kuinderdijk/Vollen-hoofse Dijk (begin 15^e eeuw)
- vm Zuiderzeedijk: Noordwal/Wendelerdijk (14^e eeuw)
- Nieuwe Dijk, Wanneperveen
- Steenwijker Aa
- gemaal A.F. Stroink (1920), Vollenhove
- Prof. Dr. J.R. Slotemaker de Bruïnegemaal (1933) van de polders Wetering-Oost en Geldringen, Ossenzijl
- hoogwaterkanon (1817) met kruithuis (1912), Blankenham
- keersluis met sluiswachterswoning (1904), Blokzijl
- schutsluis met ophaalbrug (1913), Blokzijl
- paaltjaskers (1963 en 1977) en spinnekopmolen De Wicher (1982) voor inlaat van water in de Weerribben, Ossenzijl
- paaltjasker (1968), Sint-Jansklooster
- sluis (1790), Ossenzijl
- waterschapshuis van Waterschap Wold en Wieden, de voormalige villa Rams Woerthe(1899),

Defensie

- burchtterrein (1165), Kuinre
- ruïne van kasteel Toutenburg (1531), Vollenhove
- vm havezate Oldruitenborgh (oudste delen eind vijftiende eeuw), Vollenhove
- vm havezate Marxveld (oudste delen zestiende eeuw), Vollenhove
- vm havezate Nieuw Plattenburg, nu waterschapshuis (1715), Vollenhove
- vm havezate Lindenhorst (1604), Vollenhove
- vm havezate De Hare (1712), Vollenhove
- vm havezate Nieuw Hagensdorp (huidige huis 1901), Vollenhove
- vm havezate Oldenhof (oudste delen ca 1635), Vollenhove
- Johannes Postkazerne (@@), Steenwijk
- Johan van de Korputkazerne (1940)
- vm havezate Huis De Eese (in oorsprong middeleeuws, huidig huis 1619), Eese bij Steenwijk

Delfstofwinning

- veenplassen, petgaten en legakkers in de Weerribben, het Woldlakebos, het Zuidveensche Kraggenland, de omgeving van Dwarsgracht, in de polder Wetering-West, De Wieden, de Landen achter het Singel bij Zwartsluis

Bedrijvigheid

- stellingkorenmolen De Monnikenmolen (1780), Sint-Jansklooster
- vm stadswaag (1642), Steenwijk
- pakhuizen aan de Markt (19^e en 20^e eeuw), Steenwijk
- houtzagerij van de Vereniging tot bestrijding der bedelarij door werkverschaffing (1895), Steenwijk
- sigarenfabriek De Tabaksplant 1898), Steenwijk
- kunstharsfabriek (1934), Steenwijk
- machinefabriek De Dolder (1920), Steenwijk
- palingrokerij (1920), Vollenhove
- vm stroopfabriek Tilvoorde (1869), Vollenhove
- kalkoven met leshuis (1860), Zwartsluis

Verkeer

- Kalenbergergracht (18^e eeuw)
- Meppelerdiep (14^e eeuw)
- Arembergersluis (1620/1826/1931), Zwartsluis
- Nieuwe of Staphorster Sluis (1649/1779), Zwartsluis
- Grote Kolksluis (1879), Zwartsluis
- Hamgracht (voor 1850)
- Kanaal Muggenbeet-Steenwijk (ca 1550)
- Steenwijkerdiep (1632)
- veerhuis aan het Steenwijkerdiep (ca 1640), Steenwijk
- Heer van Diezenvaart (voor 1850)
- turfvaarten in de Weerribben
- grachten (middeleeuws), Dwarsgracht/Giethoorn
- Kanaal Steenwijk-Ossenzijl (1934)
- Kanaal Beukers-Steenwijk
- Vollenhoverkanaal (1942)
- Kadoelersluis
- Beukerssluis (), Belt-Schutsloot
- spoorlijn Zwolle-Leeuwarden (1868)
- vm tramstation(1913) van de tramlijn Zwolle-Blokszyl (1914-1934), Vollenhove
- Watertoren (1933), Kuinre
- watertoren (1931), Barsbeek bij Sint-Jansklooster
- watertoren (1931), Tuk bij Steenwijk

Bestuur

- vm raadhuis (18^e eeuw), Blokszyl
- Kuinre vm raadhuis, tevens waag (1776),
- vm raadhuis, tevens waag (1857), Oldemarkt
- grenspalen tussen Overijssel en Friesland (19^e eeuw), Eese bij Steenwijk
- vm stadhuis (oudste delen 16^e eeuw), Steenwijk
- vm stadhuis (1621), Vollenhove
- vm raadhuis (1894), Zwartsluis

Religie

- Israëlitische begraafplaats (1770), Blokzijl
- Israëlitische begraafplaats (1806) met metaarhuis (1875), Steenwijk
- Israëlitische begraafplaats (1851), Zwartsluis
- vermaning (1842), Zwartsluis
- Vermaning De Zon (1772), Blokzijl
- Vermaning Het Lam (ca 1820), Blokzijl
- Vermaning (1871), Giethoorn
- Vermaning (1848), Steenwijk

Recreatie/sport

- geen items

Landgoederen en buitenplaatsen

- Landhuis De Hermanshoeve (1917), Eese bij Steenwijk
- zie ook bij Defensie (vm havezaten)

Zorg, cultuur en onderwijs

- vm weeshuis (1873), Blokzijl
- hervormd rusthuis Avondrust, voormalig weeshuis (1866), Vollenhove
- kolonie Wilemsoord van de Maatschappij van Weldadigheid (1820-1923) met boerderijen uit de negentioende en begin twintigste eeuw, Willemsoord bij Steenwijk
- Café Fanfare (vroeger Hollandsch Venetië), waar in 1958 de film Fanfare van Bert Haanstra werd opgenomen, Giethoorn
- vm Rijkskunstbergplaats (1942), Paaslo

Energievoorziening

- gaswinningslocatie bij De Klosse ten oosten van Giethoorn

1.7 Literatuur

- Bicker Caarten, A., 1947. Giethoorn. Amsterdam.
- Bloemhof, J., K. van Elp & C. Heidema, 1984. Wanneperveen 700 jaar. Kampen.
- Ente, P., J.C.F.M. Haans & K. Knibbe, 1965. De bodem van Overijssel, de Noordoostpolder en Oostelijke Flevoland; toelichting bij blad 3 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 200 000. Wageningen.
- Hamming, C., 1958. Verkaveling, veldnamen en ontginningsgeschiedenis in een deel van het land van Vollenhove. Boor en Spade 9: 6-23.
- Kroes, J. & T. Hol, 1979. Het Land van Vollenhove; een historisch-geografische studie van het Noordwest-Overijsselse kultuurlandschap. Zwolle.
- Kroes, J., 1984. Het waterstreekdorp Giethoorn. Historisch-Geografisch Tijdschrift 2: 1-8.
- Post, K., 1970. De kop van Overijssel. Haren (Gr.).
- Schrier, D.M. van der, 1975. Gevolgen van bodemdaling in vroegere eeuwen voor de waterhuishouding in West-Overijssel in het algemeen en in de omgeving van Hasselt in het bijzonder. Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 90: 5-21.
- Slicher van Bath, B.H., G.D. van der Heide, C.G.W.J. Hijzeler, A.C.F. Koch, E.C. Naschewski & E. Vroom, 1970. Geschiedenis van Overijssel. Deventer.
- Stenvert, Ronald, Chris Kolman, Ben Olde Meierink m.m.v. Jan ten Hove, Marieke Knuijt & Ben Kooij, 1998. Monumenten in Nederland. Overijssel. Zeist/Zwolle.

2 Regio 25: IJsseldelta

De Oude Wetering in de polder Mastenbroek

2.1 Ligging

De regio IJsseldelta wordt begrensd door het Zwarte Water in het oosten, het Zwarte Meer, het Ketelmeer en de randmeren van Oostelijk Fevoland in het noorden en westen. Vanaf Elburg loopt de grens aan de voet van de Veluwe via Wezep naar de IJssel bij Zwolle. De randzones tussen de regio IJsseldelta en de regio's IJsselvallei en Veluwe worden ook in deze beschrijving meegenomen.

2.2 Karakteristiek

In de regio IJsseldelta komen verschillende landschappen bij elkaar. In het zuiden, bij Wezep en Hattem, vinden we de uitlopers van de Veluwe. De IJssel stroomt bij Hattem door een smal gedeelte van het IJsseldal, tussen de hoge gronden van de Veluwe en de pleistocene rivierduinen bij het Katerveer in Zwolle. Verder stroomafwaarts verbreedt het dal zich. Tussen Zwolle en Kampen ligt een kenmerkend rivierenlandschap, met een reeks dorpen op beide oeverwallen van de rivier. Achter deze oeverwallen – vanuit de rivier gezien – liggen uitgestrekte komgebieden die tot diep in de Middeleeuwen uitgestrekte moerassen en broekbossen waren. Namens als Mastenbroek, Zalkerbroek en Kamperveen spreken voor zich. Voorbij Kampen ligt de eigenlijke delta van de IJssel. Deze is opgebouwd uit kleiige eilanden, die in de loop

van de tijd door dijken met elkaar zijn verbonden en aaneengegroeid zijn tot het huidige Kampereiland.

In de inrichting en het gebruik van het gebied komen deze verschillen in natuurlijke gesteldheid duidelijk tot uiting. Langs de IJssel liggen de oude dorpen, die voor een deel uit de Karolingische tijd stammen. Op de hogere gronden bij deze dorpen is de percelering onregelmatig blokvormig, mede als gevolg van enkele rivierduinen die hier door de jongere afzettingen heen steken. Aan de zuidkant van de IJssel liggen diverse veenontginningen, die worden gekenmerkt door langgerekte dorpen en een regelmatige strookvormige percelering. Aan de noordkant van de IJssel strekt de majestueuze Polder Mastenbroek zich uit. Deze polder is aan het eind van de veertiende eeuw ontgonnen. Het was voor het eerst dat er zo'n grote oppervlakte in één keer werd ontgonnen en ingericht. Twee en een halve eeuw voordat de beroemde inrichting van de Beemster en de Schermer werd ontworpen is hier een efficiënt en tegelijkertijd fraai landschap tot stand gebracht: de bakermat van de landschapsarchitectuur in Nederland.

Ten noorden en westen van Kampen ontstonden in de Late Middeleeuwen diverse eilanden, van elkaar gescheiden door IJsseltakken. In 1364 zijn deze eilanden aan de stad Kampen geschonken door de Bisschop van Utrecht. In de loop van de eeuwen hebben zich op de eilanden steeds meer boeren gevestigd, die hun erf ophoogden vanwege het voortdurende overstromingsgevaar door water van de IJssel of van de Zuiderzee. Deze verhoogde woonplaatsen zou men in Friesland terpen noemen, op het Kampereiland heten ze belten. Gaandeweg ging men de eilanden bedijken en werden er IJsseltakken afgedamd. De eilanden groeiden aaneen tot het Kampereiland dat we thans kennen.

Cultuurhistorische blikvangers

- de belten op het Kampereiland
- het stelsel van dijken en afgedamde waterlopen op het Kampereiland
- het stelsel van wegen en waterlopen in de Polder Mastenbroek
- de langgerekte dorpen en de strookvormige percelering in de veen- en broekontginningen
- de oude Zuiderzeedijken, met diverse doorbraakkolken, tussen de Veluwe en de voormalige Zuiderzee
- de stad Kampen

De Hoge Weg in Kamperveen is een middeleeuwse dijk; de vele wielen en bochten in de dijk getuigen van diverse doorbraken.

2.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

2.3.1 Pleistoceen

Ten zuiden van de regio ligt de stuwwal van het Veluwemassief. Deze is ontstaan tijdens de voorlaatste ijstijd, het Saalien (circa 200.000 – 125.000 jaar geleden). Noord-Nederland werd toen bedekt door een enkele honderden meters dikke ijskap. Aan de randen van de ijskap gleden grote ijsmassa's of ijstongen naar het zuiden. Een van die ijstongen drong het huidige IJsseldal binnen, een andere lag ten plaatse van de vroegere Zuiderzee en strekte zich uit tot in de Gelderse Vallei. De ijstongen werkten als bulldozers en duwden de zand en grindlagen uit de bodem op tot hoge ruggen, die stuwwallen genoemd worden. Op deze manier zijn de Veluwe en het 'oerdal' van de IJssel ontstaan.

Deze ijstijd werd gevolgd door een relatief warme periode, het Eemien (circa 125.000 – 70.000 jaar geleden), waarin het klimaat te vergelijken was met dat van tegenwoordig. Tijdens de meest recente ijstijd, het Weichselien (circa 70.000 – 10.000 jaar geleden), bereikte het landijs ons land niet. Wel heerste er een zeer koud klimaat; zo was er een constant bevroren bodem (permafrost). Met deze kou was er weinig begroeiing, de wind had vrij spel en in het hele land werden zandlagen afgezet, de zogenaamde dekzanden. Dit dekzand vormde vlakken, maar ook lage ruggen en koppen. Naast deze windafzettingen was er in die tijd ook activiteit van kleine stroompjes. Over de permanent bevroren ondergrond stroomde smeltwater van de heuvels naar het door de ijstong gevormde oerdal van de IJssel. Door deze smeltwaterafzettingen werd het dal, dat aanvankelijk enkele tientallen meters diep was, grotendeels opgevuld. In de laatste fase van de ijstijd werden in het IJsseldal verschillende rivierduinen gevormd. Deze ontstonden doordat de wind het zand langs de bedding tot hoge duinen op blies. Deze duinen waren soms zo hoog dat ze niet door latere afzettingen zijn bedekt. Ten oosten van IJsselmuiden ligt zo'n rivierduin, waar de buurtschap Oosterholt op ligt. Ook het oude dorp Westenholte, thans een wijk van Zwolle, ligt op een rivierduin.

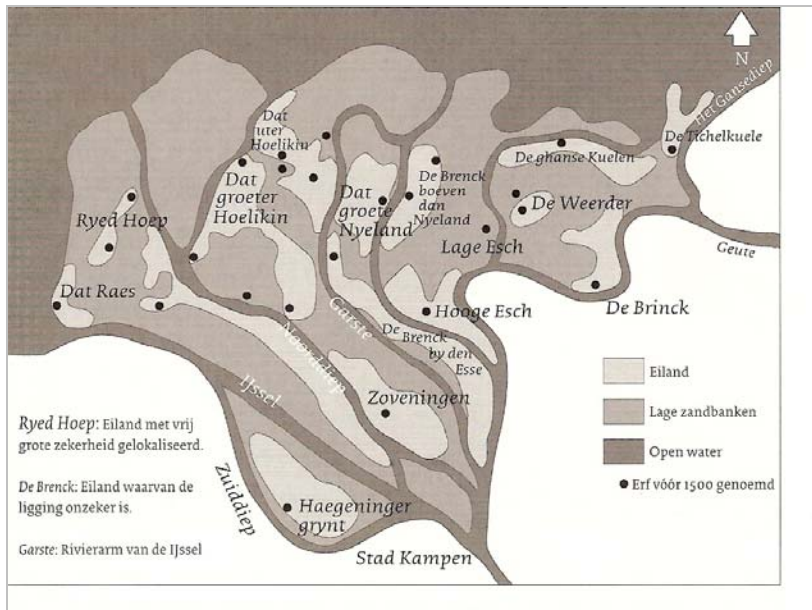
2.3.2 Holocene

In het Holocene, de geologische periode die circa 10.000 jaar geleden begon, steeg de temperatuur en raakte het gebied begroeid met bos. In gebieden met een slechte afwatering, zoals aan de voet van de Veluwe en in het vlakke gebied van Mastenbroek, ontstonden moerassen waar plantenresten zich ophoopten. In de loop der eeuwen zijn hier enige meters dikke veenlagen gevormd.

Na afloop van de ijstijd bestond de IJssel als Rijntak nog niet. Enkele duizenden jaren geleden kwam er een verbinding tussen de IJssel en de Rijn tot stand. In de Romeinse tijd werd de wateraanvoer nog groter, doordat de Romeinen werken uitvoerden bij de splitsing tussen Waal en Nederrijn om zoveel mogelijk water door de Nederrijn te laten stromen. De Rijn was immers gedurende enkele eeuwen de noordgrens van het Romeinse Rijk. En doordat de Rijn meer water kreeg, voerde ook de IJssel meer water. De rivier meanderde door haar brede dal en trad bij aanvoer van veel water snel buiten haar oevers. Hierdoor zijn langs beide zijden van de rivier lage zanderige ruggen ontstaan: de oeverwallen. Deze oeverwallen bestaan uit de grootste, zwaarste korrels die de rivier met zich meevoerde. Binnen de regio vinden we brede oeverwallen tussen Zwolle en Kampen en kleinere langs de verschillende (voormalige) takken van de IJssel in het Kampereiland. Verder van de bedding van de rivier, waar het water minder hard stroomde, kwamen de kleinere deeltjes tot bezinking. Dit fijnere materiaal (de komklei) bezonk verder van de rivier in de laag gelegen kommen.

De aanvoer van sediment had ook tot gevolg dat er in het mondingsgebied van de IJssel verschillende eilanden ontstonden. Vanaf de veertiende eeuw zijn er mensen op deze eilanden gaan wonen.

In deze tijd nam ook de invloed van de Zuiderzee op het landschap toe. Vanaf de Allerheiligenvloed van 1170 is de Zuiderzee steeds groter geworden. Grote delen van het veengebied, waaruit vroeger vrijwel het hele gebied tussen de Veluwe en Noord-Holland bestond, werden weggeslagen en de dorpen en steden aan de kust werden bedreigd. In de veertiende eeuw moest de stad Elburg een eind landinwaarts verplaatst worden. In de laaggelegen delen van de regio, onder meer in de Polder Mastenbroek, werd een laag klei afgezet.

Eilanden en IJsseltakken in het Kampereiland. Bron: Dirx e.a. 1996

2.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

2.4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

Uit de periode voor de Middeleeuwen zijn de aanwijzingen voor bewoning in de regio uiterst schaars. Eventuele nederzettingen op de zandondergrond zijn vrijwel overal bedekt met veen- of kleilagen, als er in die tijd bewoning heeft plaatsgevonden dan zijn de resten daarvan nog verborgen in de bodem.

2.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

In de Middeleeuwen is de IJsseldelta geleidelijk bewoond geraakt. Aangenomen mag worden dat de eerst bewoners zich vestigden op de oeverwallen van de IJssel. Wanneer de dorpen hier precies zijn ontstaan is niet bekend. De verkaveling op de oeverwallen buiten de dorpen bestaat uit een mozaïek van onregelmatige blokvormige percelen, wat erop zou kunnen duiden dat de ouderdom hiervan teruggaat tot de Vroege Middeleeuwen. Pas omstreeks 1100 wordt voor het eerst in oude akten melding gemaakt van dorpen op de oeverwallen of op de oude rivierduinen. Langs de IJssel en haar zijtakken vinden we de oude nederzettingen als Genemuiden, Cellemuiden, IJsselmuiden, Wilsum, 's Heerenbroek, Veecaten en Frankhuis. Op de zuidelijke oeverwal van de IJssel liggen Zalk, De Zande en Kampen. Kampen is waarschijnlijk omstreeks 1100 ontstaan. De toename van de bevolking in de twaalfde en dertiende eeuw was er de oorzaak van vanuit de bestaande dorpen nieuwe gebieden werden ontgonnen. De veenontginningen ten zuiden van de IJssel dateren uit het begin van de dertiende eeuw.

Polder Mastenbroek

Een geval apart was het Mastenbroek. Dit veengebied, dat ingeklemd ligt tussen de IJssel, het Zwarte Water en het Ganzendiep, is pas ontgonnen in de 14e eeuw. Dit is vergeleken met andere laagveengebieden vrij laat. De reden voor de late ontginning is het feit dat het Mastenbroek lange tijd betwist gebied was. Rond 1200 waren er drie partijen betrokken bij de verdeling van het gebied: de bisschop van Utrecht die als landsheer zijn invloed in het Oversticht, zoals Overijssel toen heette, wilde vergroten, de plaatselijke Overstichtse adel die zelf het gebied in handen wilde krijgen en de opkomende steden, die druk doende waren hun positie als handelscentra te versterken. Eerdere plannen voor de verdeling en ontginning van het Mastenbroek waren steeds stukgelopen door de tegengestelde belangen van de verschillende betrokkenen. De impasse werd doorbroken toen in 1362/1363 een strijd werd gevoerd tussen heer Zweder van Voorst en een

alliantie van Kampen, Zwolle en de bisschop. Het kasteel van de heren van Voorst lag ten westen van de stad, in Westenholte. Het werd tijdens de gevechten verwoest. Uiteindelijk werd in 1364 besloten het gebied te verdelen.

Als eerste werden sloten en weteringen gegraven, want een succesvolle cultivering van dit veengebied was alleen mogelijk als het overtollige binnenwater efficiënt kon worden afgevoerd. Uiteindelijk ontstond een systeem van weteringen, waarmee het gebied zover ontwaterd kon worden, zodat het voor intensief agrarisch gebruik geschikt werd. De weteringen vormen nog steeds een belangrijk element in het landschap en zijn dan ook duidelijk herkenbaar, zoals de Bisschopswetering, Oude Wetering en Nieuwe Wetering. Rond 1381 werd er nog een wetering aangelegd: de Kamperwetering. Langs de waterlopen werden wegen aangelegd, die ook nu nog de belangrijkste doorgaande wegen in het gebied vormen.

Naast de gegraven weteringen waren enkele oude veenriviertjes (aangeduid als riete) van belang voor de afvoer van het binnenwater. Ook hiervan zijn er nog een aantal in het landschap zichtbaar, zoals de Juttiesriet in de omgeving van Hasselt.

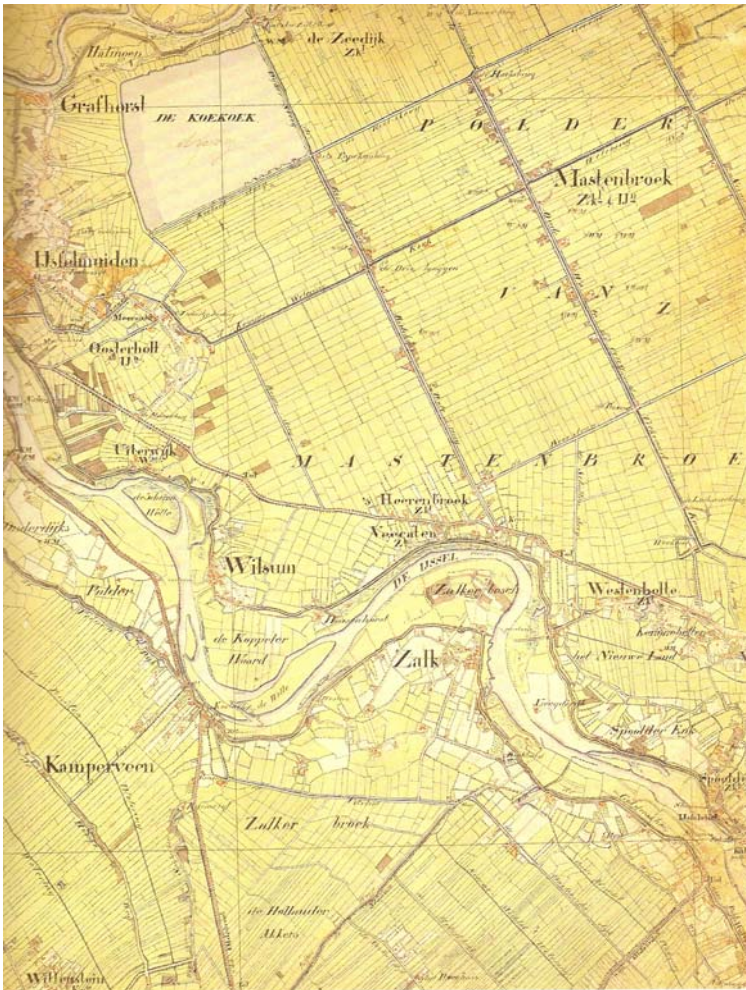

Sluis in de Oude Wetering, via welke het water werd geloosd in het Zwarte Water

Zo'n 20 jaar na de ontsluiting en ontginning van het gebied werd een ringdijk om het Mastenbroek aangelegd. Vermoedelijk had de ontwatering en het landbouwkundig gebruik inklinking en oxidatie van de veenbodem veroorzaakt en was het gebied gedaald ten opzichte van de omgeving. Om het water te lozen werden er vijf sluizen aangelegd: Lutterzijl (Westerdrecht) aan het eind van de Bisschopswetering, Venerieterzijl aan het einde van de Oude Wetering, Genemuiderzijl aan het einde van de Nieuwe Wetering, Hasselterzijl tegenover Hasselt aan het eind van de Kamperwetering en de Zwolsche zijl. Bij het voormalige Lutterzijl staat nu nog een gemaal (Nieuw Lutterzijl).

Al snel na het graven van de weteringen was bewoning in het veengebied mogelijk. De boerderijen werden aan de nieuwe wegen gebouwd. Centraal in de polder, op het kruispunt van wegen en weteringen, werd rond 1369 de kerk van Mastenbroek gebouwd, wat erop duidt dat er vijf jaar na de verdeling van de polder al redelijk wat mensen in dit gebied moeten hebben gewoond. Kenmerkend is de bewoning op huisterpen. Ook nu staan de meeste boerderijen nog steeds hoger dan de omgeving. Kennelijk was er vroeger nog regelmatig sprake van wateroverlast. Vooral in de winterperiode, als het water op de omringende rivieren hoog stond, kon men het water uit de polder slecht kwijtraken. Deze situatie verbeterde door de komst van poldermolens en later van gemalen.

Door de regelmatige en rationele inrichting oogt de veenontginning Mastenbroek als een droogmakerij. De grootschaligheid, de rechte wegen en vaarten, de regelmatig verspreide bewoning langs wegen en weteringen en de regelmatige en enigszins strookvormige verkaveling binnen de grotendeels rechthoekige blokken, zijn kenmerkend voor de polder Mastenbroek. We hebben de inrichting van de polder te danken aan landmeter Frederick Stoyveken, die het plan van wegen en waterlopen tekenden.

Dit fragment van de Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden uit omstreeks 1850 laat het verschil zien tussen de onregelmatige blokvormige percelering op de oeverwallen van de IJssel, de regelmatige strookvormige percelering van de veen- en broekontginningen in het zuiden en de rationele inrichting van de polder Mastenbroek in het noorden. Het gebied De Koekoek is een plas, ontstaan door turfwinning.

Het centrum van de polder is het meest regelmatig. Aan de randen liggen op sommige plaatsen wat onregelmatig verkavelde delen. Deze gebiedjes waren al ontgonnen, nog voordat Mastenbroek was verdeeld. Een bijzonder gebied vinden we in het noordwesten, polder De Koekoek. Hier is aan het eind van de negentiende eeuw turf gewonnen. Dit gebiedje is in 1911 drooggemalen, maar wegens de lagere ligging werd het landschap kleinschaliger. Nu wordt dit nog steeds kleinschalige gebiedje gekenmerkt door het voorkomen van tuinbouwkassen.

De weteringen in Mastenbroek werden in de loop van de 17^e eeuw van groot belang als verkeersaders: de meeste weteringen deden dienst als trekvaart. De Kamperwetering, die ook wel Trekvaart wordt genoemd, de Kerkwetering, Hasseltse Wetering, Nieuwe Wetering en Oude Wetering functioneerden als trekvaart. Zo liep de trekvaart van Kampen naar Hasselt via de Trekvaart of Kamperwetering, Kerkwetering en Hasseltse Wetering en de trekvaart van Kampen naar Zwolle liep via de Trekvaart of Kamperwetering, Kerkwetering, Oude Wetering en vervolgens over het Zwarte Water. Ook van Zwolle naar Genemuiden kon men via de trekschuit reizen: vanaf het Zwarte Water naar de Oude Wetering, Kerkwetering en Nieuwe Wetering. Bij de kerk van Mastenbroek kon worden overgestapt van de ene trekvaartroute naar de andere, zodat de plaatsen onderling met elkaar verbonden waren.

Kampereiland

Het Kampereiland bestaat uit verschillende eilanden die door bedijking en het dichtslibben en afsluiten van waterlopen aan elkaar zijn gegroeid. Deze eilanden zijn vanaf de twaalfde eeuw ontstaan doordat de IJssel zand en klei meevoerde en dit afzette in de monding van de rivier. De opslibbing ging relatief snel, want al in de veertiende eeuw waren er eilanden die alleen nog maar tijdens hoge waterstanden onder water liepen. Dit betekent dat de eilanden binnen een relatief korte periode

zijn ontstaan. De eilanden werden van elkaar gescheiden door verschillende geulen, waaronder het Noorddiep en het Ganzendiep.

In 1364 schonk de bisschop van Utrecht de eilanden en het recht op aanwas aan de stad Kampen, als dank aan de bijdrage die de inwoners van de stad hadden geleverd bij het beleg van het kasteel van Zweder van Voorst. Er waren toen al enkele boerderijen op de eilanden, maar de boeren uit Kampen gebruikten het gebied aanvankelijk alleen als zomerweide of als hooiland. Pas in de zeventiende eeuw nam het aantal boerderijen sterk toe. Kampen ging toen een politiek voeren waarbij zoveel mogelijk boerderijen uit de stad werden geplaatst om het risico van stadsbranden te verminderen.

Ondanks het feit dat de eilanden bedijkt waren was de dreiging van overstromingen groot. De dijken bleven vrij laag, zodat het gebied vrijwel elke winter overstroomde. Hierdoor werd er een laagje voedselrijk slib afgezet die ervoor zorgde dat de bodemvruchtbaarheid op peil bleef. Voor de woonomstandigheden waren de jaarlijkse overstromingen echter niet gunstig. Het is dan ook geen wonder dat men de boerderijen op hoogtes of belten aanlegde. Het inklinken van de opgeworpen aarde had als gevolg dat de huisbelten voortdurend opgehoogd moesten worden om een bescherming te blijven bieden tegen het dreigende water. Veel van de oude belten worden nog steeds bewoond en zijn karakteristiek in het landschap. In 1862 werden de dijken aanzienlijk verhoogd, maar pas na de aanleg van de Afsluitdijk was het overstromingsgevaar voorgoed geweken.

De veenpolders ten zuiden van de IJssel

Tussen de IJssel en de Veluwe ligt een uitgestrekt veen- en broekgebied dat omstreeks 1200 is ontgonnen. Het moeras lag tussen Gelre en het Oversticht en de grenzen tussen de beide gebieden waren niet afgebakend. De bisschop van Utrecht, landsheer van het Oversticht, stimuleerde de ontginning van het gebied, waardoor hij steeds meer cultuurland aan zijn territorium kon toevoegen. Het Zalkerbroek en het Kamperveen werden op deze wijze ontgonnen. De polder Dronthen is wellicht al ouder en zou zijn naam te danken hebben aan een dorp Dronthe dat door overstromingen en afslag door de Zuiderzee is verdwenen. Aan de Gelderse kant kwamen de ontginningen van Oldebroek en Oosterwolde tot stand. Het veengebied werd onderbroken door een dekzandrug die van Elburg naar het noordoosten loopt. Op de rug ligt het dorp Oosterwolde.

Het water van de Geldersche Gracht kwam via de Geldersche Sluis uit in de Zuiderzee

Door de daling van de veenbodem en de uitbreiding van de Zuiderzee nam de wateroverlast in de veen- en broekontginningen toe. In de veertiende eeuw werden zeedijken aangelegd, waarbij ook kloosters uit Kampen actief waren. De vele wielen in bijvoorbeeld de Zwartendijk en de Hogeweg laten zien dat de dijk het zeewater niet altijd heeft kunnen keren. Voor de afvoer van overtollig water werden weteringen aangelegd die hun water via spuisluisen in de Zuiderzee loosden. Een voorbeeld hiervan is de binnenwetering in de Polder Kamperveen, gelegen tussen de Hoge Weg

(de oude zeedijk) en de Leidijk. In het Gelderse deel is de Geldersche Gracht gegraven voor de afwatering van de polders Oldebroek en Oosterwolde. De Geldersche Gracht is gegraven in de veertiende eeuw.

De veen- en broekontginningen hebben de kenmerken die we ook elders in ons land tegenkomen: langgerekte bewoningslinten waar de boerderijen aan staan en een regelmatige strookvormige percelering.

2.4.3 Recente ontwikkelingen

De belangrijkste veranderingen in het landschap van de IJsseldelta zijn de uitbreiding van met name Kampen en Zwolle. Kampen heeft zich sterk uitgebreid in zuidelijke en westelijke richting. Aan de overkant van de IJssel heeft ook IJsselmuiden een sterke groei gekend. De stad Zwolle heeft zich nog explosiever over het omringende landelijke gebied uitgebreid. Het oude dorp Westenholte is geheel binnen de stedelijke context komen te liggen. Vanaf de eeuwwisseling is Zwolle ook bezig gaan nemen van een deel van de Polder Mastenbroek: stadsdeel Stadshagen.

De Polder Dronthen en omgeving ten zuidwesten van Kampen. Tot aan de dijkverbeteringswerken aan het eind van de negentiende eeuw overstroemde het gebied nog regelmatig. Om die reden zijn er ook geen boerderijen in de polder. In de polder Buitendijks staan wel boerderijen: net als op het Kampereiland zijn deze op belten gebouwd. Het bochtige beloop en de vele wielen van de Zwartendijk getuigen van de vele dijkdoorbraken die in het verleden hebben plaatsgevonden.

2.5 Specifieke thema's

Biezen en wilgen

Naast het bedijken van de bestaande eilanden werden nieuwe aanwassen bedijkt. In de vijftiende eeuw kreeg de IJssel veel minder water af te voeren wat leidde tot verzanding in het deltagebied. Dit betekende voor het Kampereiland dat er meer land kon worden bedijkt. De natuurlijke opslibbing werd gestimuleerd door het aanplanten van wilgen, biezen en russen. Behalve voor het invangen van slib waren de biezen en wilgen ook belangrijk voor de fabricage van biezen matten en manden. Speciale ambachtlieden zijn verbonden met de grienden (wilgenpercelen in de uiterwaarden en de buitendijkse delen van de eilanden) zoals hoepelmakers en mandenmakers. Mandenmakerijen kwamen veel voor in IJsselmuiden, Genemuiden en Zwartsluis, waar manden voor aardappels werden gemaakt. Ongeschilde teen werd gebruikt voor bruine, ruwe manden. Geschilde teen leverde manden en andere producten van hogere kwaliteit op. Men bond het griendhout in bossen, legde het in greppels en liet het daar de hele winter liggen. Als de tenen in het voorjaar gingen uitlopen kwam de bast los te zitten en konden de tenen geschild worden. Met een ijzeren klem werd de bast eraf gestroopt. Vervolgens werd het geschilde hout

gedroogd, gesorteerd en in bossen gebonden. Bij de hoepelmakerij vinden we een vergelijkbare werkwijze. Hiervoor werd hakhout van drie of vier jaar gebruikt. De hoepels dienden voor de fabricage van houten tonnen waarin boter of haringen werden verpakt.

Waterlopen, dijken en belten (de genummerde erven) op het Kampereiland op de chromotopografische kaart van omstreeks 1900. De buitendijkse gronden worden gebruikt voor de teelt van wilgen en biezen.

Steden

Op de langgerekte zandrug, op een plaats waar een aantal kleine beken zich verenigden tot het Zwarte Water, ontstond de stad Zwolle. Wanneer de eerste bewoners op deze plek neerstreken weten we niet, maar in ieder geval bestond Zwolle al in de 9e eeuw. In de 11e eeuw was de nederzetting kennelijk al zo uitgegroeid dat er een kerk gebouwd werd. Logische vervolgstap was het toekennen van de stadsrechten in 1230. Zwolle ontwikkelde zich tot een handelsstad, vooral nadat de stad in 1265 ook het marktrecht kreeg. De ligging was gunstig: waterwegen en landwegen kwamen hier bij elkaar. De Vecht was ongeveer tot de huidige grens met Duitsland bevaarbaar; via het Zwarte Water kon de Zuiderzee worden bereikt en kon men het uitgebreide achterland bereiken waar de belangrijkste handel van de Nederlandse Hanzesteden zich concentreerde: het Oostzeegebied. Over land liep er een belangrijke verkeersweg naar het oosten.

De Sassenpoort in Zwolle

De jonge stad ontwikkelde zich voorspoedig en na een grote stadsbrand in 1324 werd de stad vergroot en werd de aarden omwalling vervangen door een stenen stadsmuur. Aan de verdediging werd daarna nog het nodige gedaan: de Sassenpoort dateert van omstreeks 1410 en de restanten van de verdedigingswerken aan de Waterstraat/Buitenkant stammen uit het eind van de 15e eeuw. In de 14e en 15e eeuw kende Zwolle een periode van grote welvaart. Behalve de Sassenpoort werden onder andere de Grote Kerk en de Broerenkerk gebouwd.

In de Tachtigjarige Oorlog, omstreeks 1590, werd de stad opnieuw versterkt. En werden 11 bolwerken aangelegd, met brede singels eromheen, om de stad te kunnen verdedigen tegen vijandelijk vuur. Bovendien werd er een linie aangelegd tussen de stad en de IJssel, die met vier schansen werd versterkt. In de 17e eeuw vond uitbreiding van het stedelijk gebied plaats: het deel ten noorden van de Thorbeckegracht werd toen bij de stad gevoegd.

In 1790 werd de vesting Zwolle opgeheven. De wallen en bolwerken werden omgevormd tot plantsoenen in landschapsstijl volgens plannen van H. van Lunteren. De Potgietersingel is hier een mooi voorbeeld van, elders is de oorspronkelijke opzet in belangrijke mate verloren gegaan door uitbreiding van de bebouwing. Ook de verdedigingswerken buiten de stad, tussen Zwolle en de IJssel, verloren hun militaire functie. Het Nieuwe Werk, een schans die in 1698-1701 op advies van vestingbouwer Menno van Coehoorn is gebouwd, werd in 1828 omgevormd tot een wandelpark in de Engelse landschapsstijl. Sindsdien staat dit park bekend als het 'Engelse Werk'.

Het centrum van Hattum

De economische situatie van Zwolle veranderde in de 19e eeuw. De internationale handel bereikte na de Franse tijd niet meer de omvang van daarvoor. Er werden diverse maatregelen genomen om de handel nieuwe impulsen te geven, zoals het graven van de Willemsvaart in 1819, waardoor Zwolle een verbinding kreeg met de IJssel, de aanleg van het Lichtmiskanaal in 1839 (waardoor de stad een verbinding kreeg met de Dedemsvaart) en het Overijsselsch Kanaal (kanaalvak Zwolle-Almelo) in 1855. Ondanks al deze inspanningen werd het transport over het water echter steeds minder belangrijk en verschoof het accent in de richting van het transport per spoor. In de 20e eeuw groeide de bevolking van de stad van 34.000 in 1909 tot meer dan 100.000 inwoners nu.

Hattum is een kleine stad op de rand van het IJsseldal en de noordelijke uitlopers van de Veluwe. Het kreeg stadsrechten in 1299 en in het begin van de 15^e eeuw werd een grote burcht, de Grote Tinne, gebouwd. Door de nabijheid van Kampen en Zwolle heeft Hattum zich niet tot een grote stad kunnen ontwikkelen.

Elburg, gelegen aan de rand van de Veluwe, lag vroeger aan de Zuiderzee. Omstreeks 1230 kreeg het stadsrecht. Een eeuw later werd het vissersstadje bedreigd door voortdurende kustafslag. De Hertog van Gelre liet in 1392 de stad een stukje landinwaarts bouwen. Hierbij kreeg Elburg een nieuw en zeer regelmatig stratenpatroon. De verdedigingswerken stammen uit het midden van de zestiende

eeuw, maar er zijn ook nog delen van de oude stadsmuur uit 1392 bewaard gebleven. De stad maakte een periode van bloei door waarbij de handel en de visserij de belangrijkste economische pijlers waren. Elburg maakte zelfs deel uit – net als Harderwijk – van het Hanzeverbond. Elburg is een bijzonder goed geconserveerd stadje met een heel opmerkelijke planmatige stedenbouwkundige structuur.

Genemuiden, aan de zuidkant van het Zwarte Water gelegen, heeft in 1275 stadsrechten gekregen. Tot een werkelijke stad is het niet uitgroeid, wel was het eeuwenlang een belangrijk vissersdorp. Nadat het belang van de visserij in de loop van de achttiende eeuw terugliep ging men zich in Genemuiden toeleggen op het vervaardigen van biezen matten. Voor dit doel werden uitgebreide buitendijkse gronden beplant met biezen. Later werden kokosvezels als grondstof voor de matten gebruikt. Een andere belangrijke bron van inkomsten in Genemuiden was de hooihandel. Langs de Achterweg staan verschillende hooibergen en wagenschuren. Na een grote stadsbrand in 1868 is de opslag van hooi geconcentreerd aan de Achterweg. Vanwege het brandgevaar werd er een rookverbod ingesteld dat nog steeds van kracht is.

De stad Kampen is ontstaan omstreeks 1100 op een hoog deel van de zuidelijke oeverwal van de IJssel. Door de gunstige ligging aan de monding van de IJssel in de Zuiderzee groeide het dorp spoedig uit tot een welvarende handel – en havenplaats. In de dertiende eeuw kreeg Kampen stadsrechten en werd de eerste stadsmuur gebouwd. Kampen nam een vooraanstaande positie in in de Ommelandvaart, de scheepvaart en handel met het Oostzeegebied, en werd opgenomen in het Hanzeverbond. Tot in het begin van de zestiende eeuw was het de belangrijkste handelsstad aan de Zuiderzee, wat onder meer tot uitdrukking komt in het feit dat kampen de betonning van de vaarroutes in de Zuiderzee onderhield. De groei stagneerde echter door de verlanding van de IJsselmonding en door de toenemende concurrentie van de Hollandse steden, vooral Amsterdam. De stad was echter niet alleen afhankelijk van handel en scheepvaart. In 1364 schonk de bisschop van Utrecht een aantal eilanden in het mondingsgebied van de IJssel aan Kampen. Ook de op- en aanwassen die later ontstonden kwamen aan de stad toe. Deze eilanden van Kampen, die later aaneen zouden groeien tot één Kampereiland, waren voor de stad een belangrijke bron van inkomsten. De stad voerde vanaf de zestiende eeuw een politiek om boeren te stimuleren zich op de eilanden te vestigen, en de pachtgelden spekten de stedelijke kas. Een andere bron van inkomsten was de linnenweverij. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werden rondom de stad verdedigingswerken aangelegd, ook op de noordelijke oever van de IJssel, ter bescherming van de brug die vanaf 1448 de beide oevers verbond. In 1809 werd de vestingstatus opgeheven en, nadien zijn delen van de stadsmuur en de bolwerken verdwenen. In de negentiende eeuw leverde de sigarenindustrie nieuwe economische impulsen.

2.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- De Mheen bij Elburg
- kleinschalige strokenverkaveling in de broeklanden bij Oldebroek
- regelmatige strokenverkaveling, onder andere in de polder Kamperveen
- onregelmatige kleinschalige blokverkaveling op de oeverwallen van de IJssel, bijvoorbeeld bij Zalk, Wilsum, IJsselmuiden en Grafhorst
- regelmatige blokverkaveling in de polder Mastenbroek
- onregelmatige blokverkaveling op het Kampereiland
- hooibergen, zowel in het landelijke gebied als in de stad Genemuiden
- droogmakerijen De Koekoek en Zwijnsleger (1911), Grafhorst

Bosbouw

- geen items

Wonen

- specifiek voor het Kampereiland zijn de vanaf de vijftiende eeuw opgeworpen terpen, hier belten geheten
- lineaire dorpen in de veengebieden
- verspreide bebouwing aan de wegen in de polder Mastenbroek
- volkswoningbouw, onder andere Valkstraat (1895) in Kampen en Begijnkwartier in Brunnepe
- esdorp: Zalk

Jacht en visserij

- eendenkooi in de Polder Oosterwolde

Waterstaat

- verhoogde woonplaatsen op het Kampereiland
- sluiskom aan de Havenstraat (1696), Elburg
- Geldersche Sluis (ca 1850), Noordeinde bij Oosterwolde
- Geldersche Gracht (14^e eeuw)
- Ijsseldijken (14^e eeuw)
- Gelderse Kade
- Spijkerboersweg met wielen
- Hoge Weg met wielen
- Zwartendijk met wielen (1302)
- St.-Nicolaasdijk (1302)
- Nieuwe Revesluis
- zomerdijk langs de vm Zuiderzee, Oosterwolde
- winterdijk met Wakolk, Oosterwolde
- Kamperzeedijk ten oosten en zuiden van het Ganzendiep
- Eektermerksluis, Elburg
- bergboezem Kops Stouwe, ten noorden van het huidige Bolsmerkkanaal, Polder Oosterwolde
- Oosterwoldsche Molenvliet
- stelsel van weteringen in de Polder Mastenbroek
- stelsel van dijken rondom de voormalige eilanden van het Kampereiland
- Lutterzijl tussen de Bisschopswetering en de Goot
- keersluis en Sasdijk (1866), Genemuiden
- stoomgemaal Mastenbroek (1856), Kamperzeedijk Oost
- elektrisch gemaal Veneriete (1961), Kamperzeedijk Oost
- gemaal De Rambonnet (1909), Grafhorst
- Gemaal Nieuw Lutterzijl (1978), ten oosten van Grafhorst
- gemaal van de polder Broeken en Maten (1856, geëlektrificeerd in 1929), Kampen

Defensie

- vestingwerken Elburg (oudste delen ca 1395), waaronder de Vischpoort (15^e eeuw), Elburg
- verdedigingswerken van Kampen: delen van de stadsmuur (14^e eeuw, Koornmarktpoort (14^e eeuw), Broederpoort (1468), Cellebroederspoort (1466), Kampen
- stadsmuur en Dijkpoort (1400), Hattem
- Spaanse Schans (1629), Hattem
- kazematten (1938), Hattem
- restanten kasteel Hof Old Putten (verwoest in 1482, verbouwd in 18^e eeuw en ca 1840), Elburg
- vm havezate Molecaten (oudste delen huidige huis 15^e eeuw), Hattem
- Willem de Zwijgerkazerne (1940), Wezep
- vm Generaal Van Heutzkazerne (1853), Kampen
- vm militaire manege (ca 1880), Kampen

Delfstofwinning

- veenwinning in de polders De Koekoek en Zwijnsleger (ca 1900), Grafhorst

Bedrijvigheid

- bovenslagwatermolen van vm havezate Molecaten (17^e eeuw), Hattem
- diverse pakhuizen in Hattem
- stellingkorenmolen De Fortuin (1852), Hattem
- stellingkorenmolen De Hoop (1853), Oldebroek
- stellingkorenmolen (1854), Elburg
- maalderij Gardenbroek (1930), Elburg
- vm Gruithuis (ca 1400), Elburg

- pakhuizen uit de 17^e en 19^e eeuw, Elburg
- vm zuivelfabriek (1913), Oldebroek
- hooibergen (vanaf 1868), Genemuiden
- stellingkorenmolen De Valk (1860), Zalk
- vm vleeshuis (ca 1550), Kampen
- diverse pakhuizen, o.a. IJsselkade, Voorstraat en Hofstraat, (19^e eeuw), Kampen
- vm Kamper boek- en steendrukkerij (1898), Kampen
- vm boekdrukkerij J.H. Kok (1908), Kampen
- stellingkorenmolen D'Olde Zwerver (1842), Kampen
- vm Koninklijke Nederlandsche Sigaren-Fabriek Lehmkuhl & Co (1880), Kampen
- vm sigarenfabriek Van der Sluis (ca 1850), Kampen
- Tabaksfabriek De Olifant (1883), Kampen
- vm sigarenfabriek J.H. van Hulst & Co (ca 1890), Kampen
- vm sigarenfabriek firma Smit & Ten Hove (1906), Kampen
- vm Stoomtabaksfabriek Samuels & De Leeuw, thans tabaksmuseum (ca 1890), Kampen
- vm fabriekscapitaal Koninklijke Emaillefabriek Berk (BK) (1870, 1910 en 1912), Kampen
- vm coöperatieve zuivelfabriek 's-Heerenbroek (1914), 's-Heerenbroek

Verkeer

- vm remise van de Zuiderzeestoomlijn (1908), Elburg
- Zuiderzeestraatweg (ca 1825)
- spoorlijn Amersfoort-Zwolle (1863)
- spoorlijn Zwolle-Kampen (1865)
- station (1912), Kampen
- Ganzensluis
- Trekvaart Hasselt-IJsselmuiden (1663)

Bestuur

- stadhuis (oudste delen 1530), Hattem
- vm hoofdwacht/waaggebouw (1621), Hattem
- vm stadhuis (eind 14^e eeuw), Elburg
- vm raadhuis (1839), Oldebroek
- vm raadhuis (1786), Genemuiden
- stadhuis (oudste delen 14^e eeuw), Kampen
- vm kantongerecht (1892), Kampen
- vm Schultehuis (16^e eeuw), Zalk

Religie

- vm Cellezustersconvent (15^e eeuw), Kampen
- vm Cellebroedersklooster (1475), Kampen
- vm klooster van de Zusters van Liefde (1861), Kampen
- vm synagoge (1847), Kampen
- vm St.-Agnietenklooster (15^e eeuw), Elburg
- vm synagoge (1856), Elburg
- Israëlitische begraafplaats (18^e eeuw), Elburg
- Israëlitische begraafplaats van Kampen (1829) met metaarhuis (1890), IJsselmuiden

Recreatie/sport

- muziektent (1872), Kampen
- Volkspark (1857), Genemuiden
- Het Plantsoen, aangelegd op de oude verdedigingswerken, N. Plomp (1834), J.D.Zoicher jr en L.P. Zoicher (1867), Kampen

Buitenplaatsen en landgoederen

- buitenplaats Spijker Watervlied (1640), Hattem
- buitenplaats 't Velt-huys met tuinaanleg van K.P.C. de Bazel (1904), Hattem
- buitenplaats De Oldhorst (17^e eeuw, 1751), Oldebroek
- buitenplaats de Vollenhof (19^e eeuw), Oldebroek
- buitenplaats Morren (1771), Oosterwolde
- buitenplaats Schouwenburg (17^e eeuw), Elburg
- buitenplaats Zwaluwenburg (18^e eeuw), Elburg
- muziektent (1916/1983), Elburg
- buitenplaats IJsselvlied (18^e eeuw), Wezep
- buitenplaats Vogelenzang (1840), Wezep

Zorg, cultuur en onderwijs

- vm Hervormd Weeshuis (1858), Elburg
- vm Pesthuis (1538), Kampen
- vm Soete-Naeme-Jhesusweeshuis (1539), Kampen
- vm Burgerweeshuis (1891), Kampen
- vm militair hospitaal (1853), Kampen
- vm ziekenhuis De Engelenberg Stichting (1916), Kampen
- vm Ziekenhuis van de verenigde gast- en proveniershuizen (1931), Kampen
- stadsgehoorzaal (1804), Kampen
- gebouwen Theologische Universiteit (!9^e eeuw), Kampen

Energievoorziening

- geen items

2.7 Literatuur

- Bosch van Rosenthal, E.J., 1930. De ontwikkeling der Waterschappen in Gelderland. Den Haag.
- Dirkx, J. P. Hommel & J. Vervloet, 1996. Kampereiland, een wereld op de grens van zout en zoet. Utrecht.
- Ente, P.J., 1974. De IJsseldelta. Kamper Almanak 73/74: 137-164.
- Ente, P., J.C.F.M. Haans & K. Knibbe, 1965. De bodem van Overijssel, de Noordoostpolder en Oostelijke Flevoland; toelichting bij blad 3 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 200 000. Wageningen.
- Gerrits, R.G.W., 1984. De Gelderse Noord-Veluwezoom; een onderzoek naar de evolutie van een cultuurlandschap. Doctoraal scriptie G.P.l., Nijmegen.
- Hendriks, G., 1953. Een stad en haar boeren. (Kampen.) Kampen.
- Kroes, J., 1986. Bewoningsdynamiek op de Noordwest-Veluwse zandgronden, geïllustreerd aan de hand van de opkomst en neergang van de hof Ter Brake in Hierden (gem. Harderwijk). HistorischGeografisch Tijdschrift 4: 42-47.
- Marrewijk, D. van, 1984. Bewoning en bedijking van de IJsseldelta. Historisch-Geografisch Tijdschrift 2: 38-46.
- Schaik, J.l. van, 1939. 't Kampereiland. Kampen.
- Visser, W.C., 1951/52. De oude geschiedenis van Kampen en zijn rivier; een poging tot ontcijfering van het geschiedenisboek van de grond. Kamper Almanak 1951/52: 189-206.
- Stenvert, Ronald, Chris Kolman, Sabine Broekhoven, Ben Olde Meierink m.m.v. Marc Tenten, 2000. Monumenten in Nederland. Gelderland. Zeist/Zwolle.
- Stenvert, Ronald, Chris Kolman, Ben Olde Meierink m.m.v. Jan ten Hove, Marieke Knuijt & Ben Kooij, 1998. Monumenten in Nederland. Overijssel. Zeist/Zwolle.

3 Regio 26: Vechtstreek en Dedemsvaart

Kalkovens aan de Dedemsvaart

3.1 Ligging

De regio wordt in het noorden begrensd door de provinciegrens met Drente, in het oosten door de rijksgrens met Duitsland. In het zuiden wordt de grens met Salland gevormd door de oude markegrenzen van de dorpen aan de zuidkant van de Overijsselse Vecht. Vanaf Dalfsen loopt de grens over de Overijsselse Vecht, het Zwarte Water en het Meppelerdiep naar Meppel.

3.2 Karakteristiek

De regio wordt bepaald door het dal van de Vecht met de aaneenschakeling van kleine, in de Middeleeuwen ontstane esdorpen. De Vecht slingert zich door een breed dal dat ontstaan is in een van de laatste fasen van de landijsbedekking tijdens de voorlaatste ijstijd. Het landschap in het Vechtdal is kleinschalig door de bossen, houtwallen en houtsingels. Enkele middeleeuwse kastelen en diverse buitenplaatsen verlenen het gebied een bijzondere cultuurhistorische betekenis. In de dorpsgebieden is de klassieke opbouw van het landschap, met akkers, groenlanden langs de Vecht en heidevelden op de hoger gelegen delen, in het huidige landschap nog goed herkenbaar. Ten noorden van de Vecht is het landschap veel vlakker dan in het Vechtdal. Hier heeft zich vroeger een enorm veenmoeras uitgestrekt, dat in het noordoosten aansloot op de venen van Hoogeveen en Nieuwlande in Drenthe. Door de aanleg van de Dedemsvaart

werd de vervening van dit gebied mogelijk, en in een periode van 150 jaar heeft het veenlandschap plaats gemaakt voor een landbouwgebied. Een bijzondere plaats neemt het gebied van Staphorst en Rouveen in. De ontginning van deze dorpen is gestart op de oostelijke oever van het Zwarte Water, en in een aantal stappen zijn de dorpen op hun huidige plek terecht gekomen. In de percelering en in de ligging van de oude kerkhoven zijn de plekken waar de dorpen vroeger gelegen hebben nog te zien.

Cultuurhistorische blikvangers

- de kilometerslange, strookvormige percelering van Staphorst en Rouveen
- de achter elkaar geplaatste boerderijen in Staphorst en Rouveen
- onregelmatige percelering in de uiterwaarden van de Vecht en het Zwarte Water
- wijkenstelsels en regelmatige blokverkaveling in de voormalige veengebieden
- het kampenlandschap langs de Reest
- esdorpen, groenlanden, akkers en heidevelden bij de dorpen aan de Vecht
- buitenplaatsen, met name in de omgeving van Dalfsen
- de restanten van de Dedemsvaart
- kalkovens in Hasselt, Zwartsluis en Dedemsvaart

3.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

3.3.1 Pleistoceen

Het Pleistoceen is de periode van de ijstijden en beslaat een tijdperk van 2,5 miljoen tot 10.000 jaar geleden. Tijdens de voorlaatste ijstijd was het noordelijke deel van Nederland bedekt met een dikke laag landijs. Bij de maximale uitbreiding van het ijs werden de stuwwallen van Midden-Nederland gevormd, zoals de Veluwe, de Lemelerberg en de Holterberg. Onder het ijs werd een laag keileem afgezet. Deze keileem komt slechts op enkele plekken aan de oppervlakte, onder andere bij Zwartewatersklooster.

Toen het landijs ging afsmelten zijn er enkele langdurige perioden geweest waarin het smelten stagneerde en het landijs mogelijk weer iets naar het zuiden opschoof. In één van deze perioden lag het ijsfront enkele kilometers ten noorden van het huidige Vechtdal. De enorme hoeveelheden smeltwater slepen een breed dal uit aan de voet van het ijsfront: het zogeheten oerstroombdal van de Vecht.

We moeten ons dit oerstroombdal voorstellen als een enkele kilometers breed dal, waarin een rivier zonder duidelijke hoofdgeul liep, maar die bestond uit verschillende takken die zich splitsten en weer bijeenkwamen en waarbij de beddingen zich voortdurend verlegden. We noemen dit een vlechtende rivier.

Het dal bestond dus uit een stelsel van riviertakken en tussengelegen zandbanken. Dit was nog steeds het geval in de laatste ijstijd, toen het landijs weliswaar ons land niet bereikte maar er in onze streken wel toendra- en poolwoestijnachtige omstandigheden heersten. Er was geen vegetatie aanwezig om de bodem te beschermen en de wind had vrij spel in het gebied. Er werden zandbanken opgestoven tot rivierduinen, die langs de Vecht en langs de Reest kunnen aantreffen. Ten noorden en zuiden van het Vechtdal is het zandlandschap zeer vlak. Hier liggen slechts enkele, langgerekte dekzandruggen waarvan de Lutterhaar, ten noorden van Oud-Lutten, de meest opvallende is.

3.3.2 Holoceen

Zo'n 10.000 jaar geleden begon het Holoceen, de huidige geologische periode. Er trad een klimaatsverbetering op die een einde maakte aan de laatste ijstijd. Het golvende zandlandschap raakte begroeid en het afzettingsregime van de rivieren ging veranderen. Er werd minder zand en meer klei aangevoerd door de rivieren en de afvoer werd veel regelmatiger dan in de ijstijden, toen er enorme verschillen in afvoer waren. De Vecht vond een plek in het zuidelijke deel van het oerstroombdal, terwijl de Reest zich in het noordelijke deel nestelde. De dekzandvlakten ten noorden en ten zuiden van de Vecht kregen steeds grotere problemen met de afwatering.

In de laagten van het zandlandschap werd het door de stijgende zeespiegel en de daaraan gekoppelde stijging van het grondwater steeds natter en er ontstonden op grote schaal moerassen. De plantenresten werden in dit natte milieu niet afgebroken en hoopten zich op tot dikke pakketten. Op deze wijze ontstonden uitgestrekte veengebieden, die tot in de negentiende eeuw grote delen van de regio bedekten. Door het ontstaan van de Zuiderzee, in de loop van de Late Middeleeuwen, werden grote stukken van het veenlandschap ten westen van Zwolle weggeslagen. De zee breidde haar invloed uit tot in het westelijke deel van de regio en zette in perioden van hoog water zeeklei in het gebied af, voornamelijk langs het Zwarte Water. Zo ontstond er in de regio een landschap waarin de Vecht en de rivierduinen erlangs ingebed lagen in enorme veenmoerassen en elzenbroekbossen.

3.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

3.4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

Over de bewoningsgeschiedenis van het gebied voor de Middeleeuwen is heel weinig bekend. De uitgestrekte dekzandvlakten zullen, ook voordat het gebied door de vernatting en de veenvorming onbewoonbaar werd, weinig aantrekkelijk zijn geweest voor bewoning omdat er geen stromend water in de nabijheid was. Eventuele bewoning uit de oudere perioden van de prehistorie zal vooral bij de waterlopen gezocht moeten worden. Op enkele plaatsen bij Staphorst zijn vondsten uit de Midden-Steentijd en de Nieuwe Steentijd gedaan. Daarna werden grote delen van het gebied zo nat dat er lange tijd geen bewoning meer mogelijk was.

3.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

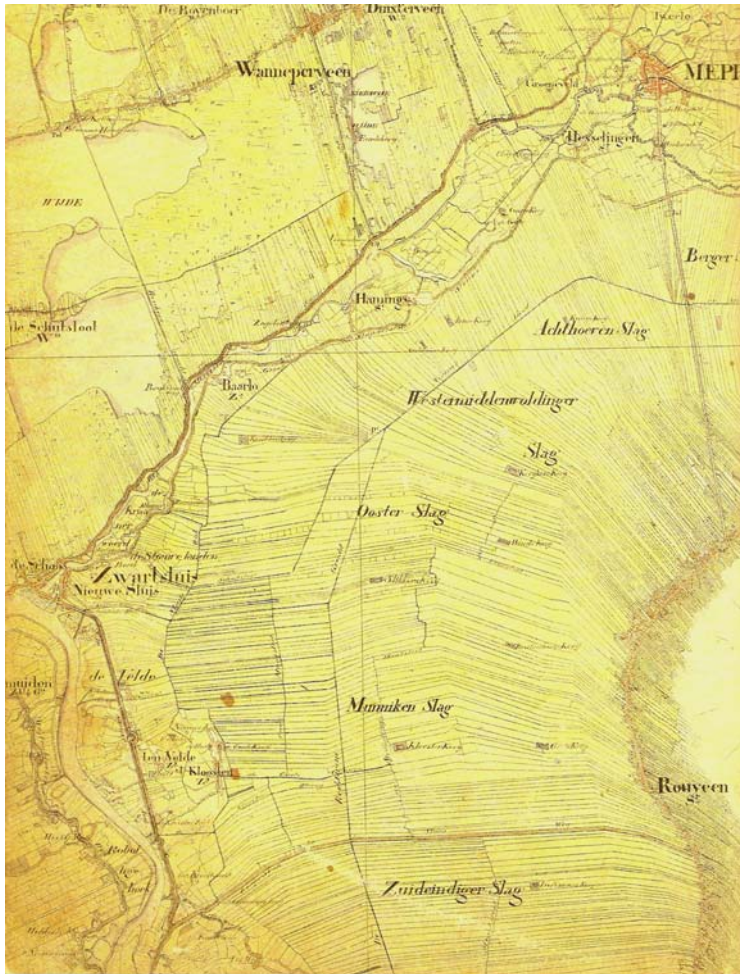
Pas omstreeks het jaar 1000 ging men het gebied ontginnen. In het westelijke deel werden de oeverwallen van de Vecht en het Zwarte Water als ontginningsbasis gebruikt. Men bouwde boerderijen op de kleiige ruggen langs de stromen en groef vandaar sloten het veen in. Bij Staphorst en Rouveen verdeelde men het land in acht brede stroken of 'slagen', die verder werden onderverdeeld in percelen met een breedte van 30 roeden, ongeveer 125 meter. Dicht bij de boerderijen lagen de akkers terwijl men de gronden langs de waterlopen als weiland en hooiland gebruikte. Ten oosten van de akkers lag het nog niet ontgonnen veen. Door de ontwatering en door het landbouwkundig gebruik ging het veen echter inklinken en kregen de boeren te maken met vernatting van hun land. Akkerbouw was al gauw niet meer mogelijk. Men

besloot daarom verder het veen in te trekken om daar opnieuw akkers aan te leggen. Ook de boerderijen werden in een strook ten oosten van de oude bewoningsas gebouwd. Dit proces herhaalde zich nog tweemaal, tot de dorpen Staphorst en Rouveen uiteindelijk in 1641 op hun huidige plaats terecht kwamen.

Het open landschap van het Haersterbroek

De broekgebieden ten oosten van de buurtschappen Holten, Genne en Haerst (ten noorden van Zwolle aan de benedenloop van de Vecht) zijn vermoedelijk in de veertiende eeuw ontgonnen, dat wil zeggen het gebied tot aan de Steenwetering. Ten oosten van deze wetering lag een uitgestrekt broekgebied dat in 1850 nog niet ontgonnen was.

De slagen en de strookvormige parcelering van Staphorst en Rouveen, zoals weergegeven op de Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden uit omstreeks 1850. In verschillende stappen zijn de dorpen verplaatst van de oevers van het Zwarte Water en het Meppelerdiep naar hun huidige ligging. Doordat de dorps-gebieden naar het oosten toe smaller werden moesten ook de percelen steeds smaller worden gemaakt. Ten zuiden van Zwartsluis lag vroeger het Zwartewatersklooster. De 'slag' die hier aan grenst is dan ook de Munnikenslag.

In de Middeleeuwen ontstonden de esdorpen langs de Vecht. De wijze waarop het land door de boeren werd gebruikt was afhankelijk van de terreinomstandigheden, zoals waterhuishouding en bodemvruchtbaarheid. De lagere ronden langs de rivier werden gebruikt als weiland of hooiland, zoals het Junner Koeland. Op de randen van het beekdal, op de overgang naar de heidevelden, lagen de akkers in kleine escomplexen bijeen. Ontgonnen gronden, de heidevelden en de veengebieden, werden gemeenschappelijk gebruikt. De boerderijen waren gemengde bedrijven, waarbij er een wisselwerking was tussen akkerbouw en veeteelt. Het voedsel voor mens en dier werd geproduceerd op de akkers, de dieren leverden de mest die nodig was voor de gewassen op de akkers.

De bodem van de oude bouwlanden bestaat uit enkeerdgronden. Deze zijn ontstaan door eeuwenlange bemesting met potstalmest, die vermengd werd met heideplaggen, grasplaggen of bosstrooisel. Door het opbrengen van zoveel organische bestanddelen kreeg de bodem een bruine, grijsbruine, donkergrijze of zwarte kleur. Wanneer het opgebrachte dek meer dan 50 cm dik is, worden ze door bodemkundigen tot de enkeerdgronden gerekend. Wanneer het opgebrachte dek minder dan 50 cm dik is, wordt er gesproken van laarpodzolgronden.

De omgeving van Ommen op de Hottingerkaart uit 1783. In de buurt van de Vecht liggen de akkers en groenlanden, verder bij de rivier vandaan de heidevelden en veengebieden. Ten zuiden van Ommen valt de lanenstructuur van de oude havezate Het Laar op. Ten noorden van Ommen wordt het lege land doorsneden door de Hessenweg van Zwolle naar Duitsland.

De marken werden opgericht om de woeste gronden – essentieel voor de landbouw in die tijd – te beschermen. Deze bescherming was nodig door de toename van de bevolking in de loop van de twaalfde eeuw. De toen aanwezige boerenbevolking sloot zich aaneen in markegenootschappen om nieuwkomers te weren. Elke boer had een waardeel in de marke: een evenredig recht om vee te weiden op de gemeenschappelijke markegronden. Dit waren de slechtere graslanden, de heidevelden, de venen en de bossen. De markegronden waren heel belangrijk. Zij vormden aanvullende weidegronden voor het vee, dat onvoldoende voedsel kon vinden op de betere weilanden die wel in privé-bezit waren. Het grootvee werd op de groengronden gebracht, de heide was het domein van de schapen. Het vee was een belangrijke mestleverancier voor de bouwlanden. De mest werd vermengd met plaggen die op de heidegronden werden gestoken. In de veengebieden werd turf gestoken voor de eigen behoefte van de dorpsbewoners. Vanaf de zeventiende eeuw werd het veen ook hier en daar gebruikt om er boekweit – veenweite – te verbouwen.

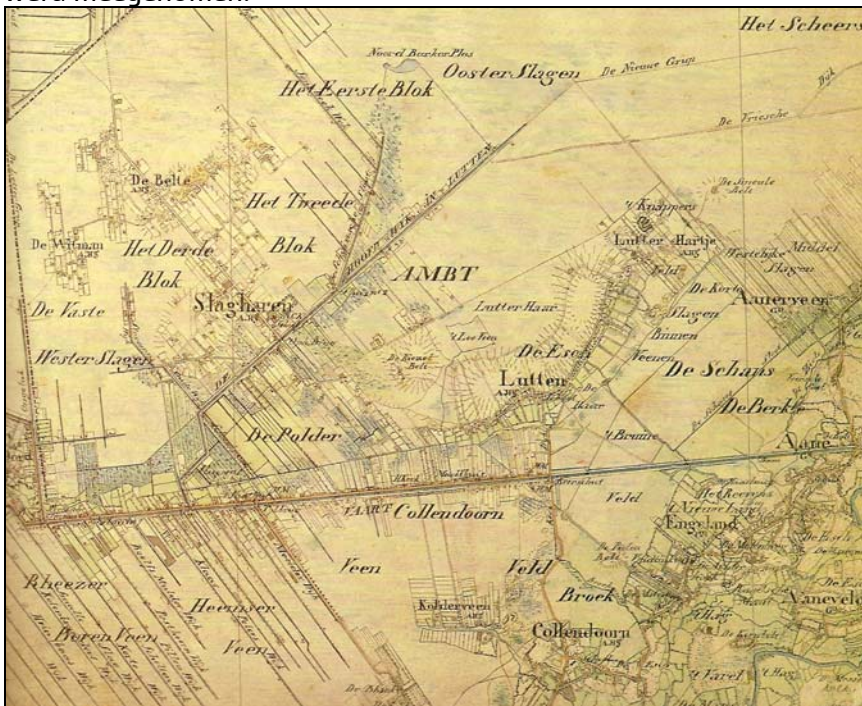
Veenwinning

De uitgestrekte veengebieden zijn lang ongerept gebleven. Waar zandruggen boven het veen uitstaken hebben zich vanuit de dorpen aan de Vecht boeren gevestigd, zoals in Nieuwleusen en Oud-Lutten. In Nieuwleusen vond dit in de 16^e eeuw plaats. Door deze nieuwkomers werden de randen van het veen vergraven. Voor het overige bleef het veenland intact en bleef het gebruik ervan beperkt tot zeer extensieve begrazing, hier en daar plaggen steken en de verbouw van veenweite op enkel gunstige plekken.

In de achttiende eeuw waren grote delen van de markegronden in handen gekomen van de familie Van Marle. Gerrit Willem van Marle, burgemeester van Zwolle, maakte plannen om het veen te gaan winnen. Hij huurde een landmeter in om het tracé te bepalen van een kanaal om de venen te ontwateren en de turf af te kunnen voeren. In 1791 kwam de kaart gereed met het beloop van de latere Dedemsvaart. Bij Hasselt moest de vaart in het Zwarte Water uitkomen, en vanaf Hasselt zou het kanaal bijna

pal naar het oosten worden gegraven om bij Gramsbergen bij de Vecht uit te komen. Door de dood van Van Marle kon er niet onmiddellijk uitvoering worden gegeven aan de plannen, maar zijn schoonzoon Willem Jan Baron van Dedem pakte de draad op en diende in 1805 een verzoek in om het kanaal aan te leggen. Na enkele jaren kreeg Van Dedem toestemming en in 1809 werd begonnen met het grote werk. Vanuit Hasselt werkte men in oostelijke richting, waarbij de veengebieden die werden aangesneden gaandeweg werden afgegraven en als turf naar de markten in de steden in de omtrek, maar ook verder weg in de Hollandse steden, werden vervoerd.

Hoe ging de veenwinning in zijn werk? Eerst moest het veengebied ontwaterd worden. Daartoe werden aan weerskanten van het hoofdkanaal, soms ook vanuit een zijkanaal, brede sloten gegraven, de zogenaamde wijken. Vervolgens moest men wachten tot de bovenste laag van het veen, was uitgedroogd en verwijderd kon worden. Deze zogenaamde 'bolster' werd vaak naderhand op een perceel gebracht waar het veen al verwijderd was, omdat men de grond geschikt wilde maken voor landbouw. Na het verwijderen van de bolster werd het veen gesneden en konden de turven gestoken worden. Op grote klampen werden de turven te drogen gezet, en om de zoveel tijd omgetast. Zo rond de herfst was de turf meestal droog genoeg om op transport te gaan. De turven werden dan per turfschip via de wijken en de kanalen naar de tussenhandelaar, gebruiker of turfmarkt vervoerd. De afgeveende percelen werden klaargemaakt voor landbouwkundig gebruik, hetgeen toemaken genoemd werd. De blootgekomen zandgrond werd losgespit en vermengd met de bolster. Vaak werd er nog stadsvuil doorheen gemengd, dat door de turfschippers als retourvracht werd meegenomen.

Omstreeks 1850 was de vervening in de omgeving van Lutter in volle gang. Ten zuiden van de Dedemsvaart zijn wijken aangelegd in de venen van de markten Rheeze en Heemse. Ten noorden van de vaart is de Lutter Hoofdwijk al een eind in het veengebied doorgedrongen. Op diverse plaatsen wordt het veen afgegraven, getuige de vele plassen die op de kaart zijn aangegeven. Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, omstreeks 1850.

De aanleg van de Dedemsvaart ging niet vlekkeloos. Al voor de aanleg was gestart lagen de markegenoten van Nieuwleusen dwars. Dit kon echter vrij snel worden opgelost, zodat het graafwerk over de marke van Nieuwleusen kon plaatsvinden. Omstreeks 1830, toen de vaart gevorderd was tot het huidige Lutter, ontstonden er

problemen met de markegenoten van Ane. Een tijdelijke oplossing was de aanleg van een vaart naar het noorden, de Schuinesloot, om de venen van het Lutterveld af te graven, en de Lutter Hoofdwijk voor de exploitatie van de venen van De Krim. Uiteindelijk kon het kanaal in 1854 worden doorgetrokken naar Ane.

Aan de zuid- en oostkant van de regio heeft het Overijsselsch Kanaal (1842) dezelfde rol gespeeld in het ontginnen van natte heideterreinen en het afgraven van veen als de Dedemsvaart in het noorden. Omstreeks 1900 werd het Dalmsholt, ten zuiden van het Rechterensche Veld, ontgonnen en in dezelfde tijd werden de eerste wijken gegraven voor de afgraving van de Beerzer en Bergentheimer venen.

3.4.3 Recente ontwikkelingen

Na de Tweede Wereldoorlog zijn verschillende steden en dorpen gegroeid, zoals Hardenberg, Dedemsvaart, Dalfsen en Hasselt. Ook Ommen is flink uitgebreid, mede door de ontwikkeling van het toerisme. Andere dorpen en buurtschappen zijn minder gegroeid en hebben hun oorspronkelijke karakter kunnen bewaren. Staphorst en Rouveen en verschillende dorpen en buurtschappen langs de Vecht zijn hier voorbeelden van. De Krim en Lutten, vanouds langgerekte linten, hebben hun karakter van veenkolonie eveneens behouden.

In het landelijke gebied hebben ruilverkavelingen gezorgd voor betere productieomstandigheden voor de boeren. Vaak is zorgvuldig met de oude structuren

De Ommervaart in Dedemsvaart

in het landschap omgegaan, zoals de al voor de Tweede Wereldoorlog uitgevoerde ruilverkaveling in Staphorst en Rouveen. Hierbij zijn de percelen verbreed, maar de oorspronkelijke kavelrichting en de knikken in de percelering zijn gespaard. Aan de oostkant van de 'streek', de bebouwingsstrook van de beide dorpen, is het oorspronkelijke patroon van smalle percelen, omgeven door houtsingels, zelf geheel bewaard gebleven. Samen met de fraaie, achter elkaar geplaatste boerderijen is deze zone van grote cultuurhistorische waarde.

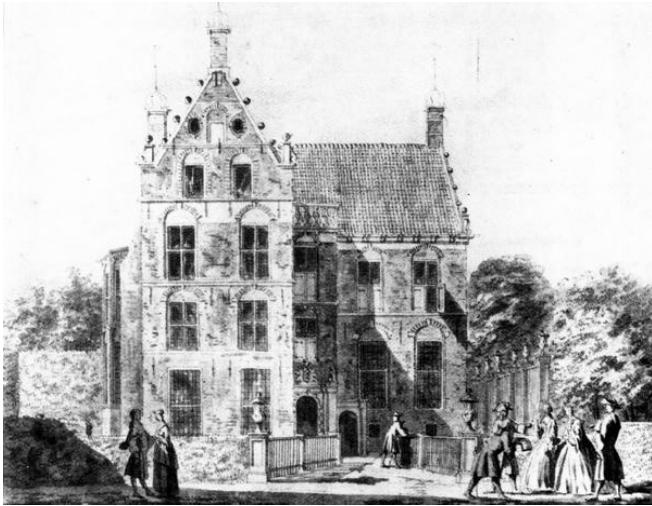
De Dedemsvaart heeft de tand des tijds minder goed doorstaan. De vaart is op veel plaatsen gedempt, waarbij verschillende sluizen en bruggen werden afgebroken. De Lutterhoofdwijk is tussen Slagharen en Coevorden bewaard gebleven. Het dorp De Krim aan de Lutterhoofdwijk is een mooi voorbeeld van een negentiende-eeuwse veenkolonie.

3.5 Specifieke thema's

Defensie

Het gebied was vroeger de grensstreek tussen het Oversticht, gebied van de bisschop van Utrecht en de omliggende gebieden. Dit uitte zich bijvoorbeeld in verschillende verdedigingswerken die op strategische plaatsen, zoals doorgaande landwegen en kanalen. In het noordwesten lagen schansen bij Zwartsluis en bij de Lichtmis, aan de in 1639 aangelegde weg tussen Zwolle en Meppel. In het oosten lagen verdedigingswerken die in de Franse tijd werden uitgebreid (de Loozensche Linie en de Venebruggerschans).

De meeste havezaten in het gebied zijn al ouder. De eigenaren van een havezate behoorden tot de 'ridderschap' van Overijssel en hadden als zodanig een belangrijke politieke invloed. Nadat ze hun militaire functie hadden verloren werden sommige van de havezaten verbouwd tot chique buitenplaatsen, terwijl er in de zeventiende en achttiende eeuw ook verschillende nieuwe buitenplaatsen ontstonden. De invloed op het landschap bleef niet beperkt tot het huis en het park eromheen. Vaak behoorde er een grote oppervlakte land bij het huis, bestaande uit bossen, lanen en pachtboerderijen.

Havezate Huis te Haerst, afgebroken in 1813. Bron: <http://www.kasteleninoverijssel.nl/pages/haerst.htm>

Steden en dorpen

Dedemsvaart ontstond als veenkolonie na de aanleg van de Dedemsvaart door baron W.J. van Dedem. Het dorp werd gebouwd aan de Langewijk (gegraven in 1811) en de Hoofdvaart (later Dedemsvaart genoemd), die enkele jaren later werd gegraven. In het dorp werden diverse kalkovens gevestigd, waar schelpen uit het Waddengebied en Noord-Holland tot kalk werden gebrand. Mooie voorbeelden van veenkoloniën zijn De Krim en Lutten.

Langs de Overijsselsche Vecht liggen tal van goed bewaarde esnederzettingen, met boerderijen in los verband aan de rand van de es. Voorbeelden hiervan zijn Hessum, Vilsteren, Varsen, Junne, Beerze en Stegeren.

Staphorst en Rouveen behoren tot de meest bijzondere veenontginningsdorpen van ons land. Ze zijn bijzonder vanwege de geschiedenis van de verplaatsingen die in de loop van de eeuwen hebben plaatsgevonden, maar ook door de smalle percelen in de dorpen en de achter elkaar geplaatste monumentale boerderijen.

Hardenberg is een kleine stad op het kruispunt van enkele wegen die hier de Vecht kruisen. Hardenberg lag op de grens van het gebied van de Bisschop van Utrecht, en na de slag van Ane, die de bisschop had verloren, is in 1230 een kasteel gebouwd. Dorp en kasteel werden voorzien van een muur en een gracht en in 1362 kreeg Hardenberg stadsrechten. De verdedigingswerken werden al in de zestiende eeuw afgebroken; in 1959 is een klein deel van de oude stadsmuur gevonden en gerestaureerd. De stad bleef beperkt van omvang, maar maakte vanaf 1850 een bescheiden groei door. Na de Tweede Wereldoorlog werd de Wavin-fabriek hier gevestigd, hetgeen een belangrijke economische impuls betekende.

Hasselt is ontstaan op een zandrug ten oosten van het Zwarte Water. In het midden van de dertiende eeuw verleende de bisschop van Utrecht stadsrechten en een eeuw later mochten er jaarmarkten en weekmarkten gehouden worden. Omstreeks 1400 werd de stad versterkt door de bouw van een stadsmuur en drie poorten, die alle in het begin van de negentiende eeuw zijn afgebroken. De huidige Vis- of Waterpoort is geen 'echte' stadspoort, maar een doorgang van de stad naar de vroegere visafslag. Hasselt maakte al in de veertiende eeuw deel uit van het Hanzeverbond. In 1521 werd een vaste brug over het Zwarte Water gebouwd, een van de weinige bruggen over grote wateren die ons

land toen kende. Nadat Hasselt in 1582 in Staatse handen was gevallen volgde omstreeks 1600 de aanleg van een nieuwe vestinggordel, volgens plannen van vestingbouwer Adriaan Anthoniszoon.

Door de aanleg van de Dedemsvaart, die aansloot op de stadsgracht van Hasselt, leefden de handel en de industrie op. De kalkbranderijen op de Schulpenbarch werden voorzien van brandstof uit de veengebieden in het oosten, de schelpen kwamen als retourvracht van de turfschippers uit Noord-Holland of uit het Waddengebied. Andere vormen van bedrijvigheid waren touwslagerijen en scheepswerven.

Bij een doorwaadbare plek in de Vecht ontstond omstreeks het jaar 1100 de nederzetting Ommen, die in 1248 stadsrechten kreeg. De voorde in de Vecht werd in 1495 vervangen door een brug. Ommen had toen drie stadspoorten, die echter in 1517 werden afgebroken. Groei van de stad bleef lange tijd uit omdat er geen industrie was en de handel tegelijk met het verkeer over de Vecht terugliep. Ommen kreeg echter een geweldige impuls door het toerisme, dat vanaf 1920 steeds belangrijker werd.

Zwartsluis is een dorp dat zich heeft ontwikkeld tot havenplaats op de plek waar het Meppelerdiep in het Zwarte Water uitmondde. In de veertiende eeuw werd hier een schutsluis gebouwd, de Oude Sluis, in 1879 vervangen door de Grote Kolksluis. In 1620 werd, oostelijk van de Oude Sluis, de Nieuwe of Staphorster Sluis gebouwd. De nijverheid in Zwartsluis was sterk op het water georiënteerd. Omstreeks 1880 waren er maar liefst zevenentwintig kalkovens aan weerszijden van het Meppelerdiep. Ook de scheepsbouw was en is van belang. Na de Tweede Wereldoorlog is de watersport een belangrijke bron van inkomsten geworden.

Kalkbranderijen

Een bijzondere vorm van bedrijvigheid in de regio was de kalkbranderij. Kalkovens zijn ovens waarin schelpen werden gebrand voor onder andere de fabricage van metselkalk, sodabereiding in de chemische industrie en kalkbemesting in de landbouw. De kegelvormige torens hebben een hoogte van vijftien tot twintig meter en een doorsnede aan de basis van vijf tot zeven meter. Vrijwel altijd staan ze in groepjes, ergens aan het water. De kalkovens verhitten schelpen tot 900 à 1200 graden Celsius. Daarbij zet de oven calciet om in koolzuurgas en ongebluste of bijtende kalk. Het blussen, of lessen, van ongebluste kalk met water leidt vervolgens tot de vorming van kalkhydraat. Door de gebluste kalk te zeven en eventueel fijn te malen ontstaat metselkalk.

Kalkovens in Dedemsvaart

Belangrijkste brandstof voor de kalkbranderijen was turf. Veel kalkovens vinden we daarom op plekken waar de grondstof of brandstof in grote hoeveelheden voorkwamen of op de transportroute tussen de kust en de veengebieden. Turf die in de veenontginningen van Drenthe en Overijssel werd gewonnen, ging op transport naar de steden, bijvoorbeeld over de Zuiderzee naar Amsterdam. Om op de terugweg ook betaalde vracht te hebben, konden deze schepen schelpen meenemen voor de kalkovens in de turfstreken. Deze schelpen kwamen van de Noordzeestranden en uit de Waddenzee. De eerste berichten over kalkbranderijen in Hasselt dateren van voor 1500.

3.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- strookvormige percelering op de Staphorster Esch
- knikken in de percelering westelijk van Staphorst en Rouveen
- achter elkaar gebouwde boerderijen in Staphorst en Rouveen
- zeer regelmatige blokvormige percelering in de veenkoloniën

Bosbouw

- boswachterij Staphorst (ca 1930)
- Witte Bergen (ca 1900), IJhorst
- Scheerse Veld, Gramsbergen
- bossen bij Rheeze en Heemse
- Bossen bij Ommen en Beerze (19^e eeuw)

Wonen

- veenkoloniedorpen: Bergentheim, Beerzerveld, De Krim, Lutten
- esdorpen: Beerze, Dalfsen, Junne, Rheeze, Nieuwleusen, Vilsteren
- hoevenzwerm: IJhorst, Oud-Avereest

Jacht en visserij

- eendenkooien bij het Zwartewatersklooster
- eendenkooien in het Holtenerbroek (ten zuidoosten van Hasselt)
- eendenkooi. Rouveen
- visvijver, Nieuwleusen
- visvijver, Dedemsvaart

Waterstaat

- Afwateringskanaal Coevorden-Gramsbergen
- Vechtdijken
- Stenendijk, gemetselde zeewering aan de zuidwestkant van de stad (16^e eeuw), Hasselt
- dijk van het Zwarte Water
- gemaal Streukelerzijk, Hasselt
- wielen langs de dijken van Zwarte Water en Vecht
- Oude Vaartdijk langs de Dedemsvaart, Hasselt
- Kloosterzijk, Zwartewatersklooster
- Marswetering
- stuw in de Vecht bij De Haandrik (ca 1910), Gramsbergen

Defensie

- kasteel Rechteren (oudste delen 14^e eeuw), Dalfsen
- restant van de stadsmuur van Hardenberg (1358), Hardenberg
- restanten van de stadsmuur en de 'Vis- of Waterpoort' (14^e eeuw), Hasselt
- Ommerschans (1599/1628/1745), Balkbrug
- Schans bij de Lichtmis ((1637), Lichtmis
- Venebruggerschans (1795), Hardenberg
- Loozensche linie (1800), ten noorden van Hardenberg
- vm havezate Arnichem
- vm havezate Huis te Haerst
- vm havezate Den Berg (oudste vermelding 1483, huidige huis 1705), Dalfsen
- vm havezate Beerse (1465, gesloopt 18^e eeuw, thans boerderij Höfte, 1928)
- vm havezate De Leemcule (oudste vermelding 15^e eeuw, huidige huis 1823), Dalfsen
- vm havezate De Ruitenborgh (oudste vermelding 15^e eeuw, huidige huis 1828), Dalfsen
- vm havezate Dieze of Eze (14^e eeuw, nu buitenplaats Mataram), Dalfsen
- vm havezate De Gerner (gesloopt 1818, nu buitenplaats Gerner Es), Dalfsen
- vm havezate Venebrugge, thans boerderij (oudste vermelding 1418, sloopt in 1870, herbouw als boerderij in 1883), Hardenberg
- vm havezate Holthone, thans landgoed de Grootte Scheere (oudste vermelding 1426, huidige huis 1854), De Krim

- terrein en hekpijlers van de voormalige havezate Bergene of Oldenhof, thans woonwijk (oorsprong 13^e eeuw, sloop van het huis in 1822 en het koetshuis in 1942), Gramsbergen
- vm havezate Het Laar (huidige huis 1850), Ommen
- vm havezate Eerde (oudste vermelding 1227, huidige huis 1715) met verdiepte bloementuin van L.A. Springer (1922), Ommen
- vm havezate Hof te Haerst (oudste vermelding 1548, huis afgebroken 1850, thans boerderij), Haerst ten noorden van Zwolle
- Ane (plaats van de slag bij Ane in 1227 tussen de Bisschop van Utrecht en de vrije boeren van Drenthe)
- kazemat (1939), De Krim

Delfstofwinning

- patroon van hoofdwijk, wijken en dwarssloten bij Slagharen en De Krim
- patroon van wijken en dwarssloten ten zuiden van Lutten en Dedemsvaart

Bedrijvigheid

- vloeivelden van vm aardappelmeelfabriek in De Krim
- kalkovens aan de Dedemsvaart
- kalkovencomplex op de Schulpenbarch (in oorsprong begin 17^e eeuw, huidige ovens uit 1850), Hasselt
- kalkoven met leshuis (1860), Zwartsluis
- stellingkorenmolen De Westermolen (1818), Dalfsen
- molenromp van stellingkorenmolen Massier (1861), Dalfsen
- molenromp van stellingkorenmolen Fakkert (1863), Hoonhorst
- beltkorenmolen De Anermolen (1864), Gramsbergen
- stellingkorenmolen De Oelemölle (1870), Hardenberg
- stellingkorenmolen Windlust (1861), Radewijk bij Hardenberg
- stellingkorenmolen De Zwaluw (1784), Hasselt
- stellingkorenmolen Welkom (1900), Lutten
- stellingkorenmolen De Star (1848), Balkbrug
- stellingkorenmolen De Konijnenbelt (1806), Ommen
- stellingkorenmolen De Lelie (1846), Ommen
- beltkorenmolen De Besthmenermolen (1862), Ommen
- houtzaagmolen Den Oord (1824), Ommen
- houtloods (1920), Dalfsen
- stellingkorenmolen De Pionier (1859), Slagharen
- korenmolen De Leyen (1854), Staphorst
- molenromp Costersmolen (1895), Rouveen
- stellingkorenmolen De Vilsterse Molen (1858), Vilsteren
- zuivelfabriek CZ Rouveen (1930), Rouveen
- vm cichoreifabriek (1860), Dalfsen
- Aardappelmeelfabriek Onder Ons (1906), De Krim
- Aardappelmeelfabriek De Baanbreker (1901), Lutten
- pakhuis (ca 1890), Gramsbergen
- pakhuis van de Coöperatieve Landbouwvereniging (1912), Hardenberg
- veevoederhandel VTC Mariëenberg (1930), Mariëenberg
- cooperatieve aan- en verkoopvereniging Samenwerking (1921), Lichtmis
- fietsenfabriek Union (1914), Nieuwleusen

Verkeer

- Dedemsvaart (1809-1859), grote delen gedempt in de tweede helft van de twintigste eeuw
- draaibruggen over de Dedemsvaart (19^e eeuw), Dedemsvaart
- Coevorden-Vechtkanaal
- Overijsselsch Kanaal Almelo De Haandrik (1856)
- ophaalbrug over het Overijsselsch Kanaal (1875), Bergentheim
- ophaalbrug over het Overijsselsch Kanaal (1930), Beerzerveld
- Ommerkanaal
- Meppelerdiep (14^e eeuw)
- Arembergersluis (1620/1826/1931), Zwartsluis
- Nieuwe of Staphorster Sluis (1649/1779), Zwartsluis
- Grote Kolksluis (1879), Zwartsluis
- Beentjesgraven (middeleeuws)
- Mariëenberg-Vechtkanaal
- Hoogeveensche Vaart
- Schuine sloot (1830), Slagharen
- Lutterhoofdwijk (1832)

- vm watertoren Lichtmis (1931)
- watertoren (1932), Lutten
- spoorlijn Zwolle-Emmen (1903)
- station (1902), Dalfsen
- station (1903), Hardenberg
- vm station (1902), Ommen
- vm station (1903) met twee dienstwoningen (1904), Marienberg
- weg van Zwolle naar Meppel (via de Lichtmis), 1637
- weg Zwolle-Ommen (1830)

Bestuur

- tolhuis (1890), Dalfsen
- tolhuis (1898), IJhorst
- tolhuis (1853), tussen Ommen en Vilsteren
- tolhuis tussen Ommen en Ommerschans (1900), Ommen
- raadhuis van Avereest (1863), Dedemsvaart
- raadhuis (1924), Gramsbergen
- stadhuis (1805), Hardenberg
- stadhuis (ca 1430), Hasselt
- vm raadhuis (1878), Nieuwleusen
- raadhuis (1931), Nieuwleusen
- vm stadhuis (1828), Ommen
- vm raadhuis (1894), Zwartsluis

Religie

- kloosterterrein cisterciënzerklooster Groot Galilea (1406, gesloopt 1604), Sibculo
- vm klooster van de zusters van het Heilige Hart (1927), Dalfsen
- kloosterterrein van het benedictinessenklooster Marienberg te Zwartewatersklooster (gesticht in 1233 in Marienberg, in 1244 verplaatst naar Zwartewatersklooster bij Zwartsluis. Het klooster werd in 1588 gesloopt
- St.-Anthoniusklooster en kloosterschool De Eik (1913/1914), Slagharen
- vm synagoge (1866), Dalfsen
- vm Israëlitische begraafplaats (1855-1927), Dalfsen
- Israëlitische begraafplaats, Dedemsvaart
- Oude Israëlitische begraafplaats (1761-1910), Hardenberg
- Nieuwe Israëlitische begraafplaats (1910), Hardenberg
- Israëlitische begraafplaats (1825), Hasselt
- Israëlitische begraafplaats (1851), Zwartsluis
- vermaning (1842), Zwartsluis

Recreatie/sport/buitenplaatsen

- Ponypark (tweede helft 20^e eeuw), Slagharen
- tuinen van Mien Ruys (vanaf 1925), Dedemsvaart

Landgoederen en buitenplaatsen

- buitenplaats De Aalhorst (1644), Dalfsen
- buitenplaats De Horte (1820) met tuin van G.A.Blum (1822), Dalfsen
- buitenplaats Hessum (1830), Dalfsen
- buitenplaats Hofwijk (1859), Dalfsen
- buitenplaats Ancum (1854), Dalfsen
- buitenplaats Mataram (1905) met park van H. van Lunteren (begin 19^e eeuw, gewijzigd door H.A.C. Poortman in 1909) Dalfsen
- buitenplaats Gerner Es (1930), Dalfsen
- buitenplaats Rollocate (1820, huis afgebroken in 1933)
- buitenplaats Eerderes met park van L.A. Springer (1929), Ommen
- buitenplaats Huize Arnichem (begin 19^e eeuw), Genne
- landgoed Vilsteren (vanaf eind 17^e eeuw, huidige huis gebouwd in 1908) met parkaanleg van G.A. Blum (1818), Vilsteren

Zorg, cultuur en onderwijs

- Vm Heilige Geestgasthuis (1391), Hasselt
- vm Nieuwe Gasthuis (oudste delen 15^e eeuw), Hasselt
- vm Arm- en Weeshuis (oudste delen 15^e eeuw), Hasselt
- monument Van Dedem (1859), Dedemsvaart
- Rijksopvoedingsgesticht voor jongens Veldzicht (oudste gebouwen 1894) met dienstwoningen (1910) en een bewakingshuisje (begin 19^e eeuw), Balkbrug

Energievoorziening

- aardgasstations, De Krim
- trafohuisje (ca 19 Vilsteren 25),

3.7 Literatuur

- Bouhuijs, A., 1922. De ontginningen in Overijssel. Tijdschrift K.N.A.G. 39: 672-677.
- Drent, J., 1978. Bijdrage tot de geschiedenis van de gemeente Avereest, zijnde de historie van Dedemsvaart-Oud Avereest-Balkbrug en het kanaal de Dedemsvaart. Dedemsvaart.
- Groenman, S.J., 1947. Staphorst. Meppel.
- Graatsma, B.J., 1966. De geschiedenis van Hardenberg en omgeving. Hardenberg.
- Huijtker, J.G., 1978. Staphorst. Een onderzoek naar de verplaatsingen van de dorpen Rouveen en Staphorst. Staphorst.
- Kleine Staermann, 1975. Historie van Lutten en Slagharen. 3e druk. Arnhem.
- Lutjeharms, J.L., 1970-1972. Geschiedenis van de waterschappen in Noord-Oost Overijssel, thans behorend tot het waterschap 'De Bovenvecht' te Hardenberg. Hardenberg. (10 delen)
- Pereboom, M. & F. Pereboom, z.j. Nieuwleusen in de kaart gekeken. z.pl.
- Poortman, J., 1978. De geschiedenis van de gemeente Staphorst. Groningen.
- Riekkink, J.J., 1980. De marke Luttenberg. 2e druk. Enschede.
- Schrier, O.M. van der, 1977. De verplaatsingen van Staphorst en Rouveen. Bijdragen uit het land van IJssel en Vecht I: 35-45.
- Schrier, D.M. van der, 1975. Gevolgen van bodemdaling in vroegere eeuwen voor de waterhuishouding in West-Overijssel in het algemeen en in de omgeving van Hasselt in het bijzonder. Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 90: 5-21.
- Slicher van Bath, B.H., 1949. Overijssel tussen west en oost. In: Herschreven historie; schetsen en studiën op het gebied der middeleeuwse geschiedenis. Leiden, p. 172-235.
- Slicher van Bath, B.H., 1977. Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel. 2e druk. Utrecht.
- Slicher van Bath, B.H., G.D. van der Heide, C.G.W.J. Hijzeler, A.C.F. Koch, E.C. Naschewski & E. Vroom, 1970. Geschiedenis van Overijssel. Deventer.
- Slicher van Bath, B.H., 1977. Een samenleving onder spanning; geschiedenis van het platteland in Overijssel. 2e druk. Utrecht.
- Steen, G. & W. Veldsink, 1948. De geschiedenis van Ommen. Ommen. Sterken Rzn., H., 1976. Nij Luusen mien därpien. Nieuwleusen.
- Stenvert, Ronald, Chris Kolman, Ben Olde Meierink m.m.v. Jan ten Hove, Marieke Knuijt & Ben Kooij, 1998. Monumenten in Nederland. Overijssel. Zeist/Zwolle.
- Teixeira de Mattos, L.F., 1903. De Dedemsvaart. Zwolle.
- Veldsink, W., 1974. Rond de Heemser toren. De geschiedenis van Heemse, het oudste kerspel van Overijssel. De Krim/Hardenberg.

4 Regio 27: Salland

De Zandwetering bij Windesheim met op de achtergrond de voormalige havezate Zuthem

4.1 Ligging

De regio Salland wordt begrensd door de IJssel in het westen, het stedelijke gebied van Zwolle en de Overijsselse Vecht in het noorden, het Overijsselsch Kanaal Almelo-Haandrik en het Overijsselsch Kanaal Zwolle-Vroomshoop en de Regge tussen Hankate en de gemeentegrens tussen Ambt Delden en Enter, Goor en Diepenheim in het oosten, en de provinciegrens met Gelderland in het zuiden.

4.2 Karakteristiek

Salland kent een verscheidenheid aan landschappen, gerangschikt in noord-zuid liggende zones. Bij de bewoning en de inrichting van het gebied is de terreingesteldheid van doorslaggevende betekenis geweest. De hoogteligging, de bodem en – vooral – de waterstaatkundige situatie bepaalden waar de akkers, de weilanden en de woeste gronden lagen. Zo zien we dat de terreingesteldheid op sommige plaatsen aanleiding was tot het ontstaan van grote aaneengesloten escomplexen, terwijl elders het kleinschalige reliëf leidde tot kleine kampen of eenmansesjes.

In het westen stroomt de IJssel, geflankeerd door uiterwaarden met strangen (oude IJsselbeddingen), zand- en kleiputten en een enkel rivierduin. De bandijken van de IJssel liggen op de oeverwal waar ook verschillende dorpen en de stad Deventer op liggen. Het zijn oude nederzettingen die in ieder geval teruggaan tot de Vroege Middeleeuwen. De percelering is hier tamelijk onregelmatig, de akkers lagen in clusters bijeen of in een mozaïek met weilanden en boomgaarden. Bij Deventer en bij Zwolle liggen diverse oude havezaten en buitenplaatsen in deze zone. Verder bij de rivier vandaan vinden we een zone met oost-west liggende smalle dekzandruggen met daartussen laaggelegen voormalige broek- gebieden die in de Late Middeleeuwen, na de aanleg van de grote Sallandse weteringen, zijn ontgonnen. Deze zone wordt gekenmerkt door grote open ruimten, die hier en daar worden onderbroken door verspreid gelegen boerderijen op de hogere delen. Verder naar het oosten, in de ruime omtrek van Heino, Raalte, Wesepe en Bathem heeft het landschap een kleinschalig karakter. We vinden hier een kampenlandschap met plaatselijk kleine enken, onderbroken door voormalige heidevelden op de hogere en voormalige broekgebieden in de lagere terreinen. In het oostelijke deel van de regio liggen de grote stuwwallen van de Sallandse heuvelrug. De akkers lagen hier in uitgestrekte enken bij elkaar op de flanken van de heuvels. De hogere gronden van de heuvels werden vroeger in beslag genomen door uitgestrekte heidevelden, die thans gedeeltelijk bebost zijn. In de lagere delen, zoals in het dal van de Regge, lagen de weide- en hooilanden.

Salland is een rijk geschakeerd en afwisselend cultuurlandschap, ondanks het feit dat de herkenbaarheid van de verschillende onderdelen van het landschap in de afgelopen eeuw door de ontwikkelingen in de landbouw en het ontginnen van broekgebieden en heidevelden is verminderd.

Cultuurhistorische blikvangers

- de verschillen tussen het riviereengebied, het dekzandlandschap en het gebied van de stuwwallen
- het plaatselijk kleinschalige landschap van esdorpen en kampontginningen
- de Sallandse weteringen
- buitenplaatsen en landgoederen
- de grote, open ontginningen uit de veertiende eeuw, zoals de polder Sekdoorn en het Lierder- en Molenbroek

Brug en toegangshek van de voormalige havezate Windesheim. Het huis is verwoest in de Tweede Wereldoorlog.

4.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

Voor de ontwikkeling van het natuurlijke landschap zijn de geologische processen van de twee meest recente geologische perioden – het Pleistoceen en het Holoceen – bepalend geweest. Het Holoceen, de huidige geologische periode, kenmerkt zich door veenvorming en door de afzettingen van de IJssel.

4.3.1 Pleistoceen

Het Pleistoceen is het tijdvak van de ijstijden, toen delen van ons land bedekt raakten met een dikke laag landijs en er in koude perioden dekzanden werden afgezet. In het oosten van de regio liggen de stuwwallen van de Sallandse Heuvelrug. In het noorden ligt de Archemerberg/Lemelerberg met een hoogste punt van ruim 75 meter. Vier kilometer ten zuiden van de Lemelerberg begint de Eelerberg, de noordelijke uitloper van de heuvels van de Hellendoornsche Berg, Haarlerberg, Sprengenbergen en Holterberg. Ten westen van de Hellendoornse Berg steekt de kleine geïsoleerde Luttenberg ongeveer 25 meter boven de omgeving uit. Tussen Goor en Markelo ligt de 46 meter hoge Herikerberg.

De Holterberg

De heuvels zijn ontstaan tijdens de voorlaatste ijstijd, het Saalien (circa 200.000 – 125.000 jaar geleden). Noord-Nederland werd toen bedekt door een enkele honderden meters dikke ijskap. Aan de randen van de ijskap gleden grote ijsmassa's of ijstongen naar het zuiden. De ijstongen, te vergelijken met kleine, snel glijdende gletsjers, werkten als bulldozers en stuwden de zand- en grindlagen uit de bodem op tot hoge ruggen, die stuwwallen genoemd worden. Op deze manier zijn de Sallandse Heuvels ontstaan. De geologen zijn er nog niet uit of de heuvels zijn ontstaan voordat het landijs zijn maximale uitbreiding kreeg, of dat ze uit een latere periode stammen, toen het landijs na een lange tijd van afsmelting weer tijdelijk naar het zuiden schoof. Onder het landijs is keileem afgezet, een mengsel van leem en al dan niet vermalen zwerfstenen, die plaatselijk een dikte heeft van enkele meters.

Deze ijstijd werd gevolgd door een relatief warme periode, het Eemien (circa 125.000 – 70.000 jaar geleden), waarin het klimaat te vergelijken was met dat van tegenwoordig.

Tijdens de meest recente ijstijd, het Weichselien (circa 70.000 – 10.000 jaar geleden), bereikte het landijs ons land niet. Wel heerste er een zeer koud klimaat; zo was er een constant bevroren bodem (permafrost). Met deze kou was er weinig begroeiing, de wind had vrij spel en in het hele land werden zandlagen afgezet, de zogenaamde dekzanden. Dit dekzand vormde vlakken, maar ook lage ruggen en koppen. In het centrale deel van Salland liggen de dekzandruggen ongeveer oost-west, van elkaar gescheiden door dalvormige laagtes.

In perioden dat de ondergrond permanent bevroren was hebben smeltwaterbeekjes kleine smalle dalen in de stuwwallen uitgeslepen, zoals de Wolfsslenk in de Sprengenberg en de Rietslenk in de Haarlerberg.

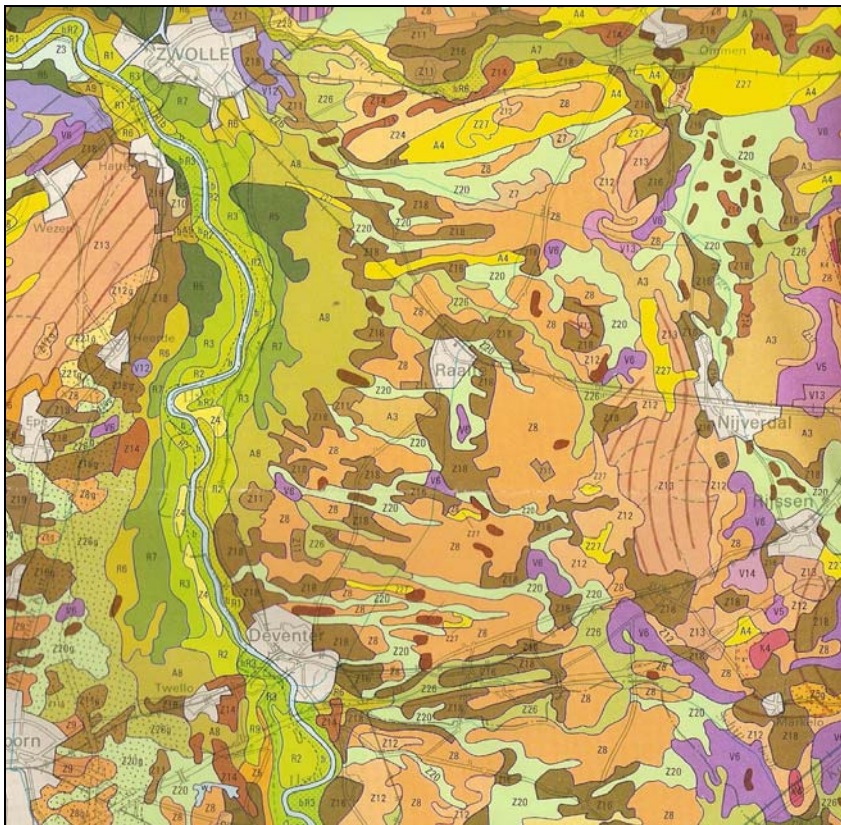
Aan het eind van de laatste ijstijd werd de verbinding tussen het IJsseldal en de Rijn verbroken. De aanvoer van water uit de Rijn stagneerde en de toenmalige IJssel was niet meer dan een klein riviertje dat werd gevoed door verscheidene lokale beken. In het dal van de IJssel traden in die tijd verstuingen op. Door de wind werd zand uit de drooggevalle rivierbedding verplaatst en tot rivierduinen opgestoven. Verschillende dorpen en steden langs de IJssel (onder andere Deventer en Zwolle) liggen op dergelijke rivierduinen. Ten noorden van Olst, in de uiterwaarden bij Fortmond, ligt ook een fraai complex rivierduinen.

4.3.2 Holocene

In het Holocene, de geologische periode die circa 10.000 jaar geleden begon, steeg de temperatuur en raakte het gebied begroeid met bos. In gebieden met een slechte afwatering ontstonden moerassen waar plantenresten zich ophoopten. Op veel plaatsen, zoals aan de voet van de stuwwallen, ontstonden broekbossen. Door kwelwater uit de heuvels was het hier zo nat dat deze broekgebieden pas werden ontgonnen toen de waterhuishouding in de negentiende eeuw drastisch was verbeterd. Op andere plaatsen ontstonden hoogvenen waarin zich een veenlaag van enkele meters dikte kon vormen.

Enkele duizenden jaren geleden kwam er opnieuw een verbinding tussen de IJssel en de Rijn tot stand. In de Romeinse tijd werd de wateraanvoer nog groter, doordat de Romeinen werken uitvoerden bij de splitsing tussen Waal en Nederrijn om zoveel mogelijk water door de Nederrijn te laten stromen. De Rijn was immers gedurende enkele eeuwen de noordgrens van het Romeinse Rijk. En doordat de Rijn meer water kreeg, voerde ook de IJssel meer water. De IJssel meanderde door haar brede dal en trad bij aanvoer van veel water snel buiten haar oevers. Hierdoor zijn langs beide zijden van de rivier lage zanderige ruggen ontstaan: de oeverwallen. Deze oeverwallen bestaan uit de grootste, zwaarste korrels die de rivier met zich meevoerde. Tussen Deventer en Zwollen is de oeverwal op sommige plaatsen meer dan een kilometer breed. De dorpen Olst, Wijhe en Windesheim liggen er op. De oeverwal bestaat uit vrij lichte grond: zavel of lichte klei. Verder van de bedding van de rivier, waar het water minder hard stroomde, kwamen de kleinere deeltjes tot bezinking. Dit fijnere materiaal (de komklei) bezonk in de laag gelegen kommen, zoals de Polder Sekdoorn en het Lierder- en Molenbroek.

In de 12^e en 13^e eeuw ging de IJssel meer Rijnwater verwerken. In deze periode zijn vele meanders ontstaan en oude rivierlopen afgesneden. In de uiterwaarden zijn de oude meanders nog in het landschap te herkennen. Doordat de rivier in de meanders zijn bedding steeds verder naar buiten verlegde ontstond het kenmerkende patroon van de parallel aan elkaar liggende ruggen. Dit noemen we kronkelwaarden. De verleggingen van de rivier verklaren ook waarom er aan de westkant van de IJssel enkele Overijsselse enclaves liggen, zoals de stadswelden van Deventer. De overgang tussen het dekzandgebied en het rivierlandschap van de IJssel is niet scherp, maar geleidelijk. De rivierafzettingen wiggen uit over het zand, waardoor in dit gebied dekzandruggen boven het kleipakket uitsteken en een mozaïek van klei en zand is ontstaan.

Bodemkaart van Salland, een gedeelte van de Bodemkaart van Nederland 1 : 250.000. De verschillende landschap-pen zijn duidelijk te herkennen: de kleiïge afzettingen van de IJssel, de dekzandruggen (met de enken in de bruine kleuren) en tussenliggende laagten met beekafzettingen, en de stuwwallen met grote enken in het oosten

Oerbanken en moeraskalk

In de lage delen van het terrein treedt kwel op. Grondwater van de hogere gronden komt hier aan de oppervlakte. Dit water is voor een deel van lokale herkomst, bijvoorbeeld van de aangrenzende dekzandruggen, voor een deel komt het van veel verder weg. Dit water heeft een langere reis door de bodem gemaakt, en gedurende die lange verblijftijd heeft het water kalk en ijzer uit diepere lagen opgenomen. Als het kwelwater aan de oppervlakte komt slaan de opgeloste zouten neer; op deze manier worden oerbanken (ijzerconcentraties) en moeraskalk gevormd.

In de omgeving van Deventer kwamen zoveel oerbanken voor dat er in de 18e eeuw in de stad een ijzersmelterij werd gebouwd. De Oerdijk bij Colmschate dankt zijn naam aan de oerbanken in de bodem. Ook in de buurt van Raalte werd ijzeroer gewonnen dat werd getransporteerd naar Deventer en zelfs naar het Ruhrgebied.

4.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

4.4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

Door opgravingen in de afgelopen decennia is er veel bekend geworden over de bewoningsgeschiedenis van Salland. Voor die tijd werd Salland beschouwd als een – archeologisch gezien – leeg gebied waar pas vanaf de Vroege Middeleeuwen bewoning had plaatsgevonden. Dit beeld is door het archeologisch onderzoek bijgesteld. Uit de oudere prehistorische perioden, zoals de Oude steentijd en de Midden Steentijd, zijn de aanwijzingen voor menselijke aanwezigheid nog steeds schaars. In Raalte zijn sporen van bewoning uit de Jonge Steentijd, de Bronstijd en de IJzertijd gevonden. Bij opgravingen in Heeten zijn de resten van een Laat-Romeinse boerderij, een bijgebouw, een hutkom en enkele ijzerovens te voorschijn gekomen. In Raalte werden een huis uit de Romeinse tijd en een waterput opgegraven. Inmiddels is duidelijk geworden dat het gebied sinds de late Bronstijd continu bewoond moet zijn geweest.

4.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

Salland is genoemd naar de Saliërs, een Germaanse stam die later is opgegaan in het grote Frankische stammenverbond. Zij vestigden zich in de regio aan het eind van de Romeinse tijd. De opgravingen in Heeten hebben niet alleen resten van verschillende hutten en boerderijen opgeleverd, maar er werd ook een vrijwel complete omheinde nederzetting met bijna industriële ijzerproductie blootgelegd, uit de eerste helft van de vierde eeuw. Het is niet de enige plaats waar resten van ijzerbereiding en – bewerking zijn gevonden: volgens de archeologen is het opvallend dat in Salland op zoveel plaatsen sporen zijn gevonden van ijzerproductie in de Laat-Romeinse tijd. Andere vindplaatsen zijn Wesepe, Raalte, Dalfsen en Bathmen.

In de Vroege Middeleeuwen groeide de bevolking gestaag. De oeverwal van de IJssel (Wijhe) en rivierduinen bij de rivier (Deventer, Zwolle) waren in die tijd bewoond. Wanneer de ontginning van de laaggelegen dekzandgebieden in Salland precies heeft plaatsgevonden weten we niet. Op grond van naamkundige gegevens is het waarschijnlijk dat diverse dorpen en buurtschappen al voor het jaar 1000 bestonden. Veel plaatsnamen die eindigen op -lo en -rade duiden hierop. Markelo bijvoorbeeld kende in de achtste eeuw al bewoning.

Het specifieke landbouwsysteem van de zandgronden deed zijn intrede in het gebied. De akkers werden aangelegd op de meest gunstige plaatsen, meestal op de hogere delen van de dekzandruggen en op de flanken van de stuwwallen. De natte dalvormige laagten werden gebruikt als weide en hooiland en de meest voedselarme zandgronden - vaak de hoogste delen van het terrein - veranderden in heidevelden. De heidevelden waren noodzakelijk voor de bedrijfsvoering. Hier liet men de schapen grazen en hier werden heideplaggen gestoken die met de mest in de potstal werden vermengd. In het voorjaar werd de mest op de akkers gebracht om de productie van - vooral - rogge te vergroten.

Het essen- en kampen-landschap langs de Regge. Langs de rivier liggen de weide- en hooilanden, gescheiden door sloten en houtsingels, op de flanken van de Hellendoornsche berg konden grotere escomplezen, zoals de Rhaansche esch, tot ontwikkeling komen. Ten oosten van de Regge gaan de kampontginningen over in het heide- en veenlandschap.

De landbouw

Er was vroeger – meer dan tegenwoordig het geval is – een sterke samenhang tussen het boerenbedrijf en het omringende landschap. De wijze waarop het land door de boeren werd gebruikt was afhankelijk van de terreinomstandigheden, zoals waterhuishouding en bodemvruchtbaarheid. De akkers lagen op hogere kopjes dicht bij de boerderij, de lagere delen werden gebruikt als weiland of hooiland.

Onontgonnen gronden, zoals heidevelden en grasland, werden gemeenschappelijk gebruikt. In het boerenbedrijf stond de veeteelt in dienst van de akkerbouw. Het voedsel voor mens en dier werd geproduceerd op de akkers, de dieren leverden de mest die nodig was voor de gewassen op de akkers.

De akkers lagen vaak bijeen in grotere complexen, die essen of enken worden genoemd.

De bodem van de akkers bestaat uit enkeerdgronden. Deze zijn ontstaan door eeuwenlange bemesting met potstalmest, die vermengd werd met heideplaggen, grasplaggen of bosstrooisel. Ook werden er plaggen gestoken in de rivierkleigronden. Door het opbrengen van zoveel organische bestanddelen kreeg de bodem een bruine, grijsbruine, donkergrijze of zwarte kleur. Wanneer het opgebrachte dek meer dan 50 cm dik is, worden ze door bodemkundigen tot de enkeerdgronden gerekend.

Wanneer het opgebrachte dek minder dan 50 cm dik is, wordt er gesproken van laarpodzolgronden. Daar waar het reliëf de mogelijkheden bood konden uitgestrekte escomplexen ontstaan. Op andere plaatsen lag een mozaïek van graslanden en bouwlanden, afhankelijk van de waterhuishouding en de bodemgesteldheid ter plekke.

Waterhuishouding

In 1308 en de jaren daarna werden er aan de oostkant van de IJssel doorgaande dijken aangelegd. Hierdoor werd de afwatering van de laaggelegen gebieden van Salland bemoeilijkt. Weliswaar werden op verschillende plaatsen in de IJsseldijk uitwateringssluizen aangelegd, maar kennelijk voldeed de situatie niet. Er werden grote waterlopen gegraven, de Sallandse weteringen, om het water uit het achterland naar het noorden af te voeren. Van de Zandwetering wordt verondersteld dat hij in de tweede helft van de 13e eeuw is aangelegd. De Soestwetering dateert van omstreeks 1400. Bij Olst, komen de beide weteringen samen. De Nieuwe Wetering is al vóór 1300

gegraven. De Sallandse weteringen liggen in het lage gebied tussen de zandgronden in het oosten en de oeverwal van de IJssel in het westen. Merkwaardig genoeg werden de Sallandse weteringen niet af op de IJssel; het water werd helemaal naar Zwolle gevoerd om daar via de stadsgrachten te worden geloosd op het Zwarte Water. Kennelijk waren de waterstanden op het Zwarte Water gunstiger dan die op de IJssel. Misschien speelde ook de verminderde aanvoer van water naar Zwolle een rol. Voor de verversing van het water in de singel en de grachten was het van belang de Sallandse weteringen aan te sluiten op de stadsgracht. Ook voor de bevaarbaarheid van de verschillende waterwegen was dit van belang. De grote weteringen hadden een belangrijke invloed op de waterbeheersing in de omgeving van Zwolle. Ten zuiden en oosten van de stad bestond het landschap uit een afwisseling van laaggelegen, drassige gebieden (zogenoemde broeken) en lage dekzandruggen. Aanvankelijk waren alleen die plekken bewoond waar de boeren over een redelijke oppervlakte hooggelegen landbouwgrond konden beschikken. Door de aanleg van de bandijk van de IJssel, de grote weteringen en – daarop aansluitend – een fijn netwerk van kleinere weteringen en sloten, konden ook de lager gelegen gebieden in gebruik worden genomen. De ontginning van laaggelegen gebieden als de Polder Sekdoorn en het Lierder- en Molenbroek dateren van de veertiende eeuw.

Markegenootschappen

In de loop van de Late Middeleeuwen ontstonden de marken of markegenootschappen. De marken werden opgericht om de woeste gronden – essentieel voor de landbouw in die tijd – te beschermen. Deze bescherming was nodig door de toename van de bevolking in de loop van de twaalfde eeuw. De toen aanwezige boerenbevolking sloot zich aan in markegenootschappen om nieuwkomers te weren. Elke boer had een waardeel in de marke: een evenredig recht om vee te weiden en heideplaggen te steken op de gemeenschappelijke markegronden. Dit waren de slechtere graslanden, de heidevelden, de venen en de bossen. De markegronden waren heel belangrijk. Zij vormden aanvullende weidegronden voor het vee, dat onvoldoende voedsel kon vinden op de betere weilanden die wel in privé-bezit waren. Het grootvee werd op de groengronden gebracht, de heide was het domein van de schapen. Het vee was een belangrijke mestleverancier voor de bouwlanden. De mest werd vermengd met plaggen die op de heidegronden werden gestoken.

Iedere marke had “scheuters” of “schutters”. Deze lieden zagen erop toe dat de grond van de marke goed gebruikt werd, dat men niet meer vee liet grazen op de markegronden dan waar men recht op had, dat er geen vee graasde van boeren die niet bij de marke hoorden. Wanneer dit toch gebeurde, sloot de schutter het vee op in een schutstal. De eigenaar kon zijn vee tegen betaling weer terugkrijgen. Meestal was een deel van het schutgeld voor de schutter, ‘zodat het deze niet aan ijver ontbroken zal hebben’. De schutters zagen er ook op toe dat de plaggen op de juiste plaatsen werden gestoken, maar de belangrijkste taak van de schutters was toch wel het letten op de ‘aangravingen’, illegale ontginningen van de gemeenschappelijke veldgrond. De markegenoten bemoeiden zich niet alleen met de zaken die de landbouw aangingen. De marke behartigde ook de buurtschapbelangen, zaken die alle bewoners aangingen, zoals onder andere de school, de kerk, het onderhoud van wegen, waterlopen en bruggen en de brandweer. In de negentiende eeuw werden de marken opgeheven.

Markeverdelingen

In het midden van de achttiende eeuw ontstond er een aandrang om de gemeenschappelijke markegronden te verdelen onder de belanghebbenden. Onder andere door de toename van de bevolking waren de prijzen van landbouwproducten gestegen. Uit economisch oogpunt was het daarom wenselijk dat er verbeteringen kwamen in de landbouw. De landbouwvernieuwers vonden dat de extensief gebruikte gemeenschappelijke gronden van de marken beter benut konden worden. Om dit te kunnen realiseren, zouden de gemene gronden privé-bezit moeten worden. Zij verwachtten dat wanneer de gronden in particulier bezit waren, de ontginning en de intensivering van het grondgebruik vanzelf zouden volgen.

De voorstanders van de vernieuwing in de landbouw moeten vooral gezocht worden onder de grootgrondbezitters. Zij maakten kennis met de landbouw tijdens hun verblijf op buitenplaatsen, en zij waren op de hoogte van de landbouwexperimenten die met name in Engeland werden uitgevoerd. Het belangrijkste onderwerp van de 'nieuwe wijze van landbouwen' was naast technische vernieuwingen, het verbouwen van voedergewassen in het braakjaar. Dan was er meer voer voor het vee, dus meer mest, en kon er meer land als bouwland worden gebruikt. Voor deze uitbreiding was grond nodig, en die was te vinden in de gemeenschappelijke markegronden. Wanneer de markegenootschappen zouden verdwijnen, kon er optimaal gebruik worden gemaakt van de nieuwe mogelijkheden, zo vond men.

Tijdens de Franse tijd ging de overheid zich met de markeverdelingen bemoeien, om de ontginningen van de woeste gronden te bevorderen. In 1810 kwam er een wet die de markeverdelingen moest regelen, maar weinig marken gaven hieraan gehoor. De belangrijkste reden voor het in stand houden van de marken was het feit dat men de heidegronden nodig had voor het landbouwsysteem. De mest, vermengd met heideplaggen en ander organisch materiaal, was essentieel voor het bestaande bouwland. Toch zijn al verschillende marken in Salland in de eerste helft van de negentiende eeuw verdeeld, vooral in de buurt van de grote steden. Dit had te maken met het feit dat veel grondeigenaren grootgrondbezitters waren die in de stad woonden. Ook instellingen als gasthuizen en weeshuizen bezaten grond. Het waren de stedelijke landeigenaren en bestuurders van de instellingen die de motor achter de markeverdelingen waren. De andere marken zijn later verdeeld, maar in 1868 waren alle gemeenschappelijke gronden in Salland onder de rechthebbenden verdeeld. Dit wil overigens niet zeggen dat de woeste gronden snel werden ontgonnen, het waren vooral de vroegere gemeenschappelijke weilanden die intensiever werden gebruikt door de boeren, de heidevelden zouden nog decennia lang hun oude gebruiksvorm houden. Pas toe het gebruik van kunstmest in zwang kwam, aan het eind van de negentiende eeuw, zijn veel heidevelden omgezet in bouwland, grasland of bos. Door de kunstmest was het boerenbedrijf drastisch van karakter veranderd en had de heide haar functie als weidegebied voor schapen en leverancier van plaggen verloren.

Niet alle heidevelden zijn verdwenen, zoals op de Holterberg

Landgoederen en buitenplaatsen

Opvallend is het grote aantal kastelen en buitenplaatsen in de regio. Veel daarvan zijn al in de Middeleeuwen ontstaan. De landsheer gaf gebieden in leen aan adellijke families, die verdedigbare huizen bouwden (havezaten genoemd). De eigenaren van een havezate behoorden tot de 'ridderschap' van Overijssel en hadden als zodanig een belangrijke politieke invloed. Nadat ze hun militaire functie hadden verloren werden sommige van de havezaten verbouwd tot chique buitenplaatsen, terwijl er in de zeventiende en achttiende eeuw ook verschillende nieuwe buitenplaatsen

ontstonden. De invloed op het landschap bleef niet beperkt tot het huis en het park eromheen. Vaak behoorde er een grote oppervlakte land bij het huis, bestaande uit bossen, lanen en pachtboerderijen.

Ook in de omgeving van Zwolle zijn verschillende havezaten bekend. De meeste zijn verdwenen, van sommige andere is nog het een en ander in het landschap te zien, zoals van Windesheim, Zuthem, Kranenburg en Den Doorn. In de 18^e en de 19^e eeuw stichtten rijke inwoners van Zwolle tal van buitenplaatsen om zich in de rust van het platteland terug te kunnen trekken van de drukte van de stad. Voorbeelden hiervan zijn de buitenplaatsen Soeslo In Wijthmen, Arnichem in Genne en Schellerberg in Zwolle.

Buitenplaats Zandhove ten zuiden van Zwolle

4.4.3 Recente ontwikkelingen

In de tweede helft van de vorige eeuw zijn in Salland ruilverkavelingen uitgevoerd, waarbij de agrarische productieomstandigheden werden verbeterd door de percelen van boeren bijeen te brengen, nieuwe boerderijen te bouwen en de waterbeheersing te verbeteren. Veel landschapselementen als houtwallen en meidoornsingels zijn verdwenen en de verschillen tussen kleinschalige gebieden en grotere open ruimtes zijn voor een deel verloren gegaan.

Grote veranderingen hebben zich na de Tweede Wereldoorlog voorgedaan bij de steden en in tal van dorpen. De groei van de steden was na de opheffing van de vestingstatus al in de negentiende eeuw op gang gekomen, maar kreeg na 1950 nieuwe impulsen. Ook veel dorpen zijn vanaf die tijd sterk gegroeid. Door de opkomst van de recreatie zijn in de tweede helft van de twintigste eeuw diverse recreatieve voorzieningen aangelegd, zoals campings en complexen zomerhuisjes. We vinden deze voorzieningen vooral in de buurt van Raalte en bij de stuwwallen in het oosten van de regio.

4.5 Specifieke thema's

Defensie

Het oudste verdedigingswerk in de regio is de walburcht in het centrum van Deventer, aangelegd omstreeks 900 en nog steeds te herkennen in het stratenpatroon. In de Late Middeleeuwen legde de bisschop van Utrecht verschillende kastelen aan om zijn gebied, het Oversticht, te verdedigen. Bij Bathmen lag kasteel Arkelstein, bij Holten kasteel Waardenburg. Ook kasteel Diepenheim heeft lange tijd als bisschoppelijke versterking gefunctioneerd.

De steden Zwolle en Deventer werden in de Middeleeuwen voorzien van stadsmuren, poorten en een stadsgracht.

Een beperkte verdedigingsfunctie hadden de havezaten. Een huis werd pas als havezate erkend als het verdedigbaar was en van een gracht was voorzien, maar een belangrijke militaire betekenis hadden ze niet. Dit geldt in het bijzonder voor de havezaten die pas in de zestiende en zeventiende eeuw werden gesticht (zie landgoederen en buitenplaatsen).

In de Middeleeuwen vormden de kastelen en de stadsmuren de belangrijkste defensiewerken. Door de toepassing van vuurwapens en kanonnen verloren deze defensiemiddelen echter hun betekenis en moesten er nieuwe werken worden aangelegd. Rondom de steden werden uitgebreide wallen met bastions en andere verdedigingswerken aangelegd. De forten ten zuiden van Zwolle zijn hier voorbeelden van.

Fortgracht van het Engelse Werk bij Zwolle

De IJsselvallei is binnen het verdedigingssysteem van ons land altijd één van de belangrijkste linies geweest. Vanaf de Tachtigjarige Oorlog tot aan de Koude Oorlog na 1950 is er gebouwd aan de IJsellinie. Prins Maurits begon vanaf 1589 met de systematische aanleg van wachtposten langs de rivier. Deze wachttorens werden omgeven door een aarden wal en soms door een gracht. In 1610 werden op de linkeroever van de IJssel tegenover ondiepten in totaal 26 kleine redoutes aangelegd. Later zijn hier nog meer posten of batterijen aangelegd. In het huidige landschap zijn de aardwerken in de vorm van bulten te herkennen. Rond 1850 waren ze niet meer in gebruik, tot de plekken opnieuw een militaire bestemming kregen vlak voor de Tweede Wereldoorlog. Enige resten van de betonnen constructies uit 1939-1940 zijn nog aanwezig. Ook in de Koude Oorlog had het IJsseldal een grote defensieve betekenis. Als de 'Russen' zouden komen kon men de Nederrijn en de Waal afdammen, zodat al het water uit de Rijn door het IJsseldal zou stromen. Bij Olst kon een stuw in de IJssel worden aangebracht, en via inlaatsluizen kon ook een groot deel van Salland onder water gezet worden. Verschillende onderdelen van deze linie, die in 1964 weer is opgeheven, zijn nog aanwezig.

Infrastructuur

Voor de negentiende eeuw was men voor het vervoer in Salland aangewezen op enkele doorgaande landwegen die vanuit Zwolle en Deventer naar het achterland liepen en vandaar naar Duitsland. De IJsseldijk was de belangrijkste noord-zuidverbinding. Verder was het wegenpatroon van lokaal belang. Voor de scheepvaart waren de Sallandse weteringen van weinig betekenis. Het oostelijke deel van de regio kon gebruik maken van de Regge/Overijsselsche Vecht en de Schipbeek. Enter was een schipperscentrum, waar men speciale schepen (zompen) bouwde voor het varen op de ondiepe wateren.

In de negentiende eeuw werd de bereikbaarheid van het gebied sterk vergroot. Nieuwe straatwegen werden aangelegd (Almelo-Zwolle in 1830, Deventer-Raalte ca 1850), gevolgd door kanalen en spoorwegen.

In 1819 is de Willemsvaart tot stand gekomen, waardoor Zwolle een vaarverbinding met de IJssel kreeg. Koning Willem I was de grote animator van dit werk. Via de Katerveersluis konden de schepen vanuit de IJssel de stad bereiken.

Sluisbrug over de Katerveersluis in de Willemsvaart

Het Overijssels Kanaal bij Colmschate

In het midden van de negentiende eeuw kreeg de Overijsselsche Kanalisatie Maatschappij (OKM) het recht om een aantal kanalen te graven in de provincie Overijssel. In 1851 begonnen de werkzaamheden. Het hoofdkanaal (van Zwolle naar Almelo) kwam gereed in 1855, het zijkanaal Deventer-Raalte-Damsholte-Lemelerveld werd in september 1858 opengesteld.

Een daling van de inkomsten uit de scheepvaart, mede veroorzaakt door de ontwikkeling van het Twentekanaal in de jaren dertig van de 20e eeuw, bracht de OKM in financiële moeilijkheden. Om daar iets tegen te doen, werd in 1941 de N.V. Maatschappij Overijsselsche Kanalen opgericht. Het scheepvaartverkeer liep echter steeds verder terug en een aantal kanaalvakken werd voor de beroepsvaart gesloten en overgedragen aan het Waterschap Salland. Het kanaalvak Deventer-Lemelerveld werd in 1988 voor de beroepsvaart gesloten.

Het waren vooral de spoorwegen die de openstelling van Salland bewerkstelligden en de omgeving van Nijverdal (en Twente), een geweldige economische impuls hebben gegeven. De spoorlijn Deventer-Zwolle dateert van 1868, Zuthen-Goor-Enschede van 1866, Zwolle-Nijverdal-Almelo van 1881 en de inmiddels weer verdwenen lijnen Hellendoorn-Neede en Deventer-Ommen.

Steden en dorpen

In het landelijke gebied van Salland vinden we een afwisseling van esdorpen, kleinere buurtschappen en verspreid gelegen boerderijen. Dit laatste is vooral het geval in de zone ten oosten van de oeverwal van de IJssel. Sommige dorpen zijn klein gebleven, andere hebben in de laatste honderd jaar een flinke groei doorgemaakt, zoals Heino en vooral Raalte. Nijverdal is het enige dorp dat zijn ontstaan niet aan de landbouw, maar aan de industrie dankt. Verder treffen we twee grote en drie kleinere steden in het gebied aan.

Rijssen ontstond op de plek waar de oude weg van Deventer naar Duitsland de Regge kruiste. Het kreeg in 1243 stadsrechten en ter verdediging werd er een vrijwel cirkelvormige gracht rondom de stad gelegd. Stadsmuren en poorten zijn er nooit geweest. De stad heeft lange tijd een sterk agrarisch karakter gehad, met boerderijen binnen de gracht.

Diepenheim is een kleine stad ten zuiden van Goor. Ondanks de stadsrechten, die het in 1422 kreeg, heeft het geen grote stedelijke ontwikkeling doorgemaakt. De nederzetting is ontstaan in de Late Middeleeuwen bij een burcht ten westen van de stad, thans Huis Diepenheim.

Ook in Goor heeft een burcht gestaan, waarschijnlijk gebouwd in de 12^e eeuw. De in de Middeleeuwen belangrijke weg van Deventer naar Duitsland stak hier de Regge over. Goor kreeg in 1263 stadsrechten, maar stadsmuren en poorten heeft het stadje nooit gehad. Wel was er een omgrachting. In de negentiende eeuw vestigden zich diverse textiel fabrieken.

Deventer is ontstaan op enkele rivierduinen langs de IJssel. Aan het eind van de achtste eeuw stichtte missionaris Liudger een kerk op de plek waar zijn voorganger, Lebuïnus al eerder een kerkje had gebouwd. Om zich te beschermen tegen aanvallen van de vikingen werd omstreeks 885, net als in Zutphen, een ringwalburcht aangelegd. Al in de Vroege Middeleeuwen groeide Deventer uit tot een handelsnederzetting die in 1190 stadsrechten kreeg. In de dertiende eeuw werd de stad ommuurd, een eeuw later kreeg de stad het recht om jaarmarkten te houden, wat een belangrijke economische impuls was. Al in 1285 had Deventer zich aangesloten bij het Hanzeverbond. De handel op Noorwegen (stokvis) en de Ommelandvaart naar het Oostzeegebied waren belangrijke bronnen van inkomsten. In de Tachtigjarige Oorlog werd verschillende keren om Deventer gevochten. De verovering van de stad door Prins Maurits in 1591 bracht Deventer definitief in Staatse handen. Er werden nieuwe fortificaties aangelegd buiten de middeleeuwse stadsmuren. In de zeventiende eeuw brokkelde de handelspositie van Deventer af en bereikte niet meer de hoogte van voor de Tachtigjarige Oorlog. De stad ontwikkelde zich tot een regionaal handelscentrum. Een nieuwe impuls kwam er in de negentiende eeuw, toen verschillende bedrijven zich in de stad gingen vestigen: textielindustrie, voedingsnijverheid en metaalbewerking waren de belangrijkste takken. Nadat de vestingstatus was opgeheven (1874) ging de stad zich in hoog tempo uitbreiden. Het omringende gebied werd ingenomen door nieuwe woonwijken en bedrijventerreinen, een ontwikkeling die zich na de Tweede Wereldoorlog voortzette.

Op de langgerekte zandrug, op een plaats waar een aantal kleine beken zich verenigden tot het Zwarte Water, ontstond de stad Zwolle. Wanneer de eerste bewoners op deze plek neerstreken weten we niet, maar in ieder geval bestond Zwolle al in de 9e eeuw. In de 11e eeuw was de nederzetting kennelijk al zo uitgegroeid dat er een kerk gebouwd werd. Logische vervolgstap was het toekennen van de stadsrechten in 1230. Zwolle ontwikkelde zich tot een handelsstad, vooral nadat de stad in 1265 ook het marktrecht kreeg. De ligging was gunstig: waterwegen en landwegen kwamen hier bij elkaar. De Vecht was ongeveer tot de huidige grens met Duitsland bevaarbaar; via het Zwarte Water kon de Zuiderzee worden bereikt en kon men het uitgebreide achterland bereiken waar de belangrijkste handel van de Nederlandse Hanzesteden zich concentreerde: het Oostzeegebied. Over land liep er een belangrijke verkeersweg naar het oosten.

De jonge stad ontwikkelde zich voorspoedig en in 1324 werd de stad vergroot en werd de aarden omwalling vervangen door een stenen stadsmuur. Aan de verdediging werd daarna nog het nodige gedaan: de Sassenpoort dateert van omstreeks 1410 en de restanten van de verdedigingswerken aan de Waterstraat/Buitenkant stammen uit het eind van de 15e eeuw. In de 14e en 15e eeuw kende Zwolle een periode van grote welvaart. Behalve de Sassenpoort werden onder andere de Grote Kerk en de Broerenkerk gebouwd.

In de Tachtigjarige Oorlog, omstreeks 1590, werd de stad opnieuw versterkt. En werden 11 bolwerken aangelegd, met brede singels eromheen, om de stad te kunnen verdedigen tegen vijandelijk vuur. Bovendien werd er een linie aangelegd tussen de stad en de IJssel, die met vier schansen werd versterkt. In de 17e eeuw vond uitbreiding van het stedelijk gebied plaats: het deel ten noorden van de Thorbeckegracht werd toen bij de stad gevoegd.

In 1790 werd de vesting Zwolle opgeheven. De wallen en bolwerken werden omgevormd tot plantsoenen in landschapsstijl volgens plannen van H. van Lunteren. De Potgietersingel is hier een mooi voorbeeld van, elders is de oorspronkelijke opzet in belangrijke mate verloren gegaan door uitbreiding van de bebouwing. Ook de verdedigingswerken buiten de stad, tussen Zwolle en de IJssel, verloren hun militaire functie. Het Nieuwe Werk, een schans die in 1698-1701 op advies van vestingbouwer

Menno van Coehoorn is gebouwd, werd in 1828 omgevormd tot een wandelpark in de Engelse landschapsstijl. Sindsdien staat dit park bekend als het 'Engelse Werk'. De economische situatie van Zwolle veranderde in de 19e eeuw. De internationale handel bereikte na de Franse tijd niet meer de omvang van daarvoor. Er werden diverse maatregelen genomen om de handel nieuwe impulsen te geven, zoals het graven van de Willemsvaart in 1819, waardoor Zwolle een verbinding kreeg met de IJssel, de aanleg van het Lichtmiskanaal in 1839 (waardoor de stad een verbinding kreeg met de Dedemsvaart) en het Overijsselsch Kanaal (kanaalvak Zwolle-Almelo) in 1855. Ondanks al deze inspanningen werd het transport over het water echter steeds minder belangrijk en verschoof het accent in de richting van het transport per spoor.

4.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- brinken: Den Ham, Heino
- schaapskooien, onder andere in Elsen bij Markelo
- broekontginningen (Late Middeleeuwen), onder andere Polder Sekdoorn, Zuthembroeker Molenpolder, Lierder- en Molenbroek, Hellendoornsche Broek, Schanenbroek
- heideontginningen (19^e en begin 20^e eeuw), zoals ten westen van Raalte,
- onregelmatige percelering met zandwinplassen en oude rivierlopen in de uiterwaarden van de IJssel
- onregelmatige blokverkaveling (Vroege Middeleeuwen) op de oeverwallen van de IJssel
- kleinschalig kampenlandschap, zoals bij Den Ham en in de driehoek Deventer-Olst-Holten

Bosbouw

- bebossing van vroegere heidevelden (op de Sallandse Heuvelrug) en stuifzanden (zoals de Zandstuve bij Den Ham en de dekzandrug ten oosten van Heino)

Wonen

- esdorpen: Bathmen, Den Ham, Heeten, Hellendoorn, Holten, Lemele, Olst, Wijhe,
- hoevenzwermdorpen: Boskamp,
- tuindorp van vereniging De Goorsche Volkswoning (1922), Goor
- veenkolonie: Lemelerveld

Jacht en visserij

- Jachthuis van Westervlier (1838), Diepenheim

Waterstaat

- Sallandse Bandijk (1308)
- Sallandse Weteringen (vanaf ca 1200)
- dijkmagazijn dijkstoel van Salland, 1^e rot (1880), Diepenveen
- dijkmagazijn dijkstoel van Salland, 2^e rot (1880), ten noorden van Olst
- dijkmagazijn dijkstoel van Salland, 3^e rot (1880), Wijhe
- dijkmagazijn dijkstoel van Salland 5^e rot (1900), Laag Zuthem

Defensie

- walburcht van Deventer (9^e eeuw)
- ommuring en stadspoorten (middeleeuwen), waaronder de Sassenpoort (1409), Zwolle
- bastions en stadsgracht (17^e eeuw), Zwolle
- ommuring en verdedigingstorens (1275-1350), Deventer
- buitengracht (begin 17^e eeuw), Deventer
- Burcht Diepenheim, in de zeventiende eeuw verbouwd tot Huis te Diepenheim (gesticht 1177, huidige huis 1648 gebouwd op middeleeuwse fundamente) met 19^e eeuwse landschapspark, Diepenheim
- Kasteel Waardenburg gebouwd 1379, afgebroken 1531, fundamente en muurresten nog zichtbaar), Holten

- vm havezate Warmelo (begin 17^e eeuw) met tuinaanleg van H.A.C. Poortman (1927), Diepenheim
- vm havezate Westervliet (gesticht 1570, huidige huis 1729), met 19^e eeuwse landschappelijke aanleg, Diepenheim
- vm havezate Groot Hoenlo (oudste delen 1460) met landschappelijke aanleg eind 18^e eeuw, aangepast door L.Springer (1911), Boskamp
- vm havezate De Haere (oudste delen 16^e eeuw) met landschappelijke aanleg eind 18^e eeuw, aangepast ca 1870, Boskamp
- omgrachting van vm havezate Peckedam (gesloopt 1826), Diepenheim
- vm havezate Heeckeren (oudste delen 1412) met 18^e eeuwse lanenstelsel en 19^e eeuwse landschappelijke aanleg, Goor
- terrein van vm havezate Olidam (middeleeuws), Goor
- bouwhuis en lanenstelsel van de vm havezate Stoevelaer (gesticht 1460, huis gesloopt in 1864), Markelo
- vm havezate Schoonheten (gesticht 15^e eeuw, huidige huis 1668) met landschapspark uit de 19^e eeuw, aangepast door L.A. Springer in 1919, Heeten
- vm havezate Het Nijenhuis (oudste delen 15^e eeuw) met park in landschapsstijl uit het begin van de 18e eeuw, Heino
- vm havezate Den Alerdinck (1654, huidige huis ca 1870) met park van J.D.Zocher jr (omstreeks 1800), Heino
- vm havezate Weldam (middeleeuws, oudste delen van huidige huis 16e eeuw) met 17e eeuwse geometrische tuin, aangepast door E. André (ca 1890), Kerspel-Goor
- vm havezate 't Wegdam (gesticht 1550, huidige huis 1758), Kerspel-Goor
- vm havezate 't Reelaer (16e eeuw, huidige huis 1913) met tuinaanleg van L.A. Springer (1911), Raalte
- vm havezate Boxbergen (oudste vermelding 1344, oudste delen huidige huis 1609), Wesepe
- vm havezate De Oosterhof (oudste delen 16^e eeuw), Rijssen
- resten van en stuw in de IJssel, onderdeel van de IJssellinie (1951), landgoed De Haere bij Boskamp
- bunkers en kazematten van de IJssellinie (ca 1952), landgoed De Haere bij Boskamp

Delfstofwinning

- veenwinning: Lemelerveld
- kleiputten, Windesheim
- diverse zand- en kleiputten in de uiterwaarden van de IJssel
- ijzeroerwinning bij Deventer en bij Raalte (geen herkenbare sporen in het huidige landschap)

Bedrijvigheid

- vm Botermarkt (1886), Deventer
- Waaggebouw (1531), Deventer
- Waaggebouw (1862), Deventer
- stellingkorenmolen De Bökkers Mölle (1866), Olst
- molenromp A. Böks (1836), Olst
- stellingkorenmolen De Wijhese Molen (1703), Wijhe
- stellingkorenmolenromp De Jonge Gerrit (1851), Wijhe
- stellingkorenmolen De Vlijt (1887), Marle bij Wijhe
- stellingkorenmolen De Elshofmolen (1895), Elshof bij Wijhe
- stellingkorenmolen De Windesheimer Molen (1748), Windesheim
- romp van stellingkorenmolen Hunnepermolen (1889), Colmschate
- stellingkorenmolen de Braakmolen (1856), Goor
- stellingkorenmolen van Fakkert (1821), Hellendoorn
- stellingkorenmolen De Hoop (1854), Hellendoorn
- stellingkorenmolen De Hegeman (1890), Dijkerhoek bij Holten
- stellingkorenmolen De Leeuw (1856), Oude Molen bij Lettele
- stellingkorenmolen De Hoop (1836), Markelo
- coöperatieve zuivelfabriek De Eensgezindheid (1914), Den Ham
- vm zuivelfabriek (1920), Okkenbroek bij Diepenveen
- onderslag-watermolen Den Haller op de Diepenheimse Molenbeek (1705), Diepenheim
- maalderij van de 1913), Heino
- kantoor/magazijn van de Coöperatieve Landbouwvereniging Markelo (ca 1925), Markelo
- vm suikerfabriek (1865), Lemelerveld
- Koninklijke Stoomweverij, nu Nijverdal - Ten Cate (vanaf 1836), Nijverdal
- Nederlandse Stoomblekerij nu Nijverdal - Ten Cate (vanaf 1861), Nijverdal
- Koninklijke Stoomblekerij nu Nijverdal - Ten Cate (vanaf 1889), Nijverdal
- vm steenfabriek Het Haasje (1850), Den Nul bij Olst
- vm steenfabriek Fortmond (1880), Den Nul bij Olst
- Hopmanshuis (1663), Zwolle
- stellingoliemolen De Passiebloem (1776), Zwolle

- stellingolie- en pelmolen De Pelmolen (1752 hier geplaatst uit de Beemster), Rijssen
- diverse vm pakhuisen (18^e eeuw), Zwolle
- diverse vm pakhuisen (vanaf 18^e eeuw), Deventer
- restanten van de Yermoole bij de vm stadswatermolen (opgericht in 1755), Deventer
- diverse industrie- en bedrijfspanden, Deventer

Verkeer

- Overijsselsch Kanaal (1855)
- Willemsvaart (1819)
- Katerveersluizen (1819/1873), Zwolle
- Spoorbrug over de IJssel (1864), Zwolle
- Verkeersbrug Oude IJsselbrug (1930), Zwolle
- Nieuwe Verlaat (1914), Berkum bij Zwolle
- Nieuwe Vaart (1650)
- Twentekanaal (1930-1936)
- Schipbeek (middeleeuws, verbeterd 1600)
- station (1914), Deventer
- vm tramstation (1926), Deventer
- vm station aan de spoorlijn Zutphen-Enschede (1863), Markelo
- spoorlijn Zwolle-Almelo (1881)
- spoorlijn Neede-Hellendoorn (1908-1935)
- spoorlijn Deventer-Ommen (1909-1934)
- vm station aan de spoorlijn Deventer-Ommen (1909), Wesepe
- spoorlijn Deventer-Almelo (1888)
- station aan de spoorlijn Deventer-Almelo (1886), Holten
- vm station (1908) van de lijn Neede-Hellendoorn (opgeheven in 1935), Diepenheim
- vm station aan de spoorlijn Zwolle-Almelo (1879), Heino
- spoorbrug van de spoorlijn Zwolle-Almelo over de Nieuwe Wetering (1881), Heino
- station aan de lijn Zutphen-Enschede (1863), Goor
- straatweg Almelo-Zwolle (1830)
- straatweg Deventer-Raalte (ca 1850)
- posthuis De Bagatelle (ca 1750), Mariënheem bij Raalte
- watertoren (1915), Goor
- watertoren (1962), Olst
- watertoren (1892), Zwolle

Bestuur

- stadhuis (oudste delen 11^e eeuw), Deventer
- Landshuis, eerst stadswijnhuis, later vergaderplaats van de Staten van Overijssel (1354), Deventer
- vm Vrouwengevangenis (1831), Deventer
- stadhuis (ca 1450), Zwolle
- huis van bewaring (1740), Zwolle
- Paleis van Justitie (1841), Zwolle
- vm provinciale Griffie (1874), Zwolle
- vm raadhuis Dijkenburg (1830), Olst
- vm raadhuis Geertstraat 4 (1873), Olst
- raadhuis Westervoorde (1795), Olst
- vm raadhuis (1913), Wijhe
- raadhuis (1880), Bathmen
- raadhuis (1872), Markelo
- raadhuis annex onderwijzerswoning (1865), Den Ham
- vm stadhuis (1881), Diepenheim
- vm tolhuis annex herberg bij Westervliet (19^e eeuw), Diepenheim
- vm raadhuis (1857), Hellendoorn
- vm raadhuis (1906), Holten

Religie

- klooster Windesheim (gesticht in 1387, de vroegere brouwerij uit 1585 is thans dorpskerk), Windesheim
- cisterciënzer abdij Sion (1890), Diepenveen
- Vermaning (1890), Deventer
- vm synagoge (1892), Deventer
- klooster Heer Florenshuis (oudste delen 15^e eeuw), Deventer
- vm Buiskens klooster (oudste delen 15^e eeuw), Deventer
- Lamme van Dieseklooster (oudste delen 1495), Deventer
- vm proosdij (oudste delen ca 1130), Deventer

- vm klooster St.-Willibrordus, thans bejaardenhuis (1929), Boskamp
- Israëlitische begraafplaats (1840), Den Ham
- Israëlitische begraafplaats (1857), Diepenheim
- Israëlitische begraafplaats (18^e eeuw), Goor
- Israëlitische begraafplaats (1868), Hellendoorn
- Israëlitische begraafplaats (1885), Zwolle
- Canadese militaire begraafplaats (1946), Holten
- Lourdesgrot (1915), Luttenberg bij Raalte
- zoenkruis (1493), Wesepe

Recreatie/sport

- Openlucht Bad- en Zweminrichting (1934), Zwolle
- Avonturenpark Hellendoorn (1936), Hellendoorn
- Belvedere op de Herikerberg (1890), Markelo
- wandelpark op de voormalige wallen en bastions naar plannen van H. van Lunteren (eerste helft 19^e eeuw), Zwolle
- wandelpark het Engelse Werk naar plannen van H. van Lunteren (1828), Zwolle

Landgoederen en buitenplaatsen

- Zie ook bij voormalige havezaten onder defensie
- buitenplaats Klein Hoenlo (1890), Boskamp
- buitenplaats Spijkerbosch (1659), Boskamp
- buitenplaats Achterhoek (ca 1850), Colmschate
- buitenplaats Het Bannink (1896), Colmschate
- landhuis Houbergerweg 1 (1926), Diepenheim
- buitenplaats Nijenhuis (1656), tuinaanleg van H.A.C. Poortman, Diepenheim
- buitenplaats Peckedam (1898) met parkaanleg van H. Poortman, Diepenheim
- buitenplaats De Vlaminckhorst (1695), Heino
- landgoed De Colkhof (1848) met park uit 1810 van J.D. Zoicher sr. Heino
- landgoed De Gunne (begin 19^e eeuw), Heino
- landgoed 't Rozendael (ca 1870), Heino
- buitenplaats De Eelerberg (1865), Hellendoorn
- landgoed Archem (1925) met landschapspark van L.A. Springer (1924), Lemele
- buitenplaats De Sprengenberg (1898-1910) met parkaanleg uit 1910 van L.A.Springer en P.H. Wattez, Nijverdal
- buitenplaats Eshorst (gesticht 1914), huis afgebroken in 1985, parkaanleg van L.A. Springer (1915), Rijssen
- buitenplaats Boschwijk (18^e eeuw), Zwolle
- buitenplaats Landwijk (18^e eeuw), Zwolle
- buitenplaats Zandhove (1825), Zwolle
- buitenplaats Huize Arnichem (19^e eeuw), Zwolle
- buitenplaats Bikkenrade (ca 1900), Bikkenrade bij Zwolle
- buitenplaats De Bildt (1848), Zwolle
- buitenplaats Ittersum (1849), Zwolle
- buitenplaats Schellerberg (1876), Zwolle

Zorg, cultuur en onderwijs

- sanatorium Krönnenzommer (1902), Hellendoorn
- ziekenhuis Huize Angeli Custodis (1932), Raalte
- psychiatrisch ziekenhuis Brinkgreven (1892), Deventer
- psychiatrisch ziekenhuis Sint Franciscushof, Raalte
- vm Ziekenhuis van het Groene Kruis (1914), Olst
- vm Groote- of Heilige Geestgasthuis (1542), Deventer
- vm St.-Elizabethsgasthuis (oudste delen 1516), Deventer
- vm Rijksinfirmierie (1829), Deventer
- vm Stappenconvent (1861), Deventer
- vm Burgerweeshuis (1859), Deventer
- vm Heilige Geestgasthuis (oudste delen 14^e eeuw), Zwolle
- Emmanuëlshuizen (1636), Zwolle
- vm Vrouwenhuis (1742), Zwolle
- vm Sophiaziekenhuis (1884), Zwolle
- Verpleeghuis Zandhove (1825), Zwolle
- vm gemeentelijk badhuis (1842), Zwolle
- Monument op de Lemelerberg, opgericht ter gelegenheid van 100 jaar Koninkrijk der Nederlanden (1913) in Park 1813 op het hoogste punt van de Lemelerberg, Lemele

Energievoorziening

- IJsselcentrale, Zwolle
- trafohuisje (1939), Olst

4.7 Literatuur

- Bieleman, J., 1980. Heino; een geschiedenis van mens en plaats. Zwolle.
- Demoed, H.B., 1987. Mandegoed schandegoed. De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19de eeuw. De Walburg Pers, Zutphen
- Ente, P., J.C.F.M. Haans & K. Knibbe, 1965. De bodem van Overijssel, de Noordoostpolder en Oostelijke Flevoland; toelichting bij blad 3 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 200 000. Wageningen.
- Fockema Andreae, S.J., 1950. Studieën over waterschapsgeschiedenis II, Salland. Leiden.
- Graaf, J. de, 1918. Uit het archief der Marke van Holten; bijdrage tot de geschiedenis van het platteland. Zwolle.
- Hannink, H., 1975. Raalte, rond de oude plaskerk; schets van een dorps historie. Zwolle.
- Harten, J.D.H. & C.P.W.F. Herzberg, 1972. De ontginningen in Zuid-Salland gedurende de eerste helft van de 19e eeuw. Bulletin Geografisch Instituut Rijkuniversiteit Utrecht, Serie III, 1.
- Heitling, Willy H. & Leo Lensen., z.j. Vijftig eeuwen volk langs de IJssel. Zutphen.
- Heuvel, H.W., 1903. Geschiedenis van het Land van Berkel en Schipbeek. Lochem.
- Laan, J.E. van der & E.J. Roosdom, 1977. Markelo. Zutphen.
- Ponsteen, A., 1970. Het kerkdorp Hellendoorn in vroeger eeuwen. Hellendoorn.
- Ponsteen, A., 1973. Van Noetsele tot Nijverdal. Enschede.
- Ponsteen, A., 1978. Nieuwe speurtocht door Oud-Hellendoorn. Enschede.
- Ponsteen, A., 1982. De havezate Schuilenburg en de Reggevallei. Hellendoorn.
- Pot, C.W. van der, 1972. Zwolle's omgeving omstreeks 1900. Zwolle.
- Ogink, L. & T. Groot Beumer, z.j., Het dorp aan de Oude Wetering; historisch overzicht van het dorp Lierderholthuis. z.pl.
- Riekkink, J.J., 1980. De marke Luttenberg. 2e druk. Enschede.
- Rientjes, A.E., 1936. Uit de geschiedenis van het Oude Wijhe; historische opstellen over het kerspel
- Wijhe en De Boerhaar met eenige aantekeningen over de adellijke huizen in de omgeving. Zwolle.
- Schmidt Crans, P.C., 1964. Geschiedenis van Raalte. Raalte.
- Slicher van Bath, B.H., 1949. Overijssel tussen west en oost. In: Herschreven historie; schetsen en studiën op het gebied der middeleeuwse geschiedenis. Leiden, p. 172-235.
- Slicher van Bath, B.H., 1977. Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel. 2e druk. Utrecht.
- Slicher van Bath, B.H., G.D. van der Heide, C.G.W.J. Hijzeler, A.C.F. Koch, E.C. Naschewski & E. Vroom, 1970. Geschiedenis van Overijssel. Deventer.
- Spek, Th., F.D. Zeiler & E. Raap, 1996. Van de Hunnepe tot de zee. De geschiedenis van het Waterschap Salland. Kampen.
- Stenvert, Ronald, Chris Kolman, Ben Olde Meierink m.m.v. Jan ten Hove, Marieke Knuijt & Ben Kooij, 1998. Monumenten in Nederland. Overijssel. Zeist/Zwolle.
- Verlinde, A.D., 1993. Sporen van menselijke bewoning en hun relatie met bodem en reliëf. In. M. Rappol (redactie). In de bodem van Salland en Twente: 165-190. Amsterdam.
- Verrips-Roukens, K., 1982. Over heren en boeren. Een Sallands landgoed 1800-1977. 's-Gravenhage. Waterschap 'de Schipbeek' , 1981. Waterschap de Schipbeek 1881-1981. Markelo.
- Zanden, J.L. van, & D.J. van der Veen, 1984. Boeren, keuters en landarbeiders. De sociale structuur van Salland aan het begin van de negentiende eeuw. Tijdschrift voor sociale geschiedenis 10: 155-194.

5 Regio 28: Twente

Kasteel Twickel, Delden

5.1 Ligging

Twente ligt in het oosten van Overijssel. In het oosten is de grens met Duitsland ook de grens van de regio. In het zuiden wordt de grens gevormd door de rijksgrens en de grens tussen Gelderland en Overijssel. In het westen is de grens getrokken tussen Holten en Markelo, via de oostflank van de Holterberg naar Nijverdal en vandaar de Regge volgend tot aan de landgoederen Eerde en Eerder Achterbroek ten zuiden van Ommen. Via de zuidelijke grens van de stuifzandgebieden van Junne en Beerze loopt de regiogrens via Bergentheim weer naar de rijksgrens.

5.2 Karakteristiek

Twente vertoont twee gezichten, landelijk en industrieel. Het landelijke gezicht wordt bepaald door het feit dat er in het gebied al duizenden jaren boeren hebben gewoond en gewerkt. Vanaf de Middeleeuwen is men de akkers gaan bemesten en ontstond het landschap van essen en kampen, met de weiden en hooilanden in de laaggelegen delen van het gebied en de heidevelden op de hoge delen van de heuvels. Waar het reliëf bestond uit kleine dekzandkopjes, en er geen ruimte was voor grote aaneengesloten bouwlandcomplexen, ontwikkelde zich een zeer kleinschalig landschap van kampen (weide- of akkerpercelen), omgeven door heggen, houtwallen of houtsingels. De boerderijen lagen hier verspreid.

Waar het reliëf uit grotere heuvels bestaat konden de akkers in grotere clusters bij elkaar worden gelegd. Op de flanken van de stuwwallen, soms zelfs er bovenop, zoals in Enter, lagen de essen waarop zich de akkers van de boeren uit het dorp of de

buurtschap bevonden. Deze nederzettingen hadden vroeger een losse structuur, de boerderijen en andere gebouwen zijn niet volgens een bepaald plan gebouwd. Een kerk was er vaak niet: men kerkte in een naburig dorp of in één van de stadjes. Veel dorpen kregen pas in de negentiende eeuw een kerk, waar zich vervolgens een kom ontwikkelde.

Van de steden in Twente zijn sommige nauwelijks als stad te herkennen. Rijssen, Delden en Diepenheim hebben weliswaar ooit stadsrecht gekregen, maar van een grootscheepse stedelijke ontwikkeling is het niet gekomen. Oldenzaal was eeuwenlang de belangrijkste Twentse stad. Ook de grote steden van vandaag, Enschede, Almelo en Hengelo, waren tot het midden van de negentiende eeuw kleine stadjes met een sterk agrarisch karakter. Dat veranderde echter toen de industrie haar intrede deed omstreeks 1830. Twente kende al lang een traditie van textielproductie, waarbij de boeren, en vermoedelijk vooral de boerinnen, achter het spinnewiel of het weefgetouw gingen zitten als er op het land niet zoveel te doen was. Rondtrekkende handelaars gingen bij de boerderijen langs om de producten van deze huisvlijt te kopen, om het zelf vervolgens weer door te verkopen aan klanten in het westen. Door contacten met Thomas Ainsworth, zoon van een Engelse textielabrikant, werd een weefschool in Goor gevestigd. Engelse wevers werden naar Twente gehaald om de mensen te leren omgaan met de nieuwe weefgetouwen met een schietspoel. In Nijverdal richtte Ainsworth een fabriek op. Al gauw deden ook de stoommachines hun intrede, het eerst in Almelo (1834). Twente ontwikkelde zich in hoog tempo tot het textielcentrum van Nederland, daarbij geholpen door grote verbeteringen van de infrastructuur. Het Overijsselsch Kanaal en een netwerk van spoorwegen verbonden Twente met de rest van Nederland en het aangrenzende Duitsland. In de jaren '60 van de vorige eeuw werd de concurrentie met 'lage lonenlanden' elders in de wereld te heftig en was het goeddeels gedaan met deze nijverheid, die meer dan een eeuw het gezicht van de Twentse steden had bepaald.

Cultuurhistorische blikvangers

- de esdorpen
- het kleinschalige kampenlandschap
- de kanalen: het Overijsselsch Kanaal, het Twentekanaal en het Kanaal Almelo-Nordhorn
- het veenontginningsdorp Vriezenveen
- kastelen en voormalige havezaten
- de jonge buitenplaatsen van de textielproducenten en andere industriëlen
- de boortorens en zoutwinningshokjes

Boortoren voor de zoutwinning in Boekelo

5.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

Gedurende het Mesozoïcum was Oost Twente afwisselend land en zee. In de tijden dat hier een ondiepe binnensee lag kwamen lagen steenzout tot afzetting, die later weer door andere afzettingen werden toegedekt. Dergelijke afzettingen dateren onder andere uit het Tertiair, de geologische periode die aan de ijstijden vooraf ging. Onder invloed van de druk, die de lagen sedimenten op de zoutlagen uitoefenden werd het zout op sommige plekken naar boven gedrukt in zoutkoepels of zoutpijlers. Uit deze zoutpijlers wordt op diverse plaatsen in Twente zout gewonnen, zoals in Hengelo en Boekelo.

5.3.1 Pleistoceen

Het Pleistoceen is de geologische periode waarin zich een groot aantal ijstijden hebben voorgedaan. Voor de komst van het landijs zijn pakketten grove, witte zanden en grind in het gebied afgezet. De afzettingen zijn hier neergelegd door rivieren van oostelijke herkomst en voor een deel door de voorloper van de Rijn.

Tijdens de voorlaatste ijstijd, het Saalien, breidde het Scandinavische landijs zich tot over Nederland uit. Aanvankelijk werden alleen de laag gelegen dalen (waaronder die van de huidige rivieren Ems en IJssel) door ijslobben ingenomen. De lobben drukten de bevroren bodemlagen zijdelings op tot heuvels: de stuwwallen. Gedurende zijn grootste uitbreiding bedekte het ijs geheel Twente. De eerder gevormde stuwwallen werden overreden en met een laag keileem bedekt. Voorbeelden hiervan zijn de weinig markante, lage stuwwallen van Daarle, Wierden, Enter en Sibculo, en die van Delden, Zenderen, Albergen en Tubbergen. Ook elders werd keileem onder het landijs afgezet. Keileem is een tamelijk ondoorlatende laag bestaande uit fijne leem en zwerfstenen uit Scandinavië, die door het ijs werden meegevoerd.

De overige Twentse stuwwallen zijn ontstaan in de laatste fase van het Saalien. Na de maximale uitbreiding volgde een periode van afsmelting van het landijs en daarna breidde het ijs zich tijdelijk weer naar het zuiden uit, tot in de omgeving van Twente. In deze periode zijn de Sallandse heuvelrug en de Oost-Twentse heuvelrug gevormd.

Tijdens het afsmelten van het ijs werden smeltwaterafzettingen neergelegd in de lagere delen van het gebied, zoals aan de oostkant van de stuwwal van Oldenzaal.

In het Weichselien, de meest recente ijstijd, bereikte het landijs ons land niet. Wel heerste hier toen een toendraklimaat, en in de droogste en koudste perioden was het landschap te vergelijken met een poolwoestijn. Omdat de ondergrond bevroren was konden smeltwaterbeekjes zich insnijden. Aan de randen van de grote stuwwallen ontstonden smalle erosiedalen. In het gebied ten noorden van Hengelo heeft een tijdlang een groot meer gelegen. In de laatste fase van de ijstijd kwam dit meer weer droog te liggen.

Tijdens de koude, droge perioden aan het eind van het Weichselien was er weinig of geen begroeiing. De wind had vrij spel en zette in het hele gebied een laag zand af (dekzand). Hier en daar werden zandruggen gevormd die de beekdalen blokkeerden.

5.3.2 Holocene

Ongeveer 10.000 jaar geleden werd het klimaat warmer en vochtiger. Twente raakte bedekt met bos. Door de beken werd in de dalen hier en daar een laagje beekleem afgezet. In afvoerlose laagten ontstonden moerassen waarin veen tot ontwikkeling kwam. Uiteindelijk breidde het veen zich over grotere oppervlakten uit. Het Haaksbergerveen en de Engbertsdijkvenen zijn hier restanten van. Andere delen van het veen zijn verdwenen door turfwinning of door het landbouwkundig gebruik.

5.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

De bewoningsgeschiedenis van Twente gaat terug tot diep in de prehistorie. Uit alle prehistorische perioden vanaf de laatste fase van de ijstijd zijn vondsten bekend. Dit wil echter niet zeggen dat Twente permanent bewoond is geweest, maar wel dat het door de eeuwen heen een aantrekkelijk leefgebied voor de mens is geweest.

5.4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

De eerste mensen, die in het huidige Twente verschenen, waren de rendierjagers aan het eind van de laatste ijstijd. Sporen van deze mensen, behorende tot de Hamburgcultuur (Oude Steentijd), zijn onder meer gevonden bij Saasveld en Oldenzaal, waar meer dan 30 vuurstenen gebruiksvoorwerpen werden gevonden. Uit het Mesolithicum, de Midden Steentijd, zijn meer vondsten bekend. Archeologisch onderzoek in de buurt van Rijssen en Enter heeft uitgewezen dat de omgeving van het Reggedal in die tijd dicht bewoond moet zijn geweest. Ook elders zijn vondsten uit deze periode gedaan. Het gevarieerde milieu in Twente, met zijn afwisseling van bossen, moerassen, beken en poelen, moet grote aantrekkingskracht hebben uitgeoefend op de jagers, vissers en voedselverzamelaars uit deze periode. .

In het Neolithicum, de Jonge Steentijd, raakte de landbouw in zwang in ons land. Deze nieuwe levenswijze had vele gevolgen. Voor het eerst ging de mens belangrijke invloed op zijn omgeving uitoefenen. Stukken bos werden gekapt om akkers aan te leggen.

Tevens wordt aan het einde van het Neolithicum de eerste ploeg (eergetouw) geïntroduceerd. Neolithische vondsten zijn in het gebied op vrij grote schaal gedaan. In de buurt van Saasveld ligt in een bosperceel een laatneolithische grafheuvel met een doorsnede van 25 m en een hoogte van 1,2 m. Ook bij Oldenzaal is een grafheuvel gevonden.

Gedurende de Bronstijd werden steeds weer nieuwe stukjes bos gekapt en in landbouwgrond omgezet. De grote hoeveelheid vondsten wijst op een toename van de bevolking tijdens de Bronstijd en de Vroege IJzertijd. Belangrijke monumenten uit deze tijd zijn de grafvelden. Diverse Bronstijdgrafheuvels zijn door archeologen onderzocht.

In de Late Bronstijd (1000 voor Chr.) kwam een nieuwe begravingsgewoonte op: men cremeerde de doden, deed de crematieresten in een urn en zette deze bij in uitgestrekte grafvelden. Deze urnenvelden sluiten in vele gevallen aan op de familiegrafheuvels van de Vroege en Midden Bronstijd.

De urn werd met de crematieresten in een ondiep kuiltje geplaatst en met een dunne laag grond overdekt. Rond de begraafing werden rechthoekige, sleutelvormige of kringgreppels gegraven, terwijl op de lage grafheuvel een dodenhuisje werd geplaatst. Vondsten uit de IJzertijd zijn schaars, hetgeen mogelijk te maken heeft met veranderingen in het grafcultuur. De as van de doden werd in deze tijd zonder urn begraven en ook de greppels rond het graf ontbreken meer en meer. Wel zijn soms de akkertjes (celtic fields) uit de IJzertijd nog te herkennen. Het zijn complexen van min of meer vierkante akkertjes van 35 x 35 m. Bij het in gebruik nemen van deze akkers werd de vegetatie aan de randen gespaard, om als perceelsafscherming en windbreker te fungeren. Doordat de stenen en stronken uit het gerooide perceel ook in deze randen werden gedeponerd, ontstonden lage, begroeide wallen.

Hoewel het gebied nooit werkelijk deel heeft uitgemaakt van het Romeinse Rijk, zijn er toch enkele vondsten gedaan, die op handelscontact met de Romeinen wijzen. Rond deze tijd deed de verbouw van rogge zijn intrede in het gebied. Eeuwenlang heeft deze teelt het beeld van het gebied bepaald.

5.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

We weten niet of de bevolking in Twente in aantal is teruggelopen toen de Romeinen uit ons land vertrokken. In veel andere gebieden is dit wel het geval geweest. Wel is duidelijk dat in de Karolingische tijd nieuwe gebieden ontgonnen werden. De eerste vermeldingen van dorpen vinden we uit oude akten uit de achtste, negende en tiende eeuw. Maar ook uit de namen zelf kunnen we conclusies trekken. Zo is bekend dat namen van dorpen die eindigen op -lo uit de Vroege Middeleeuwen stammen. En dat soort namen komt volop voor in Twente.

In de tiende eeuw werd de bisschop van Utrecht de landsheer in Twente. Op verschillende plekken werden versterkingen aangelegd om zijn territorium te bewaken en de macht van lokale heren in te perken. Dergelijke versterkingen lagen in Diepenheim, Oldenzaal en Ootmarsum (de Huneborg, aangelegd omstreeks 1100). De lokale edelen, leenheren van de bisschop, bouwden hun eigen kasteel of havezate. De eigenaren van een havezate behoorden tot de 'ridderschap' van Overijssel en hadden als zodanig een belangrijke politieke invloed. Nadat ze hun militaire functie hadden verloren werden sommige van de kastelen en havezaten verbouwd tot chique buitenplaatsen, terwijl er in de zeventiende en achttiende eeuw ook verschillende nieuwe buitenplaatsen ontstonden. De invloed op het landschap bleef niet beperkt tot het huis en het park eromheen. Vaak behoorde er een grote oppervlakte land bij het huis, bestaande uit bossen, lanen en pachtboerderijen. De meest imposante adellijke behuizing is kasteel Twickel, met een oppervlakte landbouwgrond en bos van meer dan 2000 ha.

De landbouw

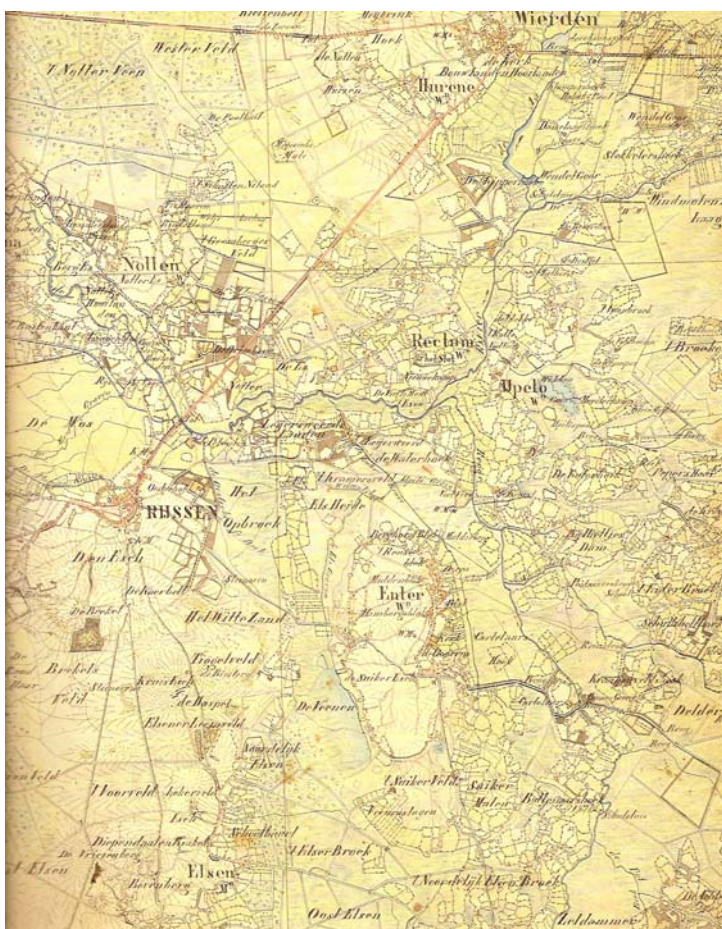
Er was vroeger – meer dan tegenwoordig het geval is – een sterke samenhang tussen het boerenbedrijf en het omringende landschap. De wijze waarop het land door de boeren werd gebruikt was afhankelijk van de terreinomstandigheden, zoals waterhuishouding en bodemvruchtbaarheid. De akkers lagen op hogere kopjes dicht bij de boerderij, de lagere delen werden gebruikt als weiland of hooiland. Ontgonnen

gronden, zoals heidevelden en grasland, werden gemeenschappelijk gebruikt. In het boerenbedrijf stond de veeteelt in dienst van de akkerbouw. Het voedsel voor mens en dier werd geproduceerd op de akkers, de dieren leverden de mest die nodig was voor de gewassen op de akkers.

De akkers lagen vaak bijeen in grotere complexen, die essen of enken worden genoemd.

De bodem van de akkers bestaat uit enkeerdgronden. Deze zijn ontstaan door eeuwenlange bemesting met potstalmest, die vermengd werd met heideplaggen, grasplaggen of bosstrooisel. Ook werden er plaggen gestoken in de rivierkleigronden. Door het opbrengen van zoveel organische bestanddelen kreeg de bodem een bruine, grijsbruine, donkergrijze of zwarte kleur. Wanneer het opgebrachte dek meer dan 50 cm dik is, worden ze door bodemkundigen tot de enkeerdgronden gerekend. Wanneer het opgebrachte dek minder dan 50 cm dik is, wordt er gesproken van laarpodzolgronden. Daar waar het reliëf de mogelijkheden bood konden er uitgestrekte escomplexen ontstaan. Op andere plaatsen lag een mozaïek van graslanden en bouwlanden, afhankelijk van de waterhuishouding en de bodemgesteldheid ter plekke. We kunnen onderscheid maken in het landschap van de esdorpen en het kampenlandschap.

Esdorpen vinden we in gebieden met een duidelijk, onregelmatig, maar weinig verbrokkeld reliëf, waar bodem en waterhuishouding slechts plaatselijk akkerbouw mogelijk maakten. De akkers werden aangelegd op de plaatsen die daarvoor het meest geschikt waren. De betrekkelijk kleine arealen die voor permanent bouwland geschikt waren, werden in hun geheel als zodanig gebruikt. Het akkerland lag in essen bijeen. Een es is een complex bouwlanden, waarbinnen meerdere boeren grond hebben, zonder dat er duidelijk zichtbare perceelsscheidingen bestaan. Bovendien had een boer vaak verschillende akkers op de es. De es was verdeeld in enkele grote blokken, die op

Het landschap van westelijk Twente, weergegeven op de Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden uit omstreeks 1850. Bij Rijssen en Enter liggen grote essen op de in de ijstijd gevormde stuwwallen, van elkaar gescheiden door een venige laagte. Elders bestaat het reliëf uit kleine dekzandkopjes en vinden we een kleinschalig kampenlandschap.

hun beurt weer in kleinere stroken waren verdeeld. De verschillende blokken zijn waarschijnlijk het resultaat van gemeenschappelijke ontginningen, waarbij alle boeren een of meer percelen kregen toegedeeld.

De meeste essen vinden hun oorsprong in de zogenaamde huiskampen: betrekkelijk grote, vaak omwalde, blokvormige percelen die we in de naaste omgeving van de oudste boerderijen aantreffen.

Binnen de esnederzettingen had de woeste grond een belangrijke functie omdat hier de in verband met de mestvoorziening onontbeerlijke schaapskudden graasden. Bovendien werden hier de plaggen gestoken, die nodig waren voor het bereiden van de mest voor de akkers.

De omvang van het grasland, waar de runderen graasden en hooi werd gewonnen, vertoonde grote regionale verschillen. In het westelijke deel van Twente kon men beschikken over de broeken en flieren, die vaak tot diep in de 19^e eeuw collectief bezit bleven. Elders lag het groenland, meestal in verkavelde vorm, langs de beken en riviertjes. Vooral in het noorden en zuidoosten van Twente hadden deze zich echter vaak diep ingesneden, zodat er maar weinig plaats voor grasland was. In het noorden legde men daarom graskampen in de laagten rond de essen aan. In het zuidoosten bleef het grasland uitermate schaars. Hier moesten de uitgestrekte heidevelden voor compensatie zorgen. Meestal waren de hooilanden privé-bezit van de boeren, terwijl de weilanden lang gemeenschappelijk gebruikt zijn.

Een kamp is een min of meer blokvormig perceel akker- of grasland dat afzonderlijk met een haag, houtsingel of houtwal omheind was. Het kampenlandschap wordt dus vanouds door een grote beslotenheid gekenmerkt. We vinden de uitgesproken kampenlandschappen in gebieden waar het reliëf sterk verbrokken is. Bij Enter bijvoorbeeld was een grote, vlakke stuwwal aanwezig waar een grote es kon ontstaan, terwijl ten oosten daarvan, in het Enterbroek, een zeer kleinschalig kampenlandschap tot ontwikkeling is gekomen.

De aanleg van kampen is een individuele vorm van ontginning. Een eigenaar bezat vaak meerdere kampen, die verspreid temidden van die van anderen lagen. De ouderdom van de kampen varieert zeer sterk. We zagen al dat de huiskampen vaak vooraf gingen aan het ontstaan van essen. Anderzijds bleek, dat er vanuit esnederzettingen dikwijls kampontginningen in de omgeving tot stand kwamen. Naar gelang de grootte van deze voor de aanleg van akkerland gunstige delen van het terrein, zal men dan ongeveer tegelijkertijd essen en kampen hebben aangelegd. In zijn algemeenheid geldt, dat de terreingesteldheid bepalend was voor het ontstaan van een esdorpenlandschap dan wel een kampenlandschap.

Markegenootschappen

In de loop van de Late Middeleeuwen ontstonden de marken of markegenootschappen. De marken werden opgericht om de woeste gronden – essentieel voor de landbouw in die tijd – te beschermen. Deze bescherming was nodig door de toename van de bevolking in de loop van de twaalfde eeuw. De toen aanwezige boerenbevolking sloot zich aaneen in markegenootschappen om nieuwkomers te weren. Elke boer had een waardeel in de marke: een evenredig recht om vee te weiden en heideplaggen te steken op de gemeenschappelijke markegronden. Dit waren de slechtere graslanden, de heidevelden, de venen en de bossen. De markegronden waren heel belangrijk. Zij vormden aanvullende weidegronden voor het vee, dat onvoldoende voedsel kon vinden op de betere weilanden die wel in privé-bezit waren. Het grootvee werd op de groengronden gebracht, de heide was het domein van de schapen. Het vee was een belangrijke mestleverancier voor de bouwlanden. De mest werd vermengd met plaggen die op de heidegronden werden gestoken.

Iedere marke had “scheuters” of “schutters”. Deze lieden zagen erop toe dat de grond van de marke goed gebruikt werd, dat men niet meer vee liet grazen op de markegronden dan waar men recht op had, dat er geen vee grasde van boeren die niet bij de marke hoorden. Wanneer dit toch gebeurde, sloot de schutter het vee op in een schutstal. De eigenaar kon zijn vee tegen betaling weer terugkrijgen. Meestal was een deel van het schutgeld voor de schutter, ‘zodat het deze niet aan ijver ontbroken zal hebben’. De schutters zagen er ook op toe dat de plaggen op de juiste plaatsen

werden gestoken, maar de belangrijkste taak van de schutters was toch wel het letten op de 'aangravingen', illegale ontginningen van de gemeenschappelijke veldgrond. De markegenoten bemoeiden zich niet alleen met de zaken die de landbouw aangingen. De marke behartigde ook de buurtschapbelangen, zaken die alle bewoners aangingen, zoals onder andere de school, de kerk, het onderhoud van wegen, waterlopen en bruggen en de brandweer. In de negentiende eeuw werden de marken opgeheven. In principe had ieder dorp of iedere buurtschap een eigen marke. Een bijzondere situatie deed zich voor ten noorden van Tubbergen. De dorpen Mander, Vasse en Geesteren hadden ieder hun eigen marke, maar de drie dorpen samen hadden ook nog een marke, de Drieschichtige Marke.

Markeverdelingen

In het midden van de achttiende eeuw ontstond er een aandrang om de gemeenschappelijke markegronden te verdelen onder de belanghebbenden, de gewaarden. Onder andere door de toename van de bevolking waren de prijzen van landbouwproducten gestegen. Uit economisch oogpunt was het daarom wenselijk dat er verbeteringen kwamen in de landbouw. De landbouwvernieuwers vonden dat de extensief gebruikte gemeenschappelijke gronden van de marken beter benut konden worden. Om dit te realiseren, zouden de gemene gronden privé-bezit moeten worden. Zij verwachtten dat wanneer de gronden in particulier bezit waren, de ontginning en de intensivering van het grondgebruik vanzelf zouden volgen.

De voorstanders van de vernieuwing in de landbouw moeten vooral gezocht worden onder de grootgrondbezitters. Zij maakten kennis met de landbouw tijdens hun verblijf op buitenplaatsen, en zij waren op de hoogte van de landbouwexperimenten die met name in Engeland werden uitgevoerd. Het belangrijkste onderwerp van de 'nieuwe wijze van landbouwen' was naast technische vernieuwingen, het verbouwen van voedergewassen in het braakjaar. Dan was er meer voer voor het vee, dus meer mest, en kon er meer land als bouwland worden gebruikt. Voor deze uitbreiding was grond nodig, en die was te vinden in de gemeenschappelijke markegronden. Wanneer de markegenootschappen zouden verdwijnen, kon er optimaal gebruik worden gemaakt van de nieuwe mogelijkheden, zo vond men.

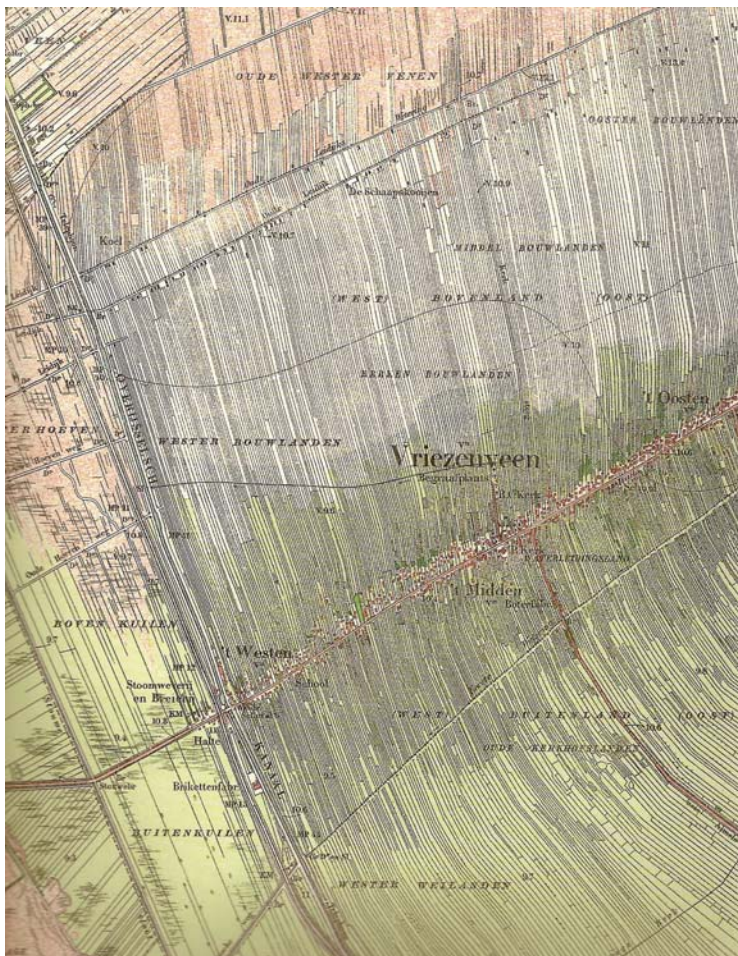
Tijdens de Franse tijd ging de overheid zich met de markeverdelingen bemoeien, om de ontginningen van de woeste gronden te bevorderen. In 1810 kwam er een wet die de markeverdelingen moest regelen, maar weinig marken gaven hieraan gehoor. De belangrijkste reden voor het in stand houden van de marken was het feit dat men de heidegronden nodig had voor het landbouwsysteem. De mest, vermengd met heideplaggen en ander organisch materiaal, was essentieel voor het bestaande bouwland. Er zijn enkele Twentse marken omstreeks 1820 verdeeld (Goor, Gammelke en De Lutte). De andere marken zijn later verdeeld, tussen 1841 en 1875. Dit wil overigens niet zeggen dat de woeste gronden snel werden ontgonnen, het waren vooral de vroegere gemeenschappelijke weilanden die intensiever werden gebruikt door de boeren, de heidevelden zouden nog decennia lang hun oude gebruiksvorm houden. Pas toe het gebruik van kunstmest in zwang kwam, aan het eind van de negentiende eeuw, zijn veel heidevelden omgezet in bouwland, grasland of bos. Door de kunstmest was het boerenbedrijf drastisch van karakter veranderd en had de heide haar functie als weidegebied voor schapen en leverancier van plaggen verloren.

De veengebieden

De ontginning van het grote hoogveengebied ten noorden van Almelo vond in verschillende perioden en op verschillende wijzen plaats. De occupatie van dit gebied begon met de ontginning van Vriezenveen, die in de 14e eeuw, of mogelijk iets eerder aanving. Hierbij diende de Almelse Aa als ontginningsbasis. Ook op het veen werd het gemengde bedrijf uitgeoefend. Dicht bij de boerderijen lagen de akkers terwijl men de gronden langs de Aa als weiland en hooiland gebruikte. Ten noorden van de akkers lag het nog niet ontgonnen veen. Door de ontwatering en door het landbouwkundig gebruik ging het veen echter inklinken en kregen de boeren te maken met vernatting van hun land. Akkerbouw was al gauw niet meer mogelijk. Men besloot daarom verder het veen in te trekken om daar opnieuw akkers aan te

leggen. Ook de boerderijen werden in een strook ten noorden van de oude bewoningsas gebouwd. Op deze manier werd het dorp enkele keren naar het noorden verplaatst, tot het in de zeventiende eeuw op de huidige plek kwam te liggen. Commerciële verveening heeft in het dorpsgebied van Vriezenveen niet plaatsgevonden.

In andere veengebieden is wel aan grootschalige turfwinning gedaan. Lange tijd waren de veengebieden onaangetast gebleven omdat het transport van de turf een probleem was. Dat veranderde toen het Overijsselsch Kanaal werd aangelegd. Het kanaalvak tussen Coevorden en Almelo kwam in 1856 gereed. Hierop werden wijken aangesloten, die diep in het veen bij Vroomshoop en Sibculo doordrongen. Via de wijken en zijwijken werd de turf afgevoerd. De opkomende Twentse industrie was een belangrijke afnemer.

De bijzondere percelering van Vriezenveen, weergegeven op de Chromotopografische Kaart uit 1901. Het dorp is in de loop der eeuwen opgeschoven van zuid naar noord. De veldnaam Oude Kerkhofslanden geeft aan dat het dorp vroeger daar heeft gelegen. Het veengebied ten zuiden van het dorp was zodanig ingeklonken dat daar alleen grasland ligt. De bouwlanden liggen aan de noordkant. Een leidijk vormt de begrenzing tussen het bouwland en het onontgonnen veen. De erfdeling, waarbij de percelen telkens in de lengte gesplitst werden, heeft ertoe geleid dat de percelen zo smal werden dat de boerderijen in het dorp achter elkaar moesten worden gebouwd.

Bij de verveening werd de bovenste veenlaag, de bolster, bewaard. Nadat het veen was afgegraven werd de bolster teruggezet en vermengd met de zandige ondergrond. Op deze wijze ontstond de zogeheten dalgrond, goede landbouwgrond die zowel door een gunstige fysische structuur als door een goed humusgehalte gekenmerkt wordt. In de loop van de 20e eeuw is de turfstrooiselwinning op de voorgrond gekomen. Ook het transport veranderde: het veen werd per smalspoor naar de turfstrooiselfabrieken vervoerd. Dit is met name in en rond de Engbertsdijksvennen gebeurd, waar dus geen wijken meer nodig waren.

Ook in het Huurnerveld en het Wierdense Veld, tussen Nijverdal en Wierden, heeft men het hoogveen grootschalig afgegraven zonder wijken aan te leggen. Ook hier werd het voormalige veengebied omgezet in een landbouwgebied.

De vroegere veengebieden onderscheiden zich duidelijk van het esdorpen- en kampenlandschap door hun regelmatige percelering, de rechte wegen en waterlopen

en de afwijkende boerderijen, die gelijkenis vertonen met de boerderijen in het Oldambt en de Groninger veenkoloniën.

Heide- en broekontginningen

De markenverdeling ging gepaard met de aanleg van ontwateringskanalen (waterleidingen). Hierdoor werd de landbouwkundige situatie in de natte broekgebieden, die vroeger zeer extensief benut werden, sterk verbeterd. De broeken werden van perceelsslots voorzien en door de boeren als weiland of hooiland gebruikt. Wat de heidegronden betreft, vond er voorlopig vaak alleen een verdeling in bezitsrechtelijke zin plaats. Mestgebrek belette dat er op grote schaal ontginning plaatsvond. Pas de invoering van kunstmest, tegen het einde van de negentiende eeuw, maakte het agrarisch bedrijf minder afhankelijk van dierlijke mest, zodat ook de heide op grote schaal ontgonnen kon worden.

Initiatieven van de Twentse fabrikanten hebben de heideontginningen gestimuleerd. Ook aan de oprichting van de Nederlandse Heidemaatschappij hebben deze industriëlen meegewerkt (1888). Grote stukken door hen opgekocht land zijn door de Heidemij in cultuur gebracht. Voor een groot deel werd het nieuwe land onder gras gelegd om aan de stijgende behoefte aan zuivelproducten in de industriesteden te kunnen voldoen. Daarnaast werden voormalige heidevelden gebruikt om buitenplaatsen en landgoederen te stichten. Aan het eind van de negentiende eeuw was er een hausse in de aanleg van buitenplaatsen en landgoederen, veelal voor de rijke textielbaronnen.

Infrastructuur

Voor de negentiende eeuw was men voor het vervoer in Twente aangewezen op enkele doorgaande landwegen die vanuit Zwolle en Deventer naar het achterland liepen en vandaar naar Duitsland. De belangrijkste route was de weg van Deventer via Holten, Goor en Delden naar Hengelo. In Hengelo splitste de weg zich in een tak naar Oldenzaal en vandaar naar Hamburg. Een andere tak liep naar Enschede en Munster. Verder was het wegenpatroon van lokaal belang. Het westelijke deel van de regio kon gebruik maken van de Regge/Overijsselsche Vecht en de Schipbeek en de Goorsche Schipbeek. Enter was een schipperscentrum, waar men speciale schepen (zompen) bouwde voor het varen op de ondiepe wateren.

In de negentiende eeuw werd de bereikbaarheid van het gebied sterk vergroot. Nieuwe straatwegen werden aangelegd, zoals de weg Almelo-Zwolle in 1830, gevolgd door kanalen en spoorwegen.

In het midden van de negentiende eeuw kreeg de Overijsselsche Kanalisatie Maatschappij (OKM) het recht om een aantal kanalen te graven in de provincie Overijssel. In 1851 begonnen de werkzaamheden. Het hoofdkanaal (van Zwolle naar Almelo) kwam gereed in 1855, het zijkanaal Almelo-De Haandrik werd in 1856 opengesteld. Een daling van de inkomsten uit de scheepvaart, mede veroorzaakt door de ontwikkeling van het Twentekanaal in de jaren dertig van de 20e eeuw, bracht de OKM in financiële moeilijkheden. Om daar iets tegen te doen, werd in 1941 de N.V. Maatschappij Overijsselsche Kanalen opgericht. Het scheepvaartverkeer liep echter steeds verder terug en een aantal kanaalvakken werd voor de beroepsvaart gesloten. Het waren vooral de spoorwegen die de openstelling van Twente bewerkstelligden. Hierdoor heeft de regio een geweldige economische impuls gekregen. In de periode tussen 1865 en 1910 kreeg Twente via een uitgebreid netwerk van spoorwegen verbindingen met Duitsland en met de steden Winterswijk, Deventer, Zutphen en Zwolle.

Landgoederen en buitenplaatsen

Opvallend is het grote aantal kastelen, landgoederen en buitenplaatsen in de regio. Sommige daarvan zijn al in de Middeleeuwen ontstaan. De landsheer gaf gebieden in leen aan adellijke families, die verdedigbare huizen bouwden (havezaten genoemd). De eigenaren van een havezate behoorden tot de 'ridderschap' van Overijssel en hadden als zodanig een belangrijke politieke invloed. Nadat ze hun militaire functie hadden verloren werden sommige van de havezaten verbouwd tot chique buitenplaatsen, terwijl er in de zeventiende en achttiende eeuw ook verschillende nieuwe buitenplaatsen ontstonden.

De stad Almelo en de aanleg van het Huis te Almelo, met de parkaanleg, de zichtlaan en de sterrenbossen, zoals weergegeven op de kaart van Hottinger uit omstreeks 1780. Het noorden is links. Het Huis te Almelo is een voorbeeld van een buitenplaats waarvan de geschiedenis tot diep in de Middeleeuwen terug gaat.

Veel van de landgoederen en buitenplaatsen zijn echter aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw gesticht. De reden hiervan was tweeledig. In de eerste plaats was er door de opkomst van de industrie een rijke 'toplaag' ontstaan van textielproducenten en andere industriëlen. In de tweede plaats was het door de markeverdelingen makkelijk geworden om flinke stukken grond te kopen. Het gevolg was dat er in sommige delen van Twente reeksen nieuwe landgoederen en buitenplaatsen ontstonden, zoals bij Oldenzaal en De Lutte. Een bijzondere categorie vormen de fabrieks buitenplaatsen. De eigenaar van een fabriek bouwde op het fabrieksterrein een woning, en als de fabriek op een andere plek werd herbouwd kwam er bij het huis grond vrij om een park aan te leggen. Veel van de Twentse buitenplaatsen zijn op deze wijze ontstaan.

Voor de aanleg van de parken werden befaamde landschapsarchitecten naar Twente gehaald. Over het algemeen zijn er parken ontwikkeld in de landschapsstijl, waaraan ontwerpers als L.A. Springer en vader en zoon Watzel een belangrijk aandeel hebben gehad. Een enkele eigenaar waagde zich aan een wat modernere aanleg en huurde mensen als D.F. Tersteeg en L. van der Swaelmen in. De invloed op het landschap bleef niet beperkt tot het huis en het park eromheen. Vaak behoorde er een grote oppervlakte land bij het huis, bestaande uit bossen, lanen en pachtboerderijen.

Tuin met een verdiept gedeelte op buitenplaats De Boekel. De tuin is aangelegd door de Belgische tuinarchitect Louis van der Swaelmen in 1916.

Zonnebeek bij Enschede is een voorbeeld van een buitenplaats uit het begin van de twintigste eeuw. Het huis werd gebouwd voor J.B. van Heek en zijn Amerikaanse echtgenote Edwina Burr Ewing. Het huis zou ontworpen zijn naar een voorbeeld van een landhuis in Nashville.

5.4.3 Recente ontwikkelingen

Na de markeverdelingen zijn eerst de groenlanden verdeeld, verkaveld en door de boeren in gebruik genomen. De volgende stap was de verandering van de heidevelden. Een deel van de heide werd omgezet in landgoederen en buitenplaatsen, een ander deel in landbouwgrond. Wat er overbleef aan voormalige woeste gronden wordt thans als natuurgebied beheerd of is omgezet in bos (met natuur en/of productiefunctie). Deze ontwikkelingen hebben ertoe geleid dat de verschillen tussen de essen, de kampen, de groenlanden en de heidevelden in belangrijke mate verloren zijn gegaan. Dit proces werd voortgezet door diverse ruilverkavelingen die in de tweede helft van de vorige eeuw in Twente zijn uitgevoerd, waarbij de agrarische productieomstandigheden werden verbeterd door de percelen van boeren bijeen te brengen, nieuwe boerderijen te bouwen en de waterbeheersing te verbeteren. Veel landschapselementen als houtwallen en meidoornsingels zijn verdwenen en de verschillen tussen kleinschalige gebieden en grotere open ruimtes zijn voor een deel verloren gegaan.

Grote veranderingen hebben zich na de Tweede Wereldoorlog voorgedaan bij de steden en in tal van dorpen. De groei van de textielsteden was al begonnen in het midden van de negentiende eeuw, en zette door in de twintigste eeuw. Ook na de Tweede Wereldoorlog, toen de textielindustrie na een korte opleving vrijwel geheel verdween, breidden de steden zich gestaag uit. Nieuwe werkgelegenheid werd onder meer gevonden in de metaalindustrie, high-tech bedrijven en in de Technische Universiteit in Enschede. Ook sommige dorpen zijn na de oorlog gegroeid, maar over het algemeen hebben de Twentse dorpen hun karakter goed weten te bewaren. Door de opkomst van de recreatie zijn in de tweede helft van de twintigste eeuw diverse recreatieve voorzieningen aangelegd, zoals campings en complexen zomerhuisjes. We vinden deze voorzieningen vooral in de buurt van Raalte en bij de stuwwallen in het oosten van de regio.

Fabrieksgebouw van de voormalige Boekelose Stoomblekerij, opgericht in 1888. Een gedeelte van het fabriekscomplex wordt afgebroken voor woningbouw, enkele markante gebouwen krijgen een nieuwe functie en worden omgebouwd tot appartementen.

5.5 Specifieke thema's

Defensie

In de Late Middeleeuwen legde de bisschop van Utrecht verschillende kastelen aan om zijn gebied, het Oversticht, te verdedigen. Bij Ootmarsum was de Huneborg een bisschoppelijke versterking, die omstreeks 1100 is aangelegd. Ook kasteel Diepenheim heeft lange tijd als bisschoppelijke versterking gefunctioneerd.

Opmerkelijk is dat de steden in Twente vrijwel uitsluitend een omwalling en een gracht hebben gehad. Tot vestingwerken als stadsmuren en poorten is het, behalve in Oldenzaal, nergens gekomen.

Een beperkte verdedigingsfunctie hadden de havezaten. Een huis werd pas als havezate erkend als het verdedigbaar was en van een gracht was voorzien, maar een belangrijke militaire betekenis hadden ze niet. Dit geldt in het bijzonder voor de havezaten die pas in de zestiende en zeventiende eeuw werden gesticht (zie landgoederen en buitenplaatsen).

In het landelijke gebied zijn hier en daar middeleeuwse verdedigingswallen of landweren te vinden.

Een landweer is een met struikgewas begroeide aarden verdedigingswal, die in de Late Middeleeuwen is aangelegd om het gebied rond een nederzetting te beveiligen tegen ongewenste bezoekers. Deze landweren, vaak hekken, wallen, heggen en/of grachten waren soms kilometers lang. De meeste stammen uit de 13de en de 14de eeuw: ze zijn vooral te vinden in het oosten en zuiden van Nederland, in Twente, de Achterhoek en Limburg. In de landweer zaten een paar doorgangen, die afgesloten konden worden met slagbomen. Er waren landweren die dienden ter controle van doorgevoerde goederen, maar sommigen waren primair bedoeld als verdediging van een bepaald grondgebied. Over het algemeen waren landweren multifunctioneel: ze vormden de grens van gemeenschappelijke gronden of *marken* en beschermden deze tegen ongewenste vreemdelingen zoals vijandelijke troepen, rovers en huursoldaten op plundertocht. Vaak werd bij de doorgang tol geheven. Soms hadden de wallen en sloten tevens een waterstaatkundige nevenfunctie. En ze hielden ook afdwalend vee tegen. Bij het aanleggen van een landweer zijn soms wel drie grachten naast elkaar gegraven: daartussen verzezen aarden wallen. De wallen werden beplant met een dichte en stekelige vegetatie zoals meidoorn, sleedoorn en braam, die de doorgang verhinderde of in ieder geval bemoeilijkte.

Watermolens

De vele beken in Twente werden benut om watermolens te bouwen. Al in de Middeleeuwen werd de waterkracht als energiebron gebruikt. Er werden aanvankelijk vooral korenmolens mee aangedreven, maar er waren bijvoorbeeld ook papiermolens, molens, oliemolens en volmolens.

Diverse kastelen, havezaten en steden hadden een watermolen. Sommige zijn gesloopt, vooral in de negentiende eeuw, maar andere zijn bewaard gebleven of laten door de molengebouwen zien waar de watermolen vroeger heeft gestaan. De watervoorziening van de molens was in het verleden vaak een probleem. In de winter en het vroege voorjaar voerden de beken voldoende water, maar in de loop van het voorjaar werd de aanvoer van water in de kleinere beken minder en had de molenaar moeite om zijn molen draaiende te houden. Er werd een waterbuffer aangelegd in de vorm van een molenvijver of wijerd waarmee korte droge perioden overbrugd konden worden.

We vinden in de regio zowel onderslag als bovenslagmolens. Bovenslagmolens hadden een grotere capaciteit dan onderslagmolens, waarvan het rad met de onderkant in de beek hangt.

Onderslagmolen de Oldemeule in de Buurserbeek bij Haaksbergen

Steden en dorpen

In het landelijke gebied van Twente vinden we een afwisseling van esdorpen, kleinere buurtschappen en verspreid gelegen boerderijen. Sommige dorpen zijn klein gebleven, andere hebben in de laatste honderd jaar een flinke groei doorgemaakt. Veel esdorpen hebben pas in de negentiende eeuw een kerk gekregen, waarna zich rondom de kerk enige komvorming heeft voorgedaan. Vriezenveen is het enige veenontginningsdorp in Twente. Vroomshoop is ontstaan door de grootschalige turfwinning die na 1850 plaatsvond. Nijverdal is een dorp dat zijn ontstaan niet aan de landbouw, maar aan de industrie dankt. Verder treffen we een aantal kleinere steden in het gebied aan.

Rijssen ontstond op de plek waar de oude weg van Deventer naar Duitsland de Regge kruiste. Het kreeg in 1243 stadsrechten en ter verdediging werd er een vrijwel cirkelvormige gracht rondom de stad gegraven. Stadsmuren en poorten zijn er nooit geweest. De stad heeft lange tijd een sterk agrarisch karakter gehad, met boerderijen binnen de gracht.

Diepenheim is een kleine stad ten zuiden van Goor. Ondanks de stadsrechten, die het in 1422 kreeg, heeft het geen grote stedelijke ontwikkeling doorgemaakt. De nederzetting is ontstaan in de Late Middeleeuwen bij een burcht ten westen van de stad, thans Huis Diepenheim.

Ook in Goor heeft een burcht gestaan, waarschijnlijk gebouwd in de 12^e eeuw. De in de Middeleeuwen belangrijke weg van Deventer naar Duitsland stak hier de Regge over. Goor kreeg in 1263 stadsrechten, maar stadsmuren en poorten heeft het stadje nooit gehad. Wel was er een omgrachting. In de negentiende eeuw vestigden zich diverse textiel fabrieken.

In 1236 wordt het Huis Almelo voor het eerst in oude akten genoemd. Het kasteel was gebouwd op de plek waar een landweg, de huidige Grotestraat, over de Almelosche Aa liep. De nederzetting bij het kasteel kreeg stadsrechten (voor 1420, wanneer is niet bekend), kreeg een omgrachting. Stadsmuren, poorten of andere verdedigingswerken

zijn nooit gebouwd. Almelo bleef een klein stadje tot diep in de negentiende eeuw. De stad groeide uit toen de eerste textiel fabrieken werden opgericht, zo omstreeks 1830. De aanleg van het Overijsselsch Kanaal en de spoorlijnen naar Salzbergen (Duitsland), Zwolle en Deventer leidden tot uitbreiding van de weverijen en spinnerijen. De eerste uitbreidingswijken, waaronder het tuindorp De Riet, ontstonden toen de gemeente Stad-Almelo werd samengevoegd met Ambt-Almelo. Door forse herstructurering van de binnenstad is de historische structuur van de stad verloren gegaan.

Vlak bij kasteel Twickel kwam de stad Delden tot ontwikkeling. Al in de twaalfde eeuw werd hier een kerk gebouwd en in 1325 kreeg Delden stadsrechten. De stadswal en – gracht zijn nog zichtbaar in het stratenpatroon.

Tot in de achttiende eeuw was Enschede een stadje (de stadsrechten werden verkregen in 1325) dat nog voornamelijk op de landbouw georiënteerd was. Er stonden veel stadsboerderijen, die hun bouwland hadden op de uitgestrekte essen ten oosten van de stad. In het midden van de achttiende eeuw begon de stad sterk te groeien. Enschede was in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw het kloppende hart van de textielnijverheid. De oorsprong van de textiel fabrieken lag in de huisweverij, die op het platteland van Twente vooral in de wintermaanden werd bedreven. Diverse handelaren trokken langs de boerderijen om de producten te kopen, bestaande contacten warm te houden en nieuwe contacten te leggen. Ook in de kleine Twentse steden, die nog lang een agrarisch karakter hielden, werd op kleinschalige wijze textiel geproduceerd. In 1641 werd in Enschede het linnenweversgilde opgericht. Na de grote stadsbrand van 1750 werden de eerste textiel fabrieken opgericht en werden er langs de beken grote bleekvelden ingericht. Heel belangrijk was het octrooi op de productie van bombazijn (stoffen bestaande uit een linnen ketting en een inslag van katoen). Koning Willem I stimuleerde de textielindustrie in Twente na de Franse tijd. Veel katoenen stoffen werden geproduceerd en verscheept naar Indië. Na de afscheiding van België, in 1831, werd Twente het centrum van de katoenindustrie. In tegenstelling tot de Zaanstreek, waar de windmolens lange tijd voor de energie bleven zorgen, is in Twente al snel tot het toepassen van stoommachines overgegaan.

In 1834 verscheen de eerst stoomkatoenspinnerij, en al gauw volgden er meer weverijen en spinnerijen die met behulp van deze nieuwe krachtbron werden aangedreven.

Een grote brand in 1862 legde de hele stad in de as. Bij de wederopbouw werd de oude belijning van de middeleeuwse grachten in het stratenplan gehandhaafd. De nieuwe fabrieken kwamen buiten de ovale ring te liggen, voornamelijk langs de spoorlijnen die Twente in het algemeen en Enschede in het bijzonder moesten ontsluiten. De stormachtige ontwikkeling van de industrie had ook een geweldige toename van de bevolking tot gevolg. Deze mensen werden gehuisvest in wijken buiten de oude stad. De eerste uitbreidingswijk was het Volkspark aan de westkant van de stad; er zouden nog vele andere wijken volgen. In de jaren '60 van de vorige eeuw was het gedaan met de Twentse textielindustrie door de grote concurrentie van derdewereldlanden. Veel fabrieksgebouwen werden afgebroken; nieuwe vormen van werkgelegenheid werden gevonden in de fabriek van Vredestein en in de Technische Hogeschool (nu Universiteit) Twente.

Hengelo is een stad die ontstond bij het 13^e eeuwse huis Hengelo. Lange tijd bleef het een agrarische nederzetting, tot Hengelo in de negentiende eeuw een sterke industriële ontwikkeling doormaakte. Bontweverijen, katoenspinnerijen en metaalindustrie vestigden zich hier en zorgden voor groei van het aantal inwoners. Vanaf ca 1900 werden verschillende wijken aangelegd, waaronder het tuindorp 't Lansink. Nieuwe bedrijvigheid ontstond door de zoutfabriek (nu Akzo-Nobel), die in 1936 aan het Twentekanaal werd gebouwd.

De wortels van Oldenzaal gaan terug tot in de Vroege Middeleeuwen. In akten van 893 wordt de plaats voor het eerst genoemd. In 1049 heeft Oldenzaal marktrecht gekregen, de toekenning van stadsrechten is niet bekend, maar in 1222 was de stad al

ommuurd. De stad nam een belangrijke plek in binnen het bisdom Utrecht, zowel in kerkelijke zin als wat betreft wereldlijke zaken. De bisschop van Utrecht bezat en enkele hoven. In de Tachtigjarige Oorlog werden nieuwe versterkingen om de stad aangelegd. Vanouds was de handel in de stad belangrijk, omdat het op een kruispunt van landwegen lag. In het midden van de negentiende eeuw vestigden zich verschillende textiel fabrieken. Oldenzaal maakte een minder stormachtige industriële ontwikkeling door dan andere Twentse steden, pas na de Tweede Wereldoorlog is de stad flink gegroeid.

Bijna even oud is de eerste vermelding van Ootmarsum, namelijk uit 917. Ook hier is niet duidelijk wanneer de stadsrechten zijn verleend, maar de stad heeft in de Late Middeleeuwen verdedigingswerken gehad, waarschijnlijk in de vorm van een omwalling en omgrachting. In het stratenpatroon is de ligging van de oude stadswal nog te herkennen. De restanten van de gracht zijn gedempt in de jaren '30 van de vorige eeuw.

Vriezenveen is een veenontginning uit de veertiende eeuw. De ontginningsbasis lag vroeger bij de Aadijk, ten noorden van Almelo. Door bodemdaling ontstonden er problematische omstandigheden voor de boeren, zodat men het dorp naar het noorden verplaatste. Dit gebeurde nogmaals aan het eind van de zeventiende eeuw, toen het dorp op zijn huidige plaats kwam te liggen. Net als in Staphorst en Rouveen leidde voortdurende erfdeling tot het achter elkaar bouwen van de boerderijen.

Kleinschalig landschap bij Goor

5.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- hoevenzwermen: zoals Beuningen, De Lutte
- kleinschalig kampenlandschap, zoals bij Den Ham
- schaapskooien, onder andere in Hooge-Hexel
- grote essen, zoals de es van Fleringe
- de bijzondere percelering in de bebouwingsstrook van Vriezenveen
- het regelmatige verkavelingspatroon in de veenkoloniën

Bosbouw

- boswachterswoning van Twickel (1900), Delden
- bebossing van vroegere heidevelden (op de hogere delen van de stuwwallen) en stuifzanden (zoals de Zandstuve bij Den Ham)

Wonen

- Industrieredertzettingen: Nijverdal (ca 1850), Boekelo (1884),
- veenkolonien: Daarlerven, Vroomshoop (ca 1860), Westerhaar-Vriezenveenschedijk (tweede helft 19^e eeuw)
- esdorpen: onder andere Albergen, Usselo, Vasse, Mander, Geesteren, Buurse, Daarle, Enter, Fleringe, Haaksbergen, Reutum, Rossum, Tubbergen
- tuindorp De Riet (ca 1920), Almelo
- diverse villa's en landhuizen (ca 1900): Almelo, Borne, Delden
- villaparken en fabrikantenwoningen (na 1850), Enschede
- complexen arbeiderswoningen (jaren '20 en '30 van de 20^e eeuw), Borne, Enschede
- tuindorpen West-Indische buurt (1913) en Pathmos (1914-1922), Enschede
- tuindorp 't Lansink (1913), aanleg van P.H. Wattez en (uitbreiding) L.A. Springer, Hengelo
- tuindorp van vereniging De Goorsche Volkswoning (1922), Goor
- bebouwingsstrook van Vriezenveen, met boerderijen die achter elkaar zijn gebouwd
- campus en gebouwen Technische Universiteit (vanaf 1961), Enschede

Jacht en visserij

- jachtpalen bij Goor (19^e eeuw)
- jachthuis buitenplaats Poort Bulten (1912), De Lutte
- jachthuis Meuleman (1928), De Lutte
- Jachthuis van Westervlier (1838), Diepenheim
- boerderij en jachthuis Wanink van Twickel, (1881), Delden
- jachttopzienerswoning Casa Nova (1880), Delden
- restanten eendenkooi in de Kooiplas bij Vriezenveen

Waterstaat

- vm kantoor Waterschap de Regge (1870), Almelo
- stelsel van leidijken ten noorden van Vriezenveen
- de Aadijk bij Almelo

Defensie

- walburcht De Huneborg (ca 1100), ten zuidoosten van Ootmarsum
- omwalling en omgrachting van Enschede, zichtbaar in het statenpatroon (aangelegd in 1331, gedeeltelijk gedempt omstreeks 1600 en geheel gedempt na de stadsbrand van 1862), Enschede
- Burcht Diepenheim, in de zeventiende eeuw verbouwd tot Huis te Diepenheim (gesticht 1177, huidige huis 1648 gebouwd op middeleeuwse fundamenten) met 19^e eeuwse landschapspark, Diepenheim
- Huis Almelo (13^e eeuw, huidige huis 17^e eeuw), Almelo
- Kasteel Twickel (14^e eeuw, oudste delen huidige huis 16^e eeuw), parkaanleg in verschillende stijlen vanaf de 17^e eeuw, Delden
- Kasteel Singraven (gesticht 1415, oudste delen huidige gebouw 16^e eeuw) met parkaanleg van L.A. Springer (1934), Denekamp
- vm kasteel, thans landgoed Grimberg (kasteel 13^e eeuw, gesloopt in 1821, huidige huis 1920), Wierden
- vm havezate Warmelo (begin 17^e eeuw) met tuinaanleg van H.A.C. Poortman (1927), Diepenheim
- vm havezate Westervlier (gesticht 1570, huidige huis 1729), met 19^e eeuwse landschappelijke aanleg, Diepenheim
- omgrachting van vm havezate Peckedam (gesloopt 1826), Diepenheim
- vm havezate Heeckeren (oudste delen 1412) met 18^e eeuwse lanenstelsel en 19^e eeuwse landschappelijke aanleg, Goor
- terrein van vm havezate Olidam (middeleeuwse), Goor
- bouwhuis en lanenstelsel van de vm havezate Stoevelaer (gesticht 1460, huis gesloopt in 1864), Markelo
- vm havezate Weldam (middeleeuwse, oudste delen van huidige huis 16e eeuw) met 17e eeuwse geometrische tuin, aangepast door E. André (ca 1890), Kerspel-Goor
- vm havezate 't Wegdam (gesticht 1550, huidige huis 1758), Kerspel-Goor
- vm havezate Herinckhave (14e eeuw, oudste delen huidige huis 17e eeuw), Fleringe
- Harrevelderschans (ca 1590), Buurse
- landweren (middeleeuwse), ten oosten van De Lutte
- landweer (middeleeuwse) ten zuiden van Delden
- laanstelsel van vm havezate Hagmolen (huis gesloopt), Bentelo
- vm havezate Backenhagen (gesticht 1631, huidige huis 1848), Deldenerbroek
- vm havezate Huis te Breklenkamp (1625), Lattrop
- vm havezate Noorddeurningen, thans klooster St.-Nicolaasgesticht (17^e eeuwse havezate, huidige gebouwen 1864), Noord Deurningen

- vm havezate Everlo (16^e eeuw, huidig huis begin 18^e eeuw), Rossum
- vm havezate Hof van Tubbergen, nu buitenplaats de Eeshof of Eschede (oorspronkelijk middeleeuws, huidig huis 1719), Tubbergen
- vm havezate Hondeborg, thans boerderij (oorspronkelijk 14^e eeuw, boerderij 1841), Zenderen
- huisplaats en lanenstelsel van de vm havezate Weleveld (oorspronkelijk 14^e eeuw), Zenderen
- marechausseekazerne (ca 1935), Almelo
- vm marechausseekazerne (1894), Oldenzaal
- vliegbasis Twente (1931), Enschede

Delfstofwinning

- boortorens voor de zoutwinning: Hengelo, Boekelo
- turfwinning bij Vroomshoop, Geerdijk en Vriezenveenschewijk (wijken en kanalen)

Bedrijvigheid

- watermolen (oliemolen) De Noordmolen van landgoed Twickel (sinds 1347, huidige molen 19^e eeuw), Delden
- watermolen van Singraven, dubbele molen op de Dinkel met drie onderslagraden (vanaf 1448, huidige gebouwen 19^e eeuw), Denekamp
- watermolen (18^e eeuw), later wasserij (ca 1880), Nutter bij Denekamp
- onderslag-watermolen Den Haller op de Diepenheimse Molenbeek (1705), Diepenheim
- watermolen van Herinckhave (19^e eeuw), Fleringe
- Oostendorper watermolen, olie- en korenmolen met drie onderslagraden op de Buurserbeek (1633), Haaksbergen
- onderslagwatermolen de Oldemeule op de Oelerbeek (1690), Oele bij Hengelo
- bovenslagwatermolen De Mast op de Onderbeek, tot ca 1900 in gebruik als oliemolen (1800), Vasse
- bovenslagwatermolen Molen van Bels op de Mosbeek. Dubbele molen: een in 1725 gestichte papiermolen en een uit 1845 stammende cichoreimolen, later verbouwd tot korenmolen, Mander
- bovenslagwatermolen Molen van Frans op de Mosbeek, gebouwd als papiermolen (1725), in 1914 omgebouwd tot korenmolen, Mander
- vm waag en markthal, het laatste waaggebouw dat in Nederland werd gebouwd (1913), Almelo
- pel- en houtzaagstellingmolen van Twickel (1774, in 1873 verbouwd en voorzien van stoommachine), Delden
- stellingkorenmolen De Hoop (1870), Almelo
- romp van stellingkorenmolen Molen van Schellings (1900), Beuningen
- romp van stellingkorenmolen Borgelinkmolen (1818), Denekamp
- St.-Nicolaasmolen (1859), Denekamp
- beltkorenmolen Westerveldmolen (1864), Tilligte bij Denekamp
- standerkorenmolen Wissink 's Møl (1802), Usselo
- korenmolen Molen van Frielink (1846), Fleringe
- beltkorenmolen de Grote Geesterse Molen (1867), Geesteren
- romp van stellingkorenmolen (1909), Langeveen
- korenmolen De Korenbloem (1798), Haaksbergen
- stellingkorenmolen De Ortmansmolen (1910), Lattrop
- beltkorenmolen Lonnekermolen (1851), Lonneker
- stellingkorenmolen Molen van Oude Hengel (1867), Ootmarsum
- stellingkorenmolen De Vier Winden (1862), Reutum
- beltkorenmolen Soaseler Møl (1870), Saasveld
- stellingkorenmolen De Leemansmolen (1842), Vriezenveen
- stellingkorenmolen de Braakmolen (1856), Goor
- stellingkorenmolen De Hoop (1836), Markelo
- stellingolie- en pelmolen De Pelmolen (1752 hier geplaatst uit de Beemster), Rijssen
- vm graanmaalterij De Hagmolen (ca 1900), Bentelo
- vm graanmaalterij (1937), Vriezenveen
- vm textielfabriek van Jansen en Tilanus (vanaf 1860), Vriezenveen
- Koninklijke Stoomweverij, nu Nijverdal - Ten Cate (vanaf 1836), Nijverdal
- Nederlandse Stoomblekerij nu Nijverdal - Ten Cate (vanaf 1861), Nijverdal
- Koninklijke Stoomblekerij nu Nijverdal - Ten Cate (vanaf 1889), Nijverdal
- vm stoomspinnerij Twenthe (1914), Almelo
- kantoorgebouw en torentje van vm textielfabriek Holland (1911), Almelo
- Boekelose Stoomblekerij (1888), Boekelo
- textielfabriek Spanjaard (1875), Borne
- vm Deldense wolweverij en wolappreterderij van Schröder, Schneider, Tijert & Co (1866), Delden
- vm katoenweverij I.I. Rozendaal (1907), Enschede
- vm katoenspinnerij De Bamshoeve (1896) met wandelpark naar ontwerp van Mien Ruys (1949), Enschede
- vm stoomspinnerij Rigtersbleek (1911), Enschede

- vm stoomspinnerij Memphis (1927), Enschede
- vm stoomspinnerij Van Heek & Co (1897), Enschede
- vm stoomspinnerij en –weverij Gerh. Jannink & Zn, thans textielmuseum (1902), Enschede
- vm spinnerij Oosterveld (1911), Enschede
- Twentsche Textiel-Maatschappij (1921), Enschede
- Smederij, ijzergieterij en machinefabriek A.Sanders & Zn. (1874), Enschede
- Koninklijke Machinefabriek Gebroeders Stork (gevestigd in 1867), Hengelo
- Hengelosche Bierbrouwerij (vanaf 1879), Hengelo
- houthandel Hutonie D.O.H. (1923), Hengelo
- Heemaf (1908), Hengelo
- fabriek F. Hazemeijer (1907), Hengelo
- NV Hollandse Signaal (1949), Hengelo
- Koninklijke Weefgoederenfabriek C.T. Stork & Co (1955), Hengelo
- steenfabriek De Werklust (1924), Losser
- vm klei-ontkleuringsfabriek Decolora (1910), Rossum
- textielabriek L. van Heek & Zn (1928), Losser
- vm cichoreifabriek A. ten Cate (1820), Borne
- vm fosforietfabriek (1917), Ootmarsum
- vm zuivelfabriek Nooitgedacht (1927), Ootmarsum
- coöperatieve zuivelfabriek De Eensgezindheid (1914), Den Ham
- watertoren van vm stoomspinnerij Ten Cate (1924), Almelo
- pakhuizen (1862 en 1910), Almelo

Verkeer

- Schipbeek en Goorse Schipbeek (ca 1600)
- Tickelse Vaart (1771)
- Kanaal Almelo Nordhorn (1889) met diverse bruggen, brugwachterswoningen, een stenen aflatgebouw en een dubbele stuw, Denekamp
- Reutumsebrug over het Kanaal Almelo Nordhorn (1887), Reutum
- Schutslui in het Kanaal Almelo Nordhorn (1888), Reutum
- Twentekanaal (1936)
- sluisencomplex bij Wiene in het Twentekanaal (1931), Delden
- sluisencomplex De Waarbeek in het Twentekanaal (1935), Hengelo
- zijtak naar Almelo van het Twentekanaal (1953)
- spoorlijn Zwolle-Almelo (1881)
- spoorlijn Deventer-Almelo (1888)
- spoorlijn Zutphen-Enschede (1866)
- station aan de spoorlijn Zutphen-Enschede (1866), Delden
- vm station aan de spoorlijn Zutphen-Enschede (1863), Markelo
- station aan de lijn Zutphen-Enschede (1863), Goor
- vm station (1908) van de lijn Neede-Hellendoorn (opgeheven in 1935), Diepenheim
- station (1950), Enschede
- spoorlijn Winterswijk-Enschede/Oldenzaal (1881-1890)
- vm station van de spoorlijn Winterswijk-Enschede (1883), Boekelo
- vm station van de spoorlijn Winterswijk-Enschede (1885), Haaksbergen
- spoorlijn Enschede-Gronau (1875)
- station Broekheurne aan de spoorlijn Enschede-Gronau (1906), Glanerbrug
- locomotievenloods (1902), Hengelo
- stationsoverkapping (1902), Hengelo
- vm station Den Ham-Vroomshoop (1905), Vroomshoop
- straatweg Almelo-Zwolle (1830)
- posthuis (17^e eeuw), Delden
- vm pompstation (1893), Wierden
- pompstation (1928), Wierden
- watertoren (1926), Almelo
- watertoren (1931), Borne
- watertoren (1934), Daarle
- watertoren (1894), Delden
- watertoren (1890), Enschede
- watertoren (1915), Goor
- watertoren (1896), Hengelo
- watertoren (1905), Oldenzaal
- watertoren (1934), Ootmarsum
- watertoren (1934), Vriezenveen
- vliegveld Twente (1931), Enschede

Bestuur

- bisschoppelijk Hof te Borne, huidige boerderij Meyershof (in oorsprong middeleeuws, boerderij 19^e eeuw), Borne
- vm stadhuis (1690), Almelo
- stadhuis (1973), Almelo
- vm kantongerecht (1846), Almelo
- vm raadhuis Het Eysink van Ambt-Delden (1851), Delden
- vm raadhuis van Ambt- en Stad-Delden (1873), Delden
- vm raadhuis (1920), Denekamp
- vm raadhuis van Lonneker (1861), Enschede
- stadhuis (1933), Enschede
- vm kantongerecht (1903), Enschede
- belastingkantoor (1941), Enschede
- raadhuis (1941), Haaksbergen
- stadhuis (1963), Hengelo
- raadhuis (1872), Markelo
- raadhuis annex onderwijzerswoning (1865), Den Ham
- vm stadhuis (1881), Diepenheim
- vm tolhuis annex herberg bij Westervlier (19^e eeuw), Diepenheim
- vm stadhuis (16^e eeuw), Oldenzaal
- stadhuis (ca 1780), Ootmarsum
- vm raadhuis (1931), Tubbergen
- vm raadhuis (1905), Vriezenveen
- grenssteen van het drielandenpunt Gelderland, Overijssel en Munsterland (1766), Buurse
- diverse grensstenen op de Nederlands-Duitse grens
- grensstenen met graafschap Bentheim (15^e en 17^e eeuw), De Lutte
- vm post- en inklaringskantoor (1915), Oldenzaal
- vm douanekantoor (ca 1870), Noord Deurningen

Religie

- vermaning (1684), Almelo
- Israëlitische begraafplaats (1840), Den Ham
- Israëlitische begraafplaats (1857), Diepenheim
- Israëlitische begraafplaats (18^e eeuw), Goor
- Oude Israëlitische begraafplaats (18^e eeuw), Almelo
- Nieuwe Israëlitische begraafplaats (1842), Almelo
- Israëlitische begraafplaats (19^e eeuw), Borne
- Oude Israëlitische begraafplaats (1841), Enschede
- Israëlitische begraafplaats (1928), Enschede
- vm synagoge (1843), Borne
- vm synagoge (1923), Vriezenveen
- synagoge, ontwerp van K.P.C. de Bazel (1928), Enschede
- synagoge (1828), Haaksbergen
- Israëlitische begraafplaats (ca 1700), Haaksbergen
- Israëlitische begraafplaats (19^e eeuw) met metaarhuis (ca 1900) Delden
- Israëlitische begraafplaats (19^e eeuw), Oldenzaal
- Israëlitische begraafplaats (19^e eeuw), Ootmarsum
- vermaning (1838), Borne
- vermaning (1870), Enschede
- klooster Larink-Sticht (1868), Enschede
- klooster Dophia (1937), Glanerbrug
- vm benedictijnenklooster, later stift (gesticht 12^e eeuw, oudste gebouwen 1523), Weerselo
- Karmelietenklooster (1855), Zenderen
- Karmelietessenklooster (1889), Zenderen
- religieus bezinningsoord Zwanenhof (1926), Zenderen
- processiepark bij de St.-Plechelmuskerk (1831), De Lutte
- wegkapel op de Tankenberg (ca 1955), De Lutte
- wegkapel bij de Kroezeboom (1955), Fleringe
- vm commanderie van de Duitse Orde, thans openluchtmuseum (Late Middeleeuwen, gebouwen gesloopt in 1817), Ootmarsum

Recreatie/sport

- Het Volkspark, ontwerp van D. Wattez (1874), Enschede
- Abraham Ledebroerpark, voormalige fabrikantenbuitenplaats, ontwerp van D. Wattez (ca 1885), aangepast door zijn zoon P.H. Wattez, Enschede

- G.J.van Heekpark, ontwerp van P.H. Watzte (1918), Enschede
- Woolderikspark, ontwerp van P.H. Watzte (1885), Enschede
- Blijdensteinpark (1855), Enschede
- Volkspark Scholtenhage (ca 1900), Haaksbergen
- Prins Bernhardplantsoen (ca 1925), Hengelo
- Stadspark Engels' Tuin (ca 1800), Ootmarsum
- Tuindorpsbad (1922), Hengelo
- Muziektent (ca 1920), Lonneker

Landgoederen en buitenplaatsen

- Zie ook bij voormalige havezaten onder defensie
- buitenplaats Beeklust (18^e eeuw) landschappelijke aanleg van H.Ledeboer (1930) met oudere geometrische elementen, Almelo
- buitenplaats Van Aa's Hoes (1790), Almelo
- buitenplaats Bellinckhof (1920) met parkaanleg van L.A. Springer (1917), Almelo
- buitenplaats Wendelgoor (1931), Almelo
- landgoed Borgbeuningen (1709) met lanenstelsel en sterrenbos (18^e eeuw), Beuningen
- landgoed De Borg (1903), Beuningen
- landgoed Austi (1951), Beuningen
- buitenplaats Het Stroot (1842) met parkaanleg van P.H. Watzte (1874), Boekelo
- buitenplaats Zonnebeek (1907) met parkaanleg van P.H. Watzte, Boekelo
- buitenplaats De Weele (1911) met parkaanleg van P.H. Watzte, Boekelo
- buitenplaats Beernink (18^e eeuw), De Lutte
- buitenplaats Egheria (1908, huidige huis 1948) met parkaanleg van L.A. Springer (ca 1910), De Lutte
- buitenplaats Koppelboer (1910), met parkaanleg van P.H. Watzte, De Lutte
- buitenplaats De Paasberg (1912), De Lutte
- buitenplaats De Hakenberg (1927) met parkaanleg van P.H. Watzte (1912), De Lutte
- buitenplaats Duivendal (1903), De Lutte
- buitenplaats Poort Bulten (1912), met arboretum en pinetum naar ontwerp van L.A. Springer, De Lutte
- buitenplaats Boschkamp, ontworpen door K.P.C. de Bazel (1913), met parkaanleg van L.A. Springer, De Lutte
- buitenplaats Nijenhuisz (1922), parkaanleg van H. Copijn en Zn, De Lutte
- landgoed Boerskotten (1851), De Lutte
- buitenplaats Bekspring (1937), De Lutte
- buitenplaats De Oosterhof (1901), Deurningen
- buitenplaats De Oosterhof (1953), met parkaanleg van P.H. Watzte (1938), Deurningen
- landhuis Houbergerweg 1 (1926), Diepenheim
- buitenplaats Nijenhuis (1656), tuinaanleg van H.A.C. Poortman, Diepenheim
- buitenplaats Peckedam (1898) met parkaanleg van H. Poortman, Diepenheim
- buitenplaats Het Schuttersveld (1834) met park, waar vroeger de fabriek van de firma Van Heek-Schuttersveld stond. Het park is waarschijnlijk aangelegd door D. Watzte (ca 1900), Enschede
- buitenplaats 't Cattelaar (gesticht 17^e eeuw, huis gesloopt ca 1830), Enter
- buitenplaats 't Hölterhof (1913), met parkaanleg van T.J. Dinn en P.H. Watzte, Glanerbrug
- buitenplaats De Bleek (1918), met parkaanleg van P.H. Watzte, Haaksbergen
- landgoed Lankheet (ca 1900), Haaksbergen
- buitenplaats Het Hexel (1915), parkaanleg van D.F. Tersteeg (ca 1920), Hooge-Hexel
- buitenplaats Vossenbosch (1919), Hooge-Hexel
- buitenplaats Het Stokhorst (1889) tuinaanleg van D. Watzte (1916), Lonneker
- buitenplaats Hooge Boekel (1927), Lonneker
- buitenplaats De Heide (1895), Lonneker
- buitenplaats Ondenzaalse Veen (1897), Lonneker
- buitenplaats De Boekel (1901), tuinaanleg van L. van der Swaelmen (1916), Lonneker
- buitenplaats Welna (1906), Lonneker
- buitenplaats De Welle (ca 1900), parkaanleg van vader en zoon Watzte, Lonneker
- buitenplaats Hof Espelo (1927), Lonneker
- buitenplaats het Amelink (huis 1922, parkaanleg van G. A. Blum uit 1809), Lonneker
- buitenplaats 't Bouwhuis (1926), parkaanleg van D.F. Tersteeg, Lonneker
- buitenplaats De Sprengenbergh (1898-1910) met parkaanleg uit 1910 van L.A.Springer en P.H. Watzte, Nijverdal
- buitenplaats Eshorst (gesticht 1914), huis afgebroken in 1985, parkaanleg van L.A. Springer (1915), Rijssen
- buitenplaats De Hulst (gesticht 1757, huidige huis 1916), parkaanleg van L.A. Springer (eind 19^e eeuw), Oldenzaal
- buitenplaats Landrebenallee (midden 18^e eeuw, geen landhuis), Oldenzaal
- buitenplaats Het Kalheupink, nu stadspark (gesticht ca 1865, huis gesloopt 1949) met parkaanleg

- van P.H. Wattez en L.A. Springer, Oldenzaal
- buitenplaats De Haer (1881), met parkaanleg van P.H. Wattez, Oldenzaal
- landgoed Schultenwolde (1920), Tubbergen
- buitenplaats Ebina (1925), Wierden
- Belvedere op de Herikerberg (1890), Markelo

Zorg, cultuur en onderwijs

- vm R.K. ziekenhuis St.-Elizabeth (1926), Almelo
- vm St.-Gerardus Majellaziekenhuis (1900), Denekamp
- museum Natura Docet (1911), Denekamp
- rijksmuseum Twente (1930), Enschede
- vm openbaar badhuis (1919), Borne
- dorpsbleek met bleekwachtershuis (1774), Losser

Energievoorziening

- geen items

5.7 Literatuur

- Anrooy, J. van, 1917. De oude gewoonten bij onze Twentse boeren. De Economist 1917: 343-365, 463-489.
- Barends, S., 1982. Het onderzoek naar de stedenbouwkundige karakteristieken en cultuurhistorische waarden van de kleine kernen van Noordoost-Overijssel. Zwolle.
- Bartelink, G.J.M., 1973. Uit Twente's verleden. Enschede.
- Benthem, A., 1971. Geschiedenis van Enschede en zijn naaste omgeving. 3e druk. Enschede. Berendsen, H.J.E., 1969. De Oldenhof te Buurse. Oald Hoksebarge 2: 100-105.
- Bouhuijs, A., 1922. De ontginningen in Overijssel. Tijdschrift K.N.A.G. 39: 672-677.
- Buter, A, 1982. Dorpjes en stadjes van Twente. Zwolle.
- Buursink, J., 1956. Het boek van de Lonneker landbouw. Enschede.
- Buursink Azn, J., 1962. Dinkelland. Landschap en bewoningspatroon van Noordoost-Twente. Jaarboek Twente I: 95-105.
- Coeverden, F.W.W.H. van, 1964. Schetsen uit Twenthe's verleden. 2e druk. Enschede.
- Deinse, J.J. van & W.H. Dingeldein. Uit het land van katoen en heide; oudheidkundige en folkloristische schetsen uit Twente. 3e druk. Enschede. (2 delen)
- Demoed, H.B., 1982. Verzet tegen markedelingen: behoudzucht of zelfbehoud? Overijsselsche Historische Bijdragen 97: 81-95.
- Dingeldein, W.H., 1948. Het land van de Dinkel; De schoonheid van Noord-Oost Twente.
- Dingeldein, W.H., 1949. De hoven van de marke Noord-Deurningen. Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 40: 72-107.
- Drent, J., 1978. Bijdrage tot de geschiedenis van de gemeente Avereest, zijnde de historie van
- Engelen van Veen, G.A.J. van, 1924. Mededeelingen over hoven en marken in het bijzonder in Twenthe. Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging Overijsselsch Recht en Geschiedenis 41: XXVIXXXIII.
- Engelen van der Veen, G.A.J. van, G.J. ter Kuile & R. Schuiling, 1931. Overijssel. Deventer.
- Entjes, H., 1970. Omme sonderlinge lieve toe den vene; uit de geschiedenis en het volksleven van Vriezenveen; met een bijdrage van E. Jans. Den Haag.
- Ente, P., J.C.F.M. Haans & K. Knibbe, 1965. De bodem van Overijssel, de Noordoostpolder en Oostelijke Flevoland; toelichting bij blad 3 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 200 000. Wageningen.
- Eshuis, G.J., 1976. Van boerenland tot stadsrand (Almelo). Enschede.
- Gietelink, A.J.H., 1950. Enter. Historisch-geografische schets van een merkwaardig dorp. Tijdschrift K.N.A.G. 67: 449-468.
- Graaf, J. de, 1918. Uit het archief der Marke van Holten; bijdrage tot de geschiedenis van het platte-land. Zwolle.

- Greven, H., 1978. Geschiedenis van Tubbergen, van schaduw tot licht. Enschede.
- Groot, D.J. de, 1974. Reconstructie van het oude landschap in en om de THT. 't Inschrien 6: 54-60. Heitling, W.H. & L. Lensen, 1984. De Twenthe-Kanalen; succes van een mislukking. Zutphen.
- Historische Kring Haaksbergen, 1975-1978. Historie van Haaksbergen. Oldenzaal. (3 delen)
- Hooykaas, J. 1937. De afwatering van Twente. Tijdschrift K.N.A.G. 54: 340-363.
- Hosmar, J., 1981. Graven in Vriezenveen's verleden. Enschede.
- Hijzeler, C.C.W.J., 1966-1970. De buurschap Mander en omgeving in de historie. Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 81: 1-50; 85: 1-160.
- IJzerman, M.J., 1934. Waterschap 'De Regge', 1884-1934. Zwolle.
- Lindeman, H., 1904. Een en ander over het landbouwbedrijf in Twente. Cultura 16: 111-121.
- Keiser, J.W., 1967. Landgoederen en andere natuurterreinen in Twente. Jaarboek Twente 6: 119-137. Kokhuis, G.J.I. & G.L. Weber, 1971. Borne vroeger en nu. Enschede.
- Kokhuis, G.J.I., 1983. Historie van Hengelo. Hengelo.
- Konijnenberg, H., 1980. Ontsloten verleden van Den Ham. Den Ham.
- Kuile Sr., G.J. ter, 1973. Twentsche Eigenheimers; historische schetsen van land en volk tusschen
Dinkel en Regge. 3e druk. Almelo.
- Kuile Sr., G.J. ter, 1947. De opkomst van Almelo en omgeving. 2e druk. Zwolle.
- Kuile Sr., G.J. ter, 1974. Geschiedkundige aantekeningen op de Havezathen van Twenthe. 2e druk. Laan, J.E. van der, 1976. Kleine historie van Twente. Zutphen.
- Laan, J.E. van der & E.J. Roosdom, 1977. Markelo. Zutphen.
- Olde Meierink, L.H.M., 1981. Ontstaan en ontginning van landelijke nederzettingen in Twente. Jaarboek Twente 20: 66-85.
- Ponsteen, A., 1970. Het kerkdorp Hellendoorn in vroeger eeuwen. Hellendoorn.
- Ponsteen, A., 1973. Van Noetsele tot Nijverdal. Enschede.
- Ponsteen, A., 1978. Nieuwe speurtocht door Oud-Hellendoorn. Enschede.
- Ponsteen, A., 1982. De havezate Schuilenburg en de Reggevallei. Hellendoorn.
- Schelhaas, H. & B. Molenaar, 1980. Steden en dorpen in Overijssel. Zwolle.
- Slicher van Bath, B.H., 1958. Woeste erven in Twente gedurende de late middeleeuwen. Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 73: 93-105
- Slicher van Bath, B.H., 1977. Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel. 2e druk. Utrecht.
- Slicher van Bath, B.H., G.D. van der Heide, C.G.W.J. Hijzeler, A.C.F. Koch, E.C. Naschewski & E. Vroom, 1970. Geschiedenis van Overijssel. Deventer.
- Stenvert, Ronald, Chris Kolman, Ben Olde Meierink m.m.v. Jan ten Hove, Marieke Knuijt & Ben Kooij, 1998. Monumenten in Nederland. Overijssel. Zeist/Zwolle.
- Smit, J.G., 1971. Aantekeningen over het grondbezit in Zuid-Twente gedurende de Middeleeuwen.
Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 86: 7-20.
- Snuif, C.J., 1930. Verzamelde bijdrage tot de geschiedenis van Twenthe; bijeengebracht door M.G. Snuif. Amsterdam.
- Stroink, L.A., 1974. Stad en land van Twente. 4e druk. Hengelo.
- Vredenberg, J., 1968. Markvelde, een merkwaardig uithoekje van Twente, Jaarboek Twente 7: 36-50. Vries-Reilingh, H.O. de, 1949. Sociografie van Weerselo. 's-Gravenhage.
- Westeringh, W. van de, 1970. De opbouw van enige essen bij Denekamp. Landbouwkundig Tijdschrift 82: 283-288.

6 Regio 33: IJsselvallei

De IJssel bij Bronsbergen, een rivierduin ten zuiden van Zutphen

6.1 Ligging

De regio IJsselvallei bestaat uit het dal van de Oude IJssel en het dal van de IJssel. Het dal van de Oude IJssel strekt zich uit van Dinxperlo en Gendringen in het oosten tot aan Doesburg, waar de Oude IJssel uitmondt in de IJssel. Tussen de Oude IJssel en het Rijnstrangengebied ligt de Liemers, die ook in de beschrijving van IJsselvallei is meegenomen. Het dal van de IJssel strekt zich uit van het splitsingspunt van IJssel en Nederrijn bij Westervoort tot de omgeving van Zwolle en Hattum.

De regio heeft geen scherpe grenzen met de regio's die er aan grenzen. Er is een overlap met onder meer de Graafschap, de Veluwe en Salland, zodat delen van de beschrijving van IJsselvallei ook opgenomen zijn in de beschrijvingen van de aanliggende regio's.

6.2 Karakteristiek

De Oude IJssel komt bij Ulft ons land binnen en neemt op haar tocht naar Doesburg verschillende zijbeken op, zoals de Aastrang, de Keizersbeek en de Boven-Slinge. De rivier loopt in een breed dal tussen de hogere gronden van Montferland en de dekzandrug van Keppel-Doetinchem. Door de gunstige ligging aan zowel land- als waterwegen zijn er aan de oevers van de Oude IJssel diverse welvarende steden en

dorpen ontstaan. De aanwezigheid van ijzererts in de vorm van oerbanken heeft geleid tot de voor deze omgeving kenmerkende ijzerindustrie.

De IJssel splitst zich in het rivierkleigebied tussen Huissen en Westervoort van de Nederrijn af en stroomt langs de voet van de Veluwe naar het noordoosten om in de buurt van Doesburg samen te komen met de Oude IJssel en vandaar al meanderend naar het noorden te stromen. Ook in de IJssel komen verschillende beken uit, zoals de Berkel en de Schipbeek. Opmerkelijk zijn de uitgestrekte uiterwaardgebieden langs de rivier, zoals de Wilpsche Kleien de Voorsterklei, die vroeger slechts door een zomerkade tegen het water van de IJssel beschermd werden, terwijl de bandijken verder landinwaarts lagen. Deze gebieden worden gekenmerkt door verspreid gelegen boerderijen op terpen. Oostelijk en westelijk van de rivier gaat het rivierkleilandschap geleidelijk over in het dekzandlandschap van de Veluwe, de Graafschap en Salland. Dit dekzandgebied bestaat uit lage, oost-west lopende ruggen en enkele grotere, laaggelegen vlakten. In de vroegere, onbedijkte situatie kon het IJsselwater diep in de lagere delen van het achterland doordringen en daar een laagje rivierklei afzetten. De grens tussen het IJsseldal en de omringende zandgebieden is daarom niet scherp te trekken. In de beekdalen en de kommen, zoals bij Nijbroek, is veen tot ontwikkeling gekomen. De naam Zutphen is een verbastering van 'zuidveen'; de stad is ontstaan op enkele rivierduinen ten zuiden van het veengebied bij de monding van de Berkel in de IJssel.

Behalve de dekzandruggen en de rivierduinen, die zijn ontstaan in de laatste ijstijd en het begin van het Holoceen, vinden we in de IJsselvallei ook oeverwallen die door de rivier zijn gevormd. Al met al bestaat het landschap van de regio uit een afwisseling van hogere en lagere gronden. De aanwezigheid van doorgaande landwegen en bevaarbare waterwegen leidde tot het ontstaan van diverse handelsnederzettingen, waarvan sommige uitgroeiden tot belangrijke steden: Doetinchem, Doesburg, Zutphen en Deventer. Ook Zwolle moet in dit verband worden genoemd, hoewel het niet direct aan de IJssel is gelegen. De steden vormden onderdeel van het Hanzeverbond en beleefden hun grootste welvaart in de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw.

De dorpen liggen op de hogere delen van het gebied: op rivierduinen, dekzandkopjes en de oeverwallen van de IJssel. Het bodemgebruik was sterk gebonden aan de terreingesteldheid: de hogere delen van het land werden als akker gebruikt, de lagere als weide of hooiland. Uitgestrekte heidevelden waren nauwelijks te vinden op de flanken van de IJsselvallei.

Door de aanleg van de bandijken langs de IJssel, in de veertiende eeuw, konden veel beken en weteringen hun water niet meer rechtstreeks op de IJssel lozen. Er werden parallel aan de IJssel lange weteringen aangelegd die het water naar het noorden transporteerden. Aan de Veluwse kant kwam het water in de buurt van Hattem in de IJssel uit, ten oosten van de rivier brachten de Sallandse weteringen het water via de stad Zwolle helemaal naar het Zwarte Water.

De IJsselvallei wordt gekenmerkt door tal van kastelen, vroegere havezaten, landgoederen en buitenplaatsen. De oorzaken hiervoor liggen in de strategische ligging, het fraaie afwisselende landschap en de aanwezigheid van welvarende kooplieden en bestuurders uit de steden die zich een riant buiten op het platteland konden veroorloven.

Cultuurhistorische blikvangers

- een sterke geleding van het landschap in hogere en lagere delen met een daarmee samenhangend bodemgebruik
- de 'kleien' met verspreide bewoning op terpen
- kastelen, landgoederen en buitenplaatsen
- de broekontginning Nijbroek
- grote weteringen parallel aan de IJssel
- handelssteden en – dorpen
- ijzerindustrie

6.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

6.3.1 Pleistoceen

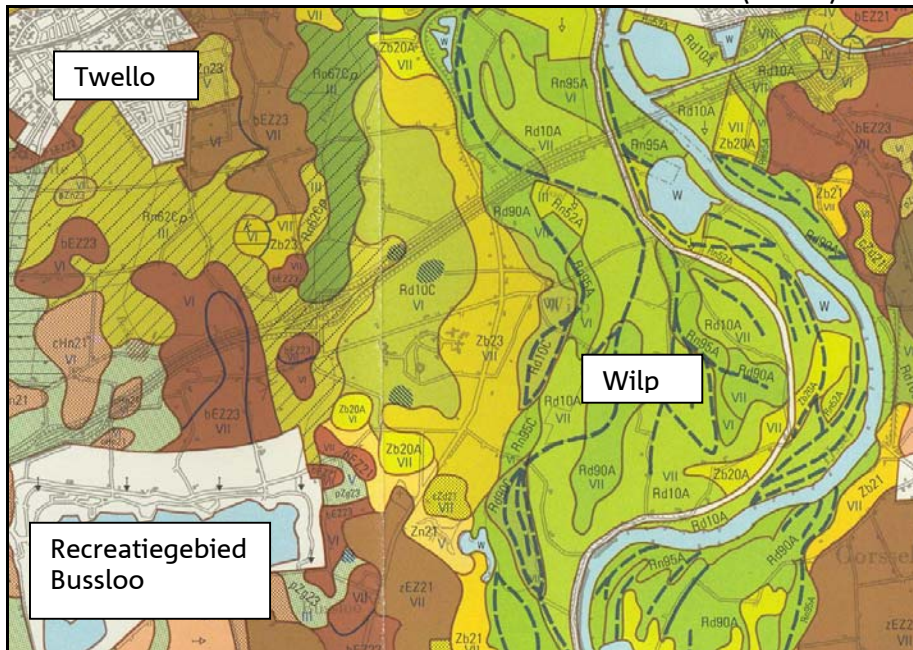
Ten westen van de IJsselvallei ligt de stuwwal van het Veluwemassief. Deze is ontstaan tijdens de voorlaatste ijstijd, het Saalien (circa 200.000 – 125.000 jaar geleden). Noord-Nederland werd toen bedekt door een enkele honderden meters dikke ijskap. Aan de randen van de ijskap gleden grote ijsmassa's of ijstongen naar het zuiden. Een van die ijstongen drong het huidige IJsseldal binnen. De ijstong, te vergelijken met een kleine, snel glijdende gletsjer, werkte als een bulldozer en stuwde de zand en grindlagen uit de bodem op tot hoge ruggen, die stuwwallen genoemd worden. Op deze manier zijn het 'oerdal' van de IJssel en de stuwwallen van de Veluwe, Sallandse Heuvelrug, de Lochemerberg en het Montferland ontstaan. Deze ijstijd werd gevolgd door een relatief warme periode, het Eemien (circa 125.000 – 70.000 jaar geleden), waarin het klimaat te vergelijken was met dat van tegenwoordig.

Tijdens de meest recente ijstijd, het Weichselien (circa 70.000 – 10.000 jaar geleden), bereikte het landijs ons land niet. Wel heerste er een zeer koud klimaat; zo was er een constant bevroren bodem (permafrost). Met deze kou was er weinig begroeiing, de wind had vrij spel en in het hele land werden zandlagen afgezet, de zogenaamde dekzanden. Dit dekzand vormde vlakken, maar ook lage ruggen en koppen. Naast deze windafzettingen was er in die tijd ook activiteit van kleine stroompjes. Over de permanent bevroren ondergrond stroomde smeltwater van de heuvels naar het door de ijstong gevormde oerdal van de IJssel. Door deze smeltwaterafzettingen werd het dal, dat aanvankelijk enkele tientallen meters diep was, grotendeels opgevuld. Een belangrijke gebeurtenis die zich tijdens de laatste ijstijd afspeelde was de verlegging van de Rijn. Vroeger liep de Rijn met een grote bocht ten noorden van de stuwwal van Montferland door het dal van de Oude IJssel naar het noordwesten en boog ter plaatse van Doesburg om naar het westen. Op een gegeven moment is de Rijn door de stuwwal van Montferland en Nijmegen gebroken en verlegde zijn loop naar het zuiden. In het oude dal stroomt nu de Oude IJssel, een rivier die in Duitsland ontspringt en bij Doesburg in de IJssel uitmondt. Aan het eind van de laatste ijstijd werd de verbinding tussen het IJsseldal en de Rijn verbroken. De aanvoer van water uit de Rijn stagneerde en de toenmalige IJssel was niet meer dan een klein riviertje dat werd gevoed door verscheidene lokale beken. In het dal van de IJssel traden in die tijd verstuingen op. Door de wind werd zand uit de drooggevalen rivierbedding verplaatst en tot rivierduinen opgestoven. Verschillende dorpen langs de IJssel liggen op dergelijke rivierduinen.

6.3.2 Holoceen

In het Holoceen, de geologische periode die circa 10.000 jaar geleden begon, steeg de temperatuur en raakte het gebied begroeid met bos. In gebieden met een slechte afwatering, zoals in de beekdalen en in het vlakke gebied van Nijbroek, ontstonden moerassen waar plantenresten zich ophoopten. In de loop der eeuwen werden hier enige meters dikke veenlagen gevormd. Enkele duizenden jaren geleden kwam er opnieuw een verbinding tussen de IJssel en de Rijn tot stand. In de Romeinse tijd werd de wateraanvoer nog groter, doordat de Romeinen werken uitvoerden bij de splitsing tussen Waal en Nederrijn om zoveel mogelijk water door de Nederrijn te laten stromen. De Rijn was immers gedurende enkele eeuwen de noordgrens van het Romeinse Rijk. En doordat de Rijn meer water kreeg, voerde ook de IJssel meer water. De rivier meanderde door haar brede dal en trad bij aanvoer van veel water snel buiten haar oevers. Hierdoor zijn langs beide zijden van de rivier lage zanderige ruggen ontstaan: de oeverwallen. Deze oeverwallen bestaan uit de grootste, zwaarste korrels die de rivier met zich meevoerde. In de gemeente Voorst loopt over de gehele westelijke IJsseloever een zandige oeverwal; hierop liggen de oude nederzettingen zoals Wilp, Voorst en Terwolde. Verder van de bedding van de rivier, waar het water minder hard stroomde, kwamen de kleinere deeltjes tot bezinking. Dit fijnere materiaal (de komklei) bezonk verder van de rivier in de laag gelegen kommen, zoals het komgebied van Nijbroek, ten noordwesten van Twello.

In het gebied rondom Wilp bijvoorbeeld zijn de resultaten van al deze processen in de bodem terug te vinden. In het westen ligt de stuwwal van het Veluwe massief, de bodem bestaat hier uit kalkloze zandgronden met als belangrijkste samenstelling lemig fijn zand. De nederzetting Wilp zelf ligt op de oeverwal van de IJssel. Ten oosten van Wilp liggen rivierkleigronden, kalkhoudende ooivaaggronden met zowel lichte zavel als meer naar de IJssel zware zavel en lichte klei (Rd10A).

Bodemkaart van Wilp en omgeving. Het grote bruine vlak ten westen van Wilp is het akkercomplex van Posterenk. Hier komen zandgronden uit het Pleistoceen aan de oppervlakte. Het dorp zelf ligt op de grens van lemige rivierzandgronden (Zb23) en zavel- en kleiafzettingen (alle eenheden die beginnen met R) van de IJssel. In de Wilpsche Klei is met onderbroken blauwe lijnen een aantal oude beddingen van de IJssel aangegeven. De bruine vlakken, zoals bij Twello en het recreatiegebied Bussloo, zijn enkeerdgronden: zandgronden met een door de mens opgebracht esdek.

In de 12^e en 13^e eeuw kreeg de IJssel meer Rijnwater te verwerken. In deze periode zijn vele meanders ontstaan en oude rivierlopen afgesneden. In het overstromingsgebied zijn de oude meanders nog in het landschap te herkennen. Doordat de rivier in de meanders zijn bedding steeds verder naar buiten verlegde ontstond het kenmerkende patroon van de parallel aan elkaar liggende ruggen. Dit noemen we kronkelwaarden. Mooie voorbeelden van dergelijke kronkelwaarden vinden we in de Fraterwaard bij Doesburg, in de Bronkhorsterwaarden en ten zuiden van Zutphen. Ook in het dal van de Oude IJssel zijn lagen rivierklei afgezet. De overgang van dekzandgebied naar rivierengebied is niet scherp, maar geleidelijk. De rivierafzettingen wiggen uit over het zand, waardoor in dit gebied dekzandruggen boven het kleipakket uitsteken en een mozaïek van klei en zand is ontstaan.

De IJssel heeft haar bedding diverse keren verlegd. In de verschillende uiterwaarden komen talrijke oude IJsselopen voor die getuigen van het feit dat de rivier zich in de loop der tijd meerdere malen verlegde. De ogenschijnlijk vreemde provinciegrens tussen Overijssel en Gelderland valt hieruit te verklaren. De grens tussen de gemeente Voorst en de gemeente Deventer ten noorden van Wilp volgt de oude loop van de IJssel, waardoor het Stadsland en de Stadsweiden van Deventer aan de westkant van de IJssel liggen, tegenover de stad. In Zutphen is bij opgravingen aangetoond dat de rivier in de 14^e eeuw door de stad heeft gestroomd. Maar oeverafslag bedreigde de stad. In 1357 werd de IJssel in westelijke richting verlegd. In 1406 werd opnieuw een nieuwe loop gegraven. Dit is de loop van de IJssel zoals we die nog steeds kennen. Overigens bleef de IJssel door de eeuwen heen problemen geven. In de zomer was er vaak te weinig water om schepen de kans te geven de havens van Deventer, Zutphen

en Doesburg te bereiken, in de winter was er weer zoveel water dat de gronden langs de rivier overstroomden. Pas door ingrijpende waterwerken in de 18^e eeuw, waarbij de splitsingen van Waal, Rijn en IJssel werden vastgelegd, werd de situatie verbeterd.

Ondergelopen uiterwaarden bij Windesheim, ten zuiden van Zwolle.

6.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

De IJsselvallei was al in de prehistorie een aantrekkelijke plaats. De zandgronden ten oosten en ten westen van de IJssel zijn al duizenden jaren bewoond geweest.

6.4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

Op verschillende plaatsen zijn sporen van bewoning gevonden uit het Neolithicum, de Bronstijd en de IJzertijd. Uit deze laatste periode dateren de oudste zichtbare sporen die we van landbouwactiviteiten in het landschap kunnen terugvinden: de Celtic fields ofwel raatakkers. Het waren kleine akkertjes, zo'n veertig bij veertig meter. Er lagen walletjes omheen. Die zijn ontstaan doordat men er jaren achtereen stenen en onkruid van de akker neergooide en er bomen en struiken plantte tegen het wild. De raatakkers zijn hier en daar nog steeds te herkennen. Ze liggen op de hogere zandige gronden.

In de nabijheid van Zwolle zijn vondsten bekend uit het Mesolithicum (Midden Steentijd) en het Neolithicum (Nieuwe Steentijd). In Rechteren, Spoolde en Holt zijn bewoningssporen uit het Neolithicum aangetroffen. De zandruigen in de strook tussen Windesheim en Spoolde werden bewoond door boeren uit de Bronstijd (1800-800 voor Chr.). Ook in Ittersumerbroek is bewoning uit de Bronstijd aangetoond: de plattegronden van verschillende boerderijen zijn in de bodem gevonden bij een opgraving die aan de bouw van de nieuwe wijk vooraf ging. De boerderijen lagen op een zandrug, die later is overdekt met een laag rivierklei, afgezet door de IJssel. Uit de aardewerkvondsten blijkt dat het gebied niet alleen in de Bronstijd, maar ook al in de daaraan voorafgaande Jonge Steentijd bewoond is geweest. Bij de aanleg van een nieuwe weg naar de Wijthmenerplas zijn op de zandrug van Zalne sporen gevonden van een nederzetting uit de Romeinse tijd. Er werden enige honderden aardewerkscherven en een waterput gevonden, die erop wijzen dat er in de 2^e of 3^e eeuw na Chr. een huis of boerderij moet hebben gestaan.

Uit archeologisch onderzoek is gebleken dat de omgeving van Zutphen een lange bewoningsgeschiedenis kent. In de buurt van Warnsveld is ontdekt dat de nederzetting Eme, het gebied waar nu de nieuwe wijk Ooyerhoek is gebouwd, vanaf de Romeinse tijd tot aan de Late Middeleeuwen bewoond is geweest. Maar de geschiedenis gaat nog verder terug. De oudste stenen werktuigen die gevonden zijn in het gebied van Leesten en Eme dateren uit de middenfase van de steentijd, het Mesolithicum (8800 – 4900 jaar voor Chr.). Uit deze periode dateren onder meer pijlpunten en weerhaken die aan de zijkanten van de pijlen konden worden bevestigd. Ook zijn diverse schrabbers gevonden waarmee men huiden kon schoonmaken en hout kon bewerken. Recent onderzoek door de gemeente Zutphen aan de Looër

Enkweg bracht vondsten uit verschillende archeologische perioden aan het licht. Er werden woonplaatsen uit het Mesolithicum aangetroffen, en ook uit latere perioden zijn gebruiksvoorwerpen en bodemsporen gevonden. Mesolithische vindplaatsen liggen in het algemeen op de rivierduinen langs de IJssel. Bij en onder de enken (middeleeuwse akkercomplexen) zijn op verschillende plaatsen gebruiksvoorwerpen en huisplattegronden gevonden uit de Nieuwe Steentijd, de tijd dat de eerste boeren zich in het gebied vestigden.

6.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

Deze oude bewoning heeft echter weinig invloed gehad op de inrichting en vormgeving van het huidige landschap. Die kwam pas – langzaam, stukje bij beetje – tot stand vanaf de Vroege Middeleeuwen. Na 700 nam de bevolking van het IJsseldal toe. Voorheen hadden de boerderijen geen vaste plek gehad, dat wil zeggen dat als de oude boerderij door brand of verval moest worden vervangen, er op een andere plaats een nieuwe werd gebouwd. Ook de akkers hadden geen vaste plek: als een perceel na een paar jaar zijn vruchtbaarheid had verloren werd ergens anders een nieuwe akker in gebruik genomen. Dat veranderde in de Vroege Middeleeuwen. We mogen veronderstellen dat de indeling in de verschillende buurtschappen voor een belangrijk deel al voor het jaar 1000 tot stand kwam. Tal van steden en dorpen in de regio worden al vermeld in akten uit de Vroege Middeleeuwen. Dat wil echter niet zeggen dat er toen veel mensen woonden, of dat het hele gebied al in gebruik was genomen door de boeren die er toen leefden. Wel was het zo dat men dezelfde plaatsen uitkoos om te gaan wonen als vele eeuwen later nog steeds het geval was: op de hoge zandruggen. Pas bij de grote uitbreidingen dorpen en steden in de negentiende en vooral de twintigste eeuw werden ook de lage delen van het terrein als woon- en werkgebied ingericht; voor die tijd bleef men de hogere ruggen trouw. De laaggelegen gronden waren aanvankelijk te drassig om er intensief gebruik van te kunnen maken. Pas omstreeks 1300 werden de Polder Sekdoorn, het Lierder- en Molenbroek, het Zuthemerbroek en andere laaggelegen broekgebieden bij Zwolle ontgonnen. Ook de ontginning van het uitgestrekte veen- en moerasgebied van Nijbroek dateert van de veertiende eeuw.

De uiterwaarden van de IJssel, zoals de Wilpsche Klei en de Voorsteklei, werden – voor zover bekend – pas in de veertiende eeuw permanent bewoond. Bij hoge waterstanden op de IJssel overstroomde het land: de kade langs de IJssel was toen niet meer dan een zomerkade. De boerderijen werden daarom gebouwd op de hoogste plekken – ook wel pollen genoemd. Deze plekken werden vaak nog kunstmatig verhoogd. Ook in het huidige landschap is dit beeld van verspreid gelegen boerderijen op een terp of 'pol' heel markant en typeert het gebied van de uiterwaarden van de IJssel.

Boerderij op een hoogte in de Wilpsche Klei

De landbouw

Er was vroeger – meer dan tegenwoordig het geval is – een sterke samenhang tussen het boerenbedrijf en het omringende landschap. De wijze waarop het land door de boeren werd gebruikt was afhankelijk van de terreinomstandigheden, zoals waterhuishouding en bodemvruchtbaarheid. De akkers lagen op hogere kopjes dicht

bij de boerderij, de lagere delen werden gebruikt als weiland of hooiland. Onontgonnen gronden, zoals heidevelden, werden gemeenschappelijk gebruikt. Het waren gemengde bedrijven, waarbij er een wisselwerking was tussen akkerbouw en veeteelt. Het voedsel voor mens en dier werd geproduceerd op de akkers, de dieren leverden de mest die nodig was voor de gewassen op de akkers.

De akkers lagen vaak bijeen in grotere complexen, die essen, engen of enken worden genoemd. De gewassen die verbouwd werden waren onder meer rogge en gerst. Deze gewassen worden genoemd in het register van het klooster Prüm uit 893. De abt liet een register opmaken van de bezittingen van het klooster. Tot die bezittingen behoorde de kerk van Voorst met bijbehorende landerijen. De boeren moesten hun belasting aan het klooster ten dele in geld en ten dele in natura (rogge en gerst) voldoen.

De bodem van de oude bouwlanden bestaat uit enkeerdgronden. Deze zijn ontstaan door eeuwenlange bemesting met potstalmest, die vermengd werd met heideplaggen, grasplaggen of bosstrooisel. Ook werden er plaggen gestoken in de rivierkleigronden. Door het opbrengen van zoveel organische bestanddelen kreeg de bodem een bruine, grijsbruine, donkergrijze of zwarte kleur. Wanneer het opgebrachte dek meer dan 50 cm dik is, worden ze door bodemkundigen tot de enkeerdgronden gerekend. Wanneer het opgebrachte dek minder dan 50 cm dik is, wordt er gesproken van laarpodzolgronden. Daar waar het reliëf de mogelijkheden bood konden er uitgestrekte escomplexen ontstaan. Op andere plaatsen lag een mozaïek van graslanden en bouwlanden, afhankelijk van de waterhuishouding en de bodemgesteldheid ter plekke.

Op de 'kleien', de vruchtbare uiterwaarden, bestond het bodemgebruik vooral uit grasland. Het gevaar van een late overstroming door de IJssel was hier zo groot dat er vrijwel geen akkerbouw plaatsvond.

Om percelen in de uiterwaard af te scheiden werden er singels aangelegd. Nu nog steeds zijn er in de Wilpsche Klei en Voorsterklei verschillende singels, voornamelijk bestaande uit meidoorns. Zij hadden naast een veekerende functie vooral ook tot doel om slib te vangen uit het overstromende water van de rivier. Recent zijn er enkele singels opnieuw aangeplant.

Markegenootschappen

De marken werden opgericht om de woeste gronden – essentieel voor de landbouw in die tijd – te beschermen. Deze bescherming was nodig door de toename van de bevolking in de loop van de twaalfde eeuw. De toen aanwezige boerenbevolking sloot zich aaneen in markegenootschappen om nieuwkomers te weren. Over het begin van de markegenootschappen zijn geen schriftelijke gegevens bewaard gebleven. De eerste markeboeken, de notulenboeken van de markevergaderingen, dateren uit de vijftiende eeuw. Elke boer had een waardeel in de marke: een evenredig recht om vee te weiden op de gemeenschappelijke markegronden. Dit waren de slechtere graslanden, de heidevelden, de venen en de bossen. De markegronden waren heel belangrijk. Zij vormden aanvullende weidegronden voor het vee, dat onvoldoende voedsel kon vinden op de betere weilanden die wel in privé-bezit waren. Het grootvee werd op de groengronden gebracht, de heide was het domein van de schapen. Het vee was een belangrijke mestleverancier voor de bouwlanden. De mest werd vermengd met plaggen die op de heidegronden werden gestoken.

Iedere marke had "scheuters" of "schutters". Deze lieden zagen erop toe dat de grond van de marke goed gebruikt werd, dat men niet meer vee liet grazen op de markegronden dan waar men recht op had, dat er geen vee graasde van boeren die niet bij de marke hoorden. Wanneer dit toch gebeurde, sloot de schutter het vee op in een schutstal. De eigenaar kon zijn vee tegen betaling weer terugkrijgen. Meestal was een deel van het schutgeld voor de schutter, 'zodat het deze niet aan ijver ontbroken zal hebben'. De schutters zagen er ook op toe dat de plaggen op de juiste plaatsen werden gestoken, maar de belangrijkste taak van de schutters was toch wel het letten op de 'aangravingen', illegale ontginningen van de gemeenschappelijke veldgrond. De markegenoten bemoeiden zich niet alleen met de zaken die de landbouw

aangingen. De marke behartigde ook de buurtschapbelangen, zaken die niet alleen de markegenoten aangingen, maar iedere buurtbewoner, zoals onder andere de school, de kerk, het onderhoud van wegen en bruggen en de brandweer. In de negentiende eeuw werden de marken opgeheven.

Markeverdelingen

In het midden van de achttiende eeuw ontstond er een aandrang om de gemeenschappelijke markegronden te verdelen onder de belanghebbenden. Onder andere door de toename van de bevolking waren de prijzen van landbouwproducten gestegen. Uit economisch oogpunt was het daarom wenselijk dat er verbeteringen kwamen in de landbouw. De landbouwvernieuwers vonden dat de extensief gebruikte gemeenschappelijke gronden van de marken beter benut konden worden. Om dit te kunnen realiseren, zouden de gemene gronden privé-bezit moeten worden. Zij verwachtten dat wanneer de gronden in particulier bezit waren, de ontginning en de intensivering van het grondgebruik vanzelf zouden volgen. De voorstanders van de vernieuwing in de landbouw moeten vooral gezocht worden onder de grootgrondbezitters. Zij maakten kennis met de landbouw tijdens hun verblijf op buitenplaatsen, en zij waren op de hoogte van de landbouwexperimenten die met name in Engeland werden uitgevoerd. Het belangrijkste onderwerp van de 'nieuwe wijze van landbouwen' was naast technische vernieuwingen, het verbouwen van voedergrassen in het braakjaar. Dan was er meer voer voor het vee, dus meer mest, en kon er meer land als bouwland worden gebruikt. Voor deze uitbreiding was grond nodig, en die was te vinden in de gemeenschappelijke markegronden. Wanneer de markegenootschappen zouden verdwijnen, kon er optimaal gebruik worden gemaakt van de nieuwe mogelijkheden, zo vond men.

Tijdens de Franse tijd ging de overheid zich met de markeverdelingen bemoeien, om de ontginningen van de woeste gronden te bevorderen. In 1810 kwam er een wet die de markeverdelingen moest regelen, maar weinig marken gaven hieraan gehoor. De belangrijkste reden voor het in stand houden van de marken was het feit dat men de heidegronden nodig had voor het landbouwsysteem. De mest, vermengd met heideplaggen en ander organisch materiaal, was essentieel voor het bestaande bouwland. Toch zijn al verschillende marken in de IJsselvallei in de eerste helft van de negentiende eeuw verdeeld. De marken die verdeeld zijn voor 1837, toen er een nieuwe markeverdelingswet kwam, worden gerekend tot de vroege ontginningen. Allereerst moet vermeld worden dat het merkwaardig is dat in deze periode, de jaren twintig en dertig, gemeenschappelijke gronden verdeeld werden. Ontginning was in die tijd onaantrekkelijk vanwege de gedaalde graanprijzen. Dat juist rond Zutphen en Deventer in die tijd markeverdelingen voorkwamen moet een bijzondere oorzaak hebben gehad. Bij bestudering van de markeboeken blijkt dat de markegenootschappen hier een afwijkende samenstelling hadden: veel grondeigenaren waren grootgrondbezitters die in de stad woonden. Ook instellingen als gasthuizen en weeshuizen bezaten grond. Het waren de stedelijke landeigenaren en bestuurders van de instellingen die de motor achter de markeverdelingen waren.

Machthebbers

In de Vroege Middeleeuwen is het zogenaamde hofstelsel in gebruik. Dit betekende dat de gronden en alles wat daar bij hoorde in bezit was van een hof. Dit kon een landsheer zijn maar het kon ook gaan om kerkelijke instellingen, zoals het klooster in Prüm. Jaarlijks moest er belasting worden afgedragen; dit gebeurde deels in geld en deels in goederen. Om de belasting te innen kwam de landsheer of de abt met een heel gevolg langs. Zij verbleven op diverse hoven. In het IJsseldal is de Hof te Voorst de oudst bekende hof. Andere waren de Hof van One en de Hof Aarde te Wilp. Zo'n hof was in de meeste gevallen een kasteel of een boerderij die dienst deed als centraal administratief centrum voor de omliggende horige erven. De mensen die op deze erven woonden moesten goederen in natura leveren, diensten verrichten en waren beperkt in hun doen en laten. Vanaf ongeveer 1200 verloor het hofstelsel aan betekenis, maar dat wilde niet zeggen dat de machtsstructuur wezenlijk veranderde. Het waren en bleven de grote landeigenaren die het in het dorp voor het zeggen hadden.

Landgoederen en buitenplaatsen

Opvallend is het grote aantal kastelen en buitenplaatsen in de regio. Veel daarvan zijn al in de Middeleeuwen ontstaan. De landsheer gaf gebieden in leen aan adellijke families, die verdedigbare huizen bouwden (havezaten genoemd). In de Graafschap bevonden zich maar liefst 36 havezaten; in Salland en ten westen van de IJssel waren er ook verschillende. De eigenaren van een havezate behoorden tot de 'ridderschap' van Gelderland of Overijssel en hadden als zodanig een belangrijke politieke invloed. Nadat ze hun militaire functie hadden verloren werden sommige van de havezaten verbouwd tot chique buitenplaatsen, terwijl er in de zeventiende en achttiende eeuw ook verschillende nieuwe buitenplaatsen ontstonden. De invloed op het landschap bleef niet beperkt tot het huis en het park eromheen. Vaak behoorde er een grote oppervlakte land bij het huis, bestaande uit bossen, lanen en pachtboerderijen.

De Lathmer is een oude havezate in de gemeente Voorst

Buitenplaats Schellerberg ten zuiden van Zwolle

Ook in de omgeving van Zwolle zijn verschillende havezaten bekend. De meeste zijn verdwenen, van sommige andere is nog het een en ander in het landschap te zien, zoals van Windesheim, Zuthem, Kranenburg en Den Doorn. In de 18^e en de 19^e eeuw stichtten rijke inwoners van Zwolle tal van buitenplaatsen om zich in de rust van het platteland terug te kunnen trekken van de drukte van de stad. Voorbeelden hiervan zijn de buitenplaatsen Soeslo In Wijthmen, Arnichem in Genne en Schellerberg in Zwolle.

Watermolens

De vele beken en kleine rivieren in de Graafschap werden benut om watermolens te bouwen om daarmee korenmolens, oliemolens en plaatselijk ook ijzermolens aan te drijven. In nog sterkere mate geldt dit voor de Veluwe. Al sinds de Middeleeuwen werd op de Veluwe waterkracht als energiebron gebruikt. Er werden aanvankelijk vooral korenmolens mee aangedreven, maar er waren bijvoorbeeld ook kopermolens, oliemolens en volmolens.

In de zestiende eeuw vond er op de Veluwe een bescheiden industriële revolutie plaats. Door de uitvinding van de boekdrukkunst was de behoefte aan papier flink gestegen. Aan het eind van de zestiende eeuw verhuisden de belangrijkste papierproducenten van de Zaanstreek naar de Veluwe. Vele tientallen papiermolens verrezen hier, waarvoor tal van de circa 150 Veluwse beken werden vergraven. De komst van de papierindustrie op de Veluwe betekende een krachtige stimulans voor de aanleg van beken en sprengen. De meeste sprengen stammen vermoedelijk uit de 17e en 18e eeuw. In die tijd was papier van de Veluwe een begrip in Europa. Over de gehele Veluwe hebben waarschijnlijk ongeveer 200 watermolens gestaan; zeker driekwart hiervan is in gebruik geweest als papiermolen.

In de 19e eeuw kwam er een eind aan de papiermolens op de Veluwe. De papierindustrie werd geconcentreerd en voor de fabricage ging men over op machines. De papierfabriek in Wapenveld is het enige dat nog aan de vroeger zo belangrijke bedrijfstak herinnert.

Diverse kastelen, havezaten en steden hadden een watermolen. Sommige zijn gesloopt, vooral in de negentiende eeuw, maar andere zijn bewaard gebleven of laten door de molengebouwen zien waar de watermolen vroeger heeft gestaan. De

watervoorziening van de molens was in het verleden vaak een probleem. In de winter en het vroege voorjaar voerden de beken voldoende water, maar in de loop van het voorjaar werd de aanvoer van water in de kleinere beken minder en had de molenaar moeite om zijn molen draaiende te houden. Er werd een waterbuffer aangelegd in de vorm van een molenvijver of wijerd waarmee korte droge perioden overbrugd konden worden. In de Veluwe werden de molenbeken vaak verlengd door ze verder in het zand in te graven, waardoor er meer kwelwater naar de beek stroomde. Deze verlengde beken worden sprengen genoemd.

Bedijking

Vanaf de Middeleeuwen werd het gebied tussen de Veluwe en de IJssel geheel door een dijk tegen overstromingen beschermd. Tussen Wilp, Gietelo en Klarenbeek liggen zelfs twee dijken: de oude Veluwse Bandijk en een nieuwe dijk dicht bij de rivier. De Veluwse Bandijk is als aaneengesloten dijk in de veertiende eeuw tot stand gekomen, het dijkrecht is verleend in 1370. Omstreeks 1308 was aan de overzijde van de rivier, in

De Veluwse bandijk bij Wilp

Salland een doorlopende bedijking tot stand gekomen, waardoor de wateroverlast aan de westzijde van de rivier toenam en men ook hier een doorlopende dijk aan moest leggen. De nieuwe dijk loste niet alle problemen op, zoals blijkt uit tal van wielen. Dit zijn de overblijfselen van dijkdoorbraken. Door de kolkende werking van het water ontstond er bij een doorbraak een diep gat (een wiel of waai). Bij het herstel werd de dijk meestal in een bocht om zo'n wiel heen gelegd.

Afwatering

In het zuidelijke deel van de IJsselvallei lopen de beken aan weerskanten vanuit de Veluwe en de Graafschap naar de IJssel. Vanuit de Veluwe komen onder andere de Klarenbeek, de Voorsterbeek en de Eerbeekse Beek, uit de Graafschap de Grote Beek, de Baaksche Beek, de Berkel en de Schipbeek. Ook de afwatering van het zuidelijke deel van de Graafschap en de Liemers is op de Oude IJssel en de IJssel gericht. Ten noorden van Deventer vinden we aan beide kanten van de IJssel een zuid-noord lopend afwateringssysteem, bestaande uit verschillende parallel lopende weteringen of rechtgetrokken beekjes. De Veluwse Bandijk, die doorloopt tot vlakbij het dorp Klarenbeek vormde de zuidgrens van het latere Polderdistrict Veluwe. In dit polderdistrict waren de waterstaatszaken vooral gericht op de afwatering van Nijbroek, een klei- en veengebied dat ten noorden van Apeldoorn ligt. Deze veertiende eeuwse ontginning had problemen met afwatering op de IJssel. Om de waterproblemen op te lossen werd er een dijkstoel ingesteld met een dijkgraaf en vijf heemraden. Wilp hoorde vanaf de vijftiende eeuw tot dit polderdistrict. Naast de zorg voor een goede afwatering behoorde ook het beheer van de Veluwse Bandijk tot de verantwoordelijkheid van de dijkstoel. De oplossing van de afwateringsproblemen werd gevonden in enkele lange weteringen, zoals de Terwoldsche Wetering, die het water verder stroomafwaarts, bij Hattem, in de IJssel loosden.

In 1308 en de jaren daarna werden er aan de oostkant van de IJssel doorgaande dijken aangelegd. Hierdoor werd de afwatering van de laaggelegen gebieden van Salland bemoeilijkt. Weliswaar werden op verschillende plaatsen in de IJsseldijk uitwateringssluizen aangelegd, maar kennelijk voldeed de situatie niet. Van de Zandwetering wordt verondersteld dat hij in de tweede helft van de 13e eeuw is aangelegd. De Soestwetering dateert van omstreeks 1400. Bij Olst, komen de beide weteringen samen. De Nieuwe Wetering is al vóór 1300 gegraven. Deze Sallandse weteringen liggen in het lage gebied tussen de zandgronden in het oosten en de oeverwal van de IJssel in het westen.

Merkwaardig genoeg waterden de Sallandse weteringen niet af op de IJssel; het water werd helemaal naar Zwolle gevoerd om daar te worden geloosd op het Zwarte Water. Kennelijk waren de waterstanden op het Zwarte Water gunstiger dan die op de IJssel. Misschien speelde ook de verminderde aanvoer van water naar Zwolle een rol. Voor de verversing van het water in de singel en de grachten was het van belang de Sallandse weteringen aan te sluiten op de stadsgracht. Ook voor de bevaarbaarheid van de verschillende waterwegen was dit van belang. De grote weteringen hadden een belangrijke invloed op de waterbeheersing in de omgeving van Zwolle. Ten zuiden en oosten van de stad bestond het landschap uit een afwisseling van laaggelegen, drassige gebieden (zogenoeten broeken) en lage dekzandruggen. Aanvankelijk waren alleen die plekken bewoond waar de boeren over een redelijke oppervlakte hooggelegen landbouwgrond konden beschikken. Door de aanleg van de grote weteringen en – daarop aansluitend – een fijn netwerk van kleinere weteringen en sloten, konden ook de lager gelegen gebieden in gebruik worden genomen.

6.4.3 Recente ontwikkelingen

Het dichtten van de Baakse Overlaat in 1955 was een belangrijke vooruitgang voor de omgeving van Zutphen. De overlaat was een laag gedeelte in de IJsseldijk ten zuiden van Zutphen. De bedoeling hiervan was dat water van dijkdoorbraken stroomopwaarts langs de IJssel via dit verlaagde gedeelte terug in de IJssel kon vloeien. Zo heeft de overlaat nooit gewerkt, wel kwam er regelmatig water van de IJssel via de overlaat het land in, waardoor onder meer delen van het gebied ten zuiden van Zutphen onder water kwamen te staan. Tussen 1905 en 1946 stonden de lage gronden zeventien maal blank. Als de waterstand op de IJssel daalde kon het water weer terug stromen, of werd in noordelijke richting afgevoerd via de Warnsveldse overlaat. Tegelijkertijd werd ook de uitwatering van de beken verbeterd.. In de tweede helft van de vorige eeuw zijn overal in de IJsselvlei ruilverkavelingen uitgevoerd, waarbij de agrarische productieomstandigheden werden verbeterd door de percelen van boeren bijeen te brengen, nieuwe boerderijen te bouwen en de waterbeheersing te verbeteren. Veel landschapselementen als houtwallen en meidoornsingels zijn verdwenen en de verschillen tussen kleinschalige gebieden en grotere open ruimtes zijn voor een deel verloren gegaan. Grote veranderingen hebben zich na de Tweede Wereldoorlog voorgedaan bij de steden en tal van dorpen. De groei van de steden was na de opheffing van de vestingstatus al in de negentiende eeuw op gang gekomen, maar kreeg na 1950 nieuwe impulsen. Ook veel dorpen zijn vanaf die tijd sterk gegroeid.

Na de Tweede Wereldoorlog is Zwolle sterk naar het zuiden uitgebreid, zoals de wijk Gerenlanden.

6.5 Specifieke thema's

Handel en verkeer

Rond het jaar 1000 kreeg de IJssel steeds meer water af te voeren. Meer water betekende meer mogelijkheden voor de scheepvaart. In de eeuwen erna kwam de Zuiderzee tot ontwikkeling en werd de route van de Rijn tot de Noordzee via de IJssel aantrekkelijker. Deze ontwikkeling begunstigde de ontwikkeling van steden en dorpen langs de rivier. De handelsroute over de IJssel was lange tijd succesvol, verschillende steden langs de route groeiden uit tot handelssteden. Zwolle, Deventer, Zutphen en Doesburg Zutphen, Deventer en Kampen waren internationale steden die deel uitmaakten van het Hanzeverbond. In de loop van de vijftiende eeuw, wellicht in verband met de Elisabethsvloed van 1421, veranderde het afvoerpatroon van de grote rivieren en ging er steeds meer water door de Waal stromen. De Nederrijn en de IJssel kregen daardoor minder water. Dit was een probleem voor de scheepvaart over de IJssel. De rivier werd moeilijker bevaarbaar maar de positie die de genoemde steden zich hadden verworven bleek sterk genoeg om de handelsroute te laten bestaan. In de loop van de zeventiende eeuw werden de IJsselsteden echter overvleugeld door de Hollandse havensteden.

Landwegen

Lange tijd waren de landwegen van slechte kwaliteit. De middeleeuwse wegen waren smal en bochtig. Belangrijke noord-zuidverbindingen liepen over de dijken. Ten westen van de IJssel werd in de zeventiende eeuw een nieuwe weg aangelegd ten westen van de dijk: de Arnhemse weg of Postweg, die nu Deventerweg/Rijksstraatweg heet. Een belangrijke oost-westverbinding was de hessenweg van Apeldoorn naar Deventer en vandaar verder naar het oosten. Hessenwegen waren speciaal bestemd voor het zware vrachtvervoer van en naar Duitsland. Dit vervoer was in handen van Hessische voerlieden, die gebruik maakten van karren met een veel bredere wielbasis dan de Hollandse. De weg liep over de Veluwe, ten zuiden van Apeldoorn en vandaar richting Teuge waar de weg zich splitste in een noordelijke en zuidelijke tak. Deze zuidelijke tak liep vanaf Teuge en Duistervoorde naar de Bandijk (de huidige Doornweerdstraat en Voordersteeg). Vandaar werd met een veerboot de IJssel overgestoken. Opmerkelijk is dat deze wegen niet door de dorpen liepen maar er buitenom gingen. Grondeigenaren klaagden geregeld over de schade die zij ondervonden van deze wegen, eigenlijk meer een bundel naast elkaar gelegen karrensporen die op sommige plaatsen een aanzienlijke breedte kon bereiken. Naast de doorgaande routes waren er in het gebied veel lokale verbindingswegen, veedriften en andere landweggetjes. In het begin van de negentiende eeuw begon men met de bestrating van de doorgaande wegen.

Kanalen uit de negentiende eeuw

Het Apeldoorns Kanaal is tot stand gekomen na een langdurige lobby door Veluwse bestuurders en industriëlen. In 1829 werd het kanaalgedeelte tussen Apeldoorn en Hattem geopend. Later werd het traject Apeldoorn-Dieren hieraan toegevoegd. Het kanaal is aangelegd met het doel Apeldoorn te ontsluiten voor het verkeer. In het begin heeft het kanaal inderdaad die functie gehad, maar na de aanleg van spoorwegen werd de waterweg mindere belangrijk, tot het kanaal uiteindelijk in 1972 voor het scheepvaartverkeer gesloten werd.

Al eerder, in 1819, was de Willemsvaart tot stand gekomen, waardoor Zwolle een vaarverbinding met de IJssel kreeg. Koning Willem I was de grote animator van dit werk. Via de Katerveersluis konden de schepen vanuit de IJssel de stad bereiken. In het midden van de negentiende eeuw kreeg de Overijsselsche Kanalisatie Maatschappij (OKM) volgens een concessie, verleend bij Koninklijk Besluit van 13 oktober 1850, het recht om een aantal kanalen te graven in de provincie Overijssel. In 1851 begonnen de werkzaamheden. Het hoofdkanaal (van Zwolle naar Almelo) kwam gereed in 1855, het zijkanaal Deventer-Raalte-Damsholte-Lemelerveld werd in september 1858 opengesteld.

Een daling van de inkomsten uit de scheepvaart, mede veroorzaakt door de ontwikkeling van het Twentekanaal in de jaren dertig van de 20e eeuw, bracht de

OKM in financiële moeilijkheden. Om daar iets tegen te doen, werd in 1941 de N.V. Maatschappij Overijsselsche Kanalen opgericht. Het scheepvaartverkeer liep echter steeds verder terug en een aantal kanaalvakken werd voor de beroepsvaart gesloten en overgedragen aan het Waterschap Salland. Het kanaalvak Deventer werd in 1988 voor de beroepsvaart gesloten.

Defensie

In de Middeleeuwen vormden de kastelen en de stadsmuren de belangrijkste defensiewerken. Door de toepassing van vuurwapens en kanonnen verloren deze defensiemiddelen echter hun betekenis en moesten er nieuwe werken worden aangelegd. Rondom de steden werden uitgebreide wallen met bastions en andere verdedigingswerken aangelegd. Het retranchement van Doesburg en de forten ten zuiden van Zwolle zijn hier voorbeelden van.

De IJsselvallei is binnen het verdedigingssysteem van ons land altijd één van de belangrijkste linies geweest. Vanaf de Tachtigjarige Oorlog tot aan de Koude Oorlog na 1950 is er gebouwd aan de IJsellinie. Prins Maurits begon vanaf 1589 met de systematische aanleg van wachtposten langs de rivier. Deze wachttorens werden omgeven door een aarden wal en soms door een gracht. In 1610 werden op de linkeroever van de IJssel tegenover ondiepten in totaal 26 kleine redoutes aangelegd. Later zijn hier nog meer posten of batterijen aangelegd. In het huidige landschap zijn de aardwerken in de vorm van bulten te herkennen. Rond 1850 waren ze niet meer in gebruik, tot de plekken opnieuw een militaire bestemming kregen vlak voor de Tweede Wereldoorlog. Enige resten van de betonnen constructies uit 1939-1940 zijn nog aanwezig. Ook in de Koude Oorlog had het IJsseldal een grote defensieve betekenis. Als de 'Russen' zouden komen kon men de Nederrijn en de Waal afdammen, zodat al het water uit de Rijn door het IJsseldal zou stromen.

Het Engelse Werk in Zwolle, een voormalig verdedigingswerk aan de zuidkant van de stad.

IJzer

Een kenmerkende vorm van bedrijvigheid in de IJsselvallei is de ijzerindustrie. Alle ingrediënten voor de winning en verwerking van ijzer waren in het gebied aanwezig. Op veel plaatsen komen namelijk plaatsen voor waar ijzeroer in de bodem zit. Ijzeroer wordt gevormd in de bodem op plaatsen waar ijzerrijk kwelwater aan de oppervlakte komt. Als het kwelwater verdampt blijft de ijzer in de bodem achter en vormt daar oerbanken die enkele meters dik konden worden. Als de oerbank vergraven werd moest men enige decennia wachten voordat er op dezelfde plek weer een winbare laag was gevormd.

De oerbanken zijn in de Middeleeuwen gebruikt voor de bouw van huizen en kerken (bijvoorbeeld de kerk van Silvolde en fundamenten van huizen in Deventer en

Zutphen), maar een belangrijkere toepassing was de winning van ijzer. Mogelijk gebeurde dit al in de Vroege Middeleeuwen (de vele opgegraven houtskoolmijlers bij Zutphen zouden hiermee te maken kunnen hebben); in de Nieuwe tijd zijn hoogovens gesticht onder meer in Gaanderen (1689), Deventer (1755), Ulft (1754) en Keppel (1794). De hoogovens werden gestookt met houtskool uit de bossen of uit speciaal daarvoor aangelegde brede houtsingels. Verschillende watermolens werden ingericht om het gewonnen ijzer verder te bewerken, zoals de stadsmolen van Doetinchem. In de tweede helft van de negentiende eeuw verdwenen de hoogovens en ging men zich toeleggen op het verwerken van ijzer dat van elders werd aangevoerd. Verschillende van deze bedrijven bestaan nog steeds.

Steden en dorpen

Het stadje Bronkhorst is ontstaan bij het gelijknamige twaalfde eeuwse kasteel. In 1482 kreeg het stadsrechten en werden de stadsmuur en twee poorten gebouwd. Het kasteel is gesloopt in 1828; de kasteelheuvel, die ten westen van het stadje ligt, bevat de fundamenten van de grote middeleeuwse burcht. Bronkhorst staat bekend als de kleinste stad van Nederland en is aangewezen als beschermd stadsgezicht.

Doesburg wordt al vermeld in aktes uit de negende eeuw (884). De nederzetting lag strategisch op het kruispunt van water- en landwegen. Het oudste deel van de stad ligt op een hoog rivierduin bij de samenvloeiing van IJssel en Oude IJssel. In 1237 kreeg Doesburg stadsrechten. De stad maakte vanaf 1447 deel uit van het Hanzeverbond en geraakte tot grote bloei in de zestiende eeuw.

De ligging aan de IJssel had ook nadelen. In de veertiende eeuw werd een deel van de toenmalige bebouwing, inclusief de kerk, weggespoeld doordat de IJssel haar loop verlegde. Andere problemen ontstonden na 1483, toen de IJssel een loop verder naar het westen koos (de huidige Lamme IJssel), waardoor de haven van Doesburg ging verzanden. In 1522 heeft men werken uitgevoerd waardoor de rivier haar oude loop hernam. Nadat de stad in 1586 op de Spanjaarden was veroverd werden omstreeks 1600 nieuwe verdedigingswerken aangelegd waarvan nog restanten te vinden zijn aan de oostkant van de binnenstad. In het Rampjaar (1672) werd de stad door de Fransen ingenomen, die de verdedigingswerken voor een deel hebben geslecht. In het begin van de achttiende eeuw zijn, verder naar het oosten, twee linies aangelegd (het Retranchement van Doesburg) naar plannen van de vestingbouwer Menno van Coehoorn. In 1922 werd de vestingstatus opgeheven. Na de Tweede Wereldoorlog is de stad flink gegroeid, onder meer met uitbreidingswijken in het ten zuiden van de Oude IJssel gelegen Beinum.

Middeleeuwse gebouwen in het centrum van Doesburg

Doetinchem heeft ook wortels die teruggaan tot in de Vroege Middeleeuwen. In 838 wordt de naam Doetinchem of Deutekom voor het eerst in oude akten genoemd. In het begin van de dertiende eeuw kreeg het dorp stadsrecht en het recht om een jaarmarkt te houden. De stad maakte een periode van bloei door die duurde tot in de zeventiende eeuw. Net als bij Doesburg en Bredevoort het geval was kreeg

Doetinchem in het begin van de zeventiende eeuw nieuwe vestingwerken. Van deze versterkingen en van de vier oudere stadspoorten is echter niets bewaard gebleven. In het tweede deel van de negentiende eeuw kreeg de economie van de stad nieuwe impulsen, onder meer door de drukkerij Misset. De vestingstatus werd opgeheven en de stadspoorten verdwenen. Na de Tweede Wereldoorlog groeide Doetinchem sterk uit en werden de oude dorpen Dichteren en Wijnbergen in de stedelijke context opgenomen. Terborch kreeg stadsrechten in 1419. Het heeft zich niet tot een belangrijke handelsstad kunnen ontwikkelen en had een bescheiden centrumfunctie voor het omringende gebied. Belangrijke impulsen waren de vestiging van ijzergieterij Vulcaansoord (ca 1850) en de aanleg spoorweg Zevenaar-Winterswijk. Het station van Terborg werd gebouwd in 1883.

Zutphen is al bijna tweeduizend jaar onafgebroken bewoond. De locatie aan twee bevaarbare rivieren (de Berkel en de IJssel) op een zandrug met rivierduinen temidden van drassige overstromingsgronden was natuurlijk goed gekozen. In 882 werd het hier gevestigde Frankisch koningshof en de nederzetting door de vikingen verwoest. Als reactie werd rond 890 een grote ringwalburg aangelegd die nog altijd het centrum van de stad vormt, omsloten door de huidige Markten die toen droge grachten en aarden wallen waren. In de 11e eeuw werd Zutphen korte tijd een residentie van de Duitse keizers die hier een imposante romaanse palts van 54 meter lengte lieten bouwen. In 1046 werd Zutphen en het omliggende graafschap door de keizer geschonken aan de bisschop van Utrecht, die er de eerste grote St. Walburgskerk liet bouwen. De bisschop liet het bestuur van de burcht en het graafschap over aan een grafelijke familie die zich graven van Zutphen gingen noemen. Deze graven werden snel machtig en lieten zich weinig gelegen aan hun heer de bisschop. Na een machtsstrijd om de Zutphense erfenis tussen 1120 en 1138 kwam het graafschap in handen van de graven van Gelre. Graaf Otto I van Gelre en Zutphen verleende de stad tussen 1191 en 1196 als eerste Gelderse stad stadsrechten. Dat betekende o.a. zelfbestuur, eigen rechtspraak, en het instellen van de nog altijd bestaande donderdagmarkt.

Zutphen groeide in de 13e eeuw zeer snel. Kooplieden uit vooral het Rijnland vestigden zich in Zutphen, aangelokt door gunstige ligging aan de belangrijkste vaarroute tussen het Rijnland en de Noord- en Oostzee en de vele tolvrijheden. Rond 1250 stichtte de graaf een nieuw stadsdeel ten noorden van de Berkel: de Nieuwstad. In de 13e en 14e eeuw werd de oude en de nieuwe stad in haar geheel ommuurd. De nog bestaande delen van de stadsmuur dateren uit die tijd. Al vanaf de 13e eeuw waren er nauwe contacten met de Duitse Hanze. Toen het vanaf de 15e eeuw economisch slechter ging werd de stad steeds afhankelijker van het Hanzelidmaatschap. De bloeitijd van de stad duurde van ongeveer 1200 tot 1400. In de 13e eeuw waren de meeste huizen nog van hout. Na een aantal catastrofale stadsbranden (1284, ca. 1310 en 1336) stimuleerde het stadsbestuur de burgers om de herbouw van hun huizen in baksteen uit te voeren. Er lagen bij de bouw van een stenen huis forse subsidies van bakstenen en dakpannen in het verschiep. Uit bouwhistorisch onderzoek in de laatste jaren is gebleken dat er in Zutphen nog honderden huizen uit de middeleeuwen achter de veelal jongere voorgevels bewaard zijn gebleven. Een groot aantal van die middeleeuwse huizen behoren tot de grootste en best bewaard gebleven huizen in Nederland.

De jarenlange strijd van de hertog van Gelre met Bourgondië en het Habsburgse Rijk, de opkomst van de Hollandse steden, de verzanding van de IJssel en de langdurige oorlog tegen de Spanjaarden deden haar gunstige handelspositie verloren gaan. De Hanzecontacten verliepen en het accent kwam in de 17e eeuw meer te liggen op de centrumfunctie voor de wijde agrarische omgeving. Zutphen bleef de hoofdstad van het voormalige graafschap dat Het Kwartier van Zutphen werd genoemd. In de 17e en 18e eeuw werd Zutphen extra versterkt door een ring van bolwerken en wallen. De stad werd Frontierstad van de republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden. In de 18e eeuw werd de stad gekenmerkt door een bevolking van adel, renteniers, ingekwartierde soldaten, neringdoenden, ambachtslui en boeren. In de 19e eeuw groeide de bevolking van 8000 tot 16000 inwoners op slechts 40 hectare grond binnen de middeleeuwse stadsmuren, ingeklemd door haar vestingwerken. De ruimtelijke groei kwam er pas in toen in 1874 de wallen rond de stad konden worden geslecht,

omdat toen de vesting Zutphen werd opgeheven. Zutphen bleef een handels- en marktstad met een belangrijke verzorgende functie, ook na de laatste oorlog die hier veel verwoestingen aanrichtte. Na de oorlog is de wederopbouw van Zutphen voortvarend ter hand genomen.

Deventer is ontstaan op enkele rivierduinen langs de IJssel. Aan het eind van de achtste eeuw stichtte missionaris Liudger een kerk op de plek waar zijn voorganger, Lebuinus al eerder een kerkje had gebouwd. Om zich te beschermen tegen aanvallen van de vikingen werd omstreeks 885, net als in Zutphen, een ringwalburcht aangelegd. Al in de Vroege Middeleeuwen groeide Deventer uit tot een handelsnederzetting die in 1190 stadsrechten kreeg. In de dertiende eeuw werd de stad ommuurd, een eeuw later kreeg de stad het recht om jaarmarkten te houden, wat een belangrijke economische impuls was. Al in 1285 had Deventer zich aangesloten bij het Hanzeverbond. De handel op Noorwegen (stokvis) en de Ommelandvaart naar het Oostzeegebied waren belangrijke bronnen van inkomsten. In de Tachtigjarige Oorlog werd verschillende keren om Deventer gevochten. De verovering van de stad door Prins Maurits in 1591 bracht Deventer definitief in Staatse handen. Er werden nieuwe fortificaties aangelegd buiten de middeleeuwse stadsmuren. In de zeventiende eeuw brokkelde de handelspositie van Deventer af en bereikte niet meer de hoogte van voor de Tachtigjarige Oorlog. De stad ontwikkelde zich tot een regionaal handelscentrum. Een nieuwe impuls kwam er in de negentiende eeuw, toen verschillende bedrijven zich in de stad gingen vestigen: textielindustrie, voedingsnijverheid en metaalbewerking waren de belangrijkste takken. Nadat de vestingstatus was opgeheven (1874) ging de stad zich in hoog tempo uitbreiden. Het omringende gebied werd ingenomen door nieuwe woonwijken en bedrijventerreinen, een ontwikkeling die zich na de Tweede Wereldoorlog voortzette.

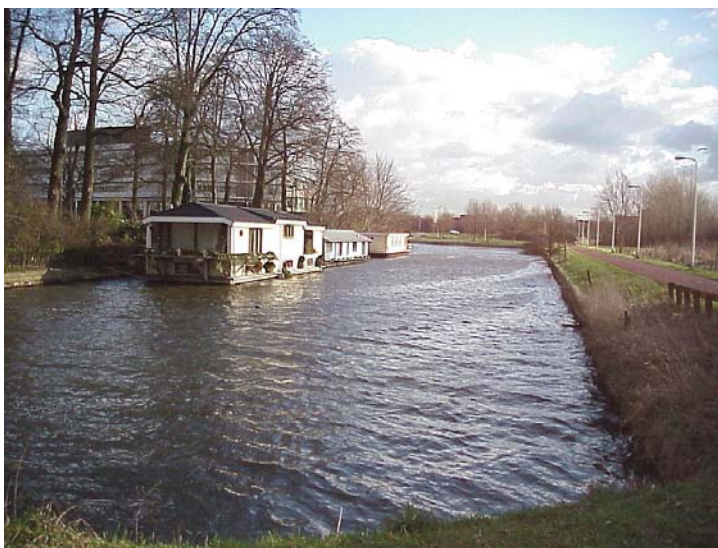
Op de langgerekte zandrug, op een plaats waar een aantal kleine beken zich verenigden tot het Zwarte Water, ontstond de stad Zwolle. Wanneer de eerste bewoners op deze plek neerstreken weten we niet, maar in ieder geval bestond Zwolle al in de 9e eeuw. In de 11e eeuw was de nederzetting kennelijk al zo uitgegroeid dat er een kerk gebouwd werd. Logische vervolgstap was het toekennen van de stadsrechten in 1230. Zwolle ontwikkelde zich tot een handelsstad, vooral nadat de stad in 1265 ook het marktrecht kreeg. De ligging was gunstig: waterwegen en landwegen kwamen hier bij elkaar. De Vecht was ongeveer tot de huidige grens met Duitsland bevaarbaar; via het Zwarte Water kon de Zuiderzee worden bereikt en kon men het uitgebreide achterland bereiken waar de belangrijkste handel van de Nederlandse Hanzesteden zich concentreerde: het Oostzeegebied. Over land liep er een belangrijke verkeersweg naar het oosten. De jonge stad ontwikkelde zich voorspoedig en na een grote stadsbrand in 1324 werd de stad vergroot en werd de aarden omwalling vervangen door een stenen stadsmuur. Aan de verdediging werd daarna nog het nodige gedaan: de Sassenpoort dateert van omstreeks 1410 en de restanten van de verdedigingswerken aan de Waterstraat/Buitenkant stammen uit het eind van de 15e eeuw. In de 14e en 15e eeuw kende Zwolle een periode van grote welvaart. Behalve de Sassenpoort werden onder andere de Grote Kerk en de Broerenkerk gebouwd.

In de Tachtigjarige Oorlog, omstreeks 1590, werd de stad opnieuw versterkt. En werden 11 bolwerken aangelegd, met brede singels eromheen, om de stad te kunnen verdedigen tegen vijandelijk vuur. Bovendien werd er een linie aangelegd tussen de stad en de IJssel, die met vier schansen werd versterkt. In de 17e eeuw vond uitbreiding van het stedelijk gebied plaats: het deel ten noorden van de Thorbeckegracht werd toen bij de stad gevoegd.

De Sassenpoort

In 1790 werd de vesting Zwolle opgeheven. De wallen en bolwerken werden omgevormd tot plantsoenen in landschapsstijl volgens plannen van H. van Lunteren. De Potgietersingel is hier een mooi voorbeeld van, elders is de oorspronkelijke opzet in belangrijke mate verloren gegaan door uitbreiding van de bebouwing. Ook de verdedigingswerken buiten de stad, tussen Zwolle en de IJssel, verloren hun militaire functie. Het Nieuwe Werk, een schans die in 1698-1701 op advies van vestingbouwer Menno van Coehoorn is gebouwd, werd in 1828 omgevormd tot een wandelpark in de Engelse landschapsstijl. Sindsdien staat dit park bekend als het 'Engelse Werk'. De economische situatie van Zwolle veranderde in de 19e eeuw. De internationale handel bereikte na de Franse tijd niet meer de omvang van daarvoor. Er werden diverse maatregelen genomen om de handel nieuwe impulsen te geven, zoals het graven van de Willemsvaart in 1819, waardoor Zwolle een verbinding kreeg met de IJssel, de aanleg van het Lichtmiskanaal in 1839 (waardoor de stad een verbinding kreeg met de Dedemsvaart) en het Overijsselsch Kanaal (kanaalvak Zwolle-Almelo) in 1855. Ondanks al deze inspanningen werd het transport over het water echter steeds minder belangrijk en verschoof het accent in de richting van het transport per spoor.

De Willemsvaart in Zwolle

Een belangrijke factor in de groei van de stad was de vestiging in Zwolle van de Centrale Werkplaats van de Staatsspoorwegen in 1870. De vele mensen die hier werk vonden werden voor een belangrijk deel gehuisvest in Assendorp, dat in die tijd geweldig uitbreidde. De sluiting van deze werkplaats, in de jaren '30 van de vorige eeuw, luidden een periode in van grote werkloosheid. De slechte economische toestand van de stad leidde ertoe dat de Utrechtse geograaf Prof. L. van Vuuren werd gevraagd een onderzoek in te stellen. In 1939 bracht deze een omvangrijk rapport uit: 'Rapport betreffende een onderzoek naar de welvaartsbronnen van de gemeente Zwolle'. Hierin zijn ook ideeën ontwikkeld over de ontwikkeling van de stad, bijvoorbeeld het creëren van 'groene longen', groengebieden die vanuit het landelijk gebied diep de stad binnen dringen. Dit ontwerpprincipe is in Zwolle op verschillende schaalniveaus toegepast: in de Wezenlanden en langs de Westerveldse Aa als forse groengebieden op stedelijk niveau, in tal van wijken op wat kleinere schaal. In de 20e eeuw groeide de bevolking van de stad van 34.000 in 1909 tot meer dan 100.000 inwoners nu.

Hatterem is een kleine stad op de rand van het IJsseldal en de noordelijke uitlopers van de Veluwe. Het kreeg stadsrechten in 1299 en in het begin van de 15^e eeuw werd een grote burcht, de Grote Tinne, gebouwd. Door de nabijheid van Kampen en Zwolle heeft Hatterem zich niet tot een grote stad kunnen ontwikkelen.

Stadsmuur van Hatterem.

6.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- kleinschalige afwisseling van akkers en grasland
- grotere bouwlandcomplexen op enige afstand van de IJssel op de grotere dekzandruggen
- regelmatige strookvormige percelering in de veertiende – eeuwse broekontginningen, zoals bij Nijbroek, in de Polder Sekdoorn en het Lierder- en Molenbroek
- de 'kleien', uiterwaarden van de IJssel met verspreide bebouwing op terpen

Bosbouw

- diverse landgoedbossen
- nieuwe bossen op voormalige heidevelden

Wonen

- kleine steden: zoals Bronkhorst, Hatterem
- losstaande villa's en villaparken (eind 19^e en begin 20^e eeuw), Velp
- diverse volkswoningbouwprojecten (vanaf 1865), Deventer

Jacht en visserij

- geen items

Waterstaat

- Sallandse Bandijk (1308)
- Veluwe Bandijk (ca 1370)
- bedijking van de Liemers (ca 1300)
- stelsel van weteringen in de Liemers (14^e eeuw)
- Sallandse Weteringen (vanaf ca 1300)
- Veluwe weteringen (14^e eeuw)
- Veengoot (1835-1840)
- Aaltense Slinge (Middeleeuwen)
- Stroomkanaal van Hackfort (1955)
- gemaal de Weijde Blick (1955), Baak
- Baakse Overlaat (1809, gesloten in 1955)
- gemaal met sluis in de Grote Beek (1955), Bronkhorst
- gemaal Mr A.C. Baron van der Feltz (1951), Terwolde
- vm stoomgemaal (1875), Velp
- dubbele schuifstuw in de Berkel (1925), Warnsveld
- vloeddijksluis in de Nijbroekerwetering (17^e eeuw), Nijbroek
- Nijbroekerwetering (1328), Nijbroek
- Hezenbergersluis in het Apeldoorns kanaal (1873), Hattem
- dijkmagazijn (1889), Veessen
- dijkmagazijn dijkstoel van Salland, 1^e rot (1880), Diepenveen
- dijkmagazijn dijkstoel van Salland, 2^e rot (1880), ten noorden van Olst
- dijkmagazijn dijkstoel van Salland, 3^e rot (1880), Wijhe
- Grote Sluis in de Bottenstrang (1711), Wapenveld
- gemaal Powel Bakhuis (1919), Wapenveld
- Uitwateringssluis in de Evergeune (18^e eeuw/1894), Wapenveld

Defensie

- walburchten van Deventer en Zutphen (9^e eeuw)
- ommuring en stadspoorten (middeleeuwen), waaronder de Sassenpoort (1409), Zwolle
- bastions en stadsgracht (17^e eeuw), Zwolle
- ommuring en verdedigingstorens (1275-1350), Deventer
- buitengracht (begin 17^e eeuw), Deventer
- stadsmuur met verdedigingstorens en stadspoorten (middeleeuwen), Zutphen
- stadsmuur en Dijkpoort (1400), Hattem
- fragment omwalling (Middeleeuwen), Zevenaar
- Berkelruïne, de waterpoort over de Berkel (begin 14^e eeuw), Zutphen
- vestingwerken, grotendeels omgevormd tot plantsoen (17^e eeuw), Zutphen
- restanten van schans (17^e eeuw) ten zuiden van Westervoort
- Spaanse Schans (1629), Hattem
- kazematten (1938), Hattem
- kazemat (1939), Velp
- plofsluis in de Terwoldse Wetering (1960), Terwolde
- marechausseekazerne (1931), Zwolle
- Boreelkazerne (1849), Deventer
- restanten kasteel De Nijenbeek (1225), Voorst
- kasteel Biljoen (1531) met parkaanleg uit verschillende perioden, Velp
- vm kasteel Duistervoorde (oudste vermelding 1338, huidige gebouw 1864), Twello
- vm havezate Kruisvoorde (oudste delen 1575), Twello
- ruïne van kasteel Swanenburg (oorspronkelijke gebouw 13^e eeuw, gesloopt rond 1900, ruïne van voorburcht 15^e eeuw), Megchelen
- kasteel Middachten (oudste vermelding 1315, oudste delen van het huidige gebouw ca 1350) met parkaanleg uit het begin van de 18^e eeuw, De Steeg
- kasteel Baak (oudste vermelding 1326, huidige gebouw 18^e eeuw), Baak
- kasteel Hackfort (oudste vermelding 1324, oudste delen van het gebouw stammen uit de 14^e eeuw), Vorden
- kasteel Keppel, gebouwd op een plek aan de Oude IJssel waar al in de Vroege Middeleeuwen een versterkt huis heeft gestaan (oudste delen ca 1350) met parkaanleg van J.D. Zocher jr uit 1835 en D. Wattez uit 1880, Laag-Keppel
- kasteel Wisch of Hof Terborg (oudste vermelding 1207, oudste delen van het huidige huis 15^e eeuw)
- De Ehze (oude havezathe, genoemd in 1400, huidige gebouw uit 1870), Almen
- huize 't Kervel (oude havezathe, genoemd in 1300, huidige gebouw uit 1918 met park van J.D. Zocher uit 1933), Hengelo
- vm havezathe Hagen of De Kelder (16^e eeuw), Doetinchem

- vm havezate De Slangenborg (oudste vermelding 1354, huidig gebouw 1612), met park uit 1679/1894, ten oosten van Doetinchem
- vm havezate De Wesenthorst (16^e eeuw), Ulft
- vm havezate De Luijnhorst (herbouwd 1788), Didam
- vm havezate De Ulenpas (oudste vermelding 1396, huidig aanzien van het huis ca 1800) met verschillende bijgebouwen uit omstreeks 1880, tuinaanleg van J.P. Posth uit 1810 en L.A. Springer (1883), Hoog-Keppel
- vm havezate Huis Sevenaer (oudste vermelding 14^e eeuw, oudste delen huidige huis ca 1575), Zevenaer
- vm havezate Manthena (oudste vermelding 15^e eeuw, oudste delen huidige huis 16^e eeuw), Zevenaer
- vm havezate 't Velde (oudste vermelding 1326, oudste delen van het huidige gebouw 16^e eeuws) met tuinaanleg uit het begin van de 19^e eeuw, toegeschreven aan H. van Lunteren, Warnsveld
- ruïne van vm havezate 't Waliën (15^e eeuw), Winterswijk
- vm havezate Bingerden (oudste vermelding 970, verbouwd in 1786, gereconstrueerd 1945) met verschillende bijgebouwen uit omstreeks 1785, tuinaanleg van J.P. Posth uit ca 1800 en C.E.A. Petzold (1886), Angerlo
- vm havezate Wielerberg (oudste vermelding 1378, huidige huis uit 1872), Angerlo
- restant kasteel Kell (middeleeuws), Angerlo
- huis Babberich (oudste vermelding 1378, huidige huis uit 1786), Babberich
- vm havezate De Engelenburg (1624) tuinaanleg H. van Lunteren (1828), Brummen
- vm havezate Laag-Helbergen (oudste delen huidige huis 15^e eeuw), Brummen
- vm havezate Voorstonden (oudste delen huidige huis 16^e eeuw), Brummen
- Huis Empe (oudste delen 16^e eeuw), tuinaanleg van H.A.C. Poortman (ca 1930) Empe
- vm havezate Oud Rande (oudste delen ca 1580), Diepenveen
- vm havezate De Poll, ook wel Nieuwe Poll genoemd (oudste delen 16^e eeuw), tuinaanleg van H. van Lunteren (1812) en L.A. Springer (1934), Bussloo
- vm havezate De Lathmer (middeleeuws, huidige huis 1911) met tuinaanleg van L.A. Springer (1911), Wilp
- vm havezate De Magerhorst (oudste vermelding 1546, huidige huis uit 1549), Angerlo
- vm havezate Molecaten (oudste delen huidige huis 15^e eeuw), Hattem
- vm havezate Huis Dordt (oudste vermelding 14^e eeuw, huidige huis van 1930), Joppe bij Gorssel
- vm havezate Huis te Lathum (oudste vermelding 1243, oudste delen huidige huis 15^e eeuw), Lathum
- omgrachting en bouwhuis van de vm havezate De Gelder (15^e eeuw, gesloopt 1913), Wijhe
- omgrachting, brug en bouwhuizen van de vm havezate Huis Windesheim

Delfstofwinning

- kleiputten, Windesheim
- diverse zand- en kleiputten in de uiterwaarden van de IJssel
- ijzeroerwinning bij Deventer en op diverse plaatsen in de Graafschap (geen herkenbare sporen in het huidige landschap)

Bedrijvigheid

- onderslagwatermolen op de Molenbeek (oudste vermelding 14^e eeuw, huidige gebouw 1865), Laag-Keppel
- onderslagwatermolen op de Hackfortse Beek bij kasteel Hackfort (1774), Vorden
- bovenslagwatermolen van vm havezate Molecaten (17^e eeuw), Hattem
- bovenslagwatermolen Van Lennepmolen (1806), Velp
- Teunismolen (1822), Heurne bij Dinxperlo
- vm waaggebouw (16^e eeuw), Doesburg
- vm vleeshuis (16^e eeuw), Doesburg
- pakhuizen aan de Ooipoortstraat en de Boekholtstraat (19^e en 20^e eeuw), Doesburg
- vm zadelmakerij (1904), Doesburg
- vm stoomkoffiebranderij (1910), Doesburg
- vm Botermarkt (1886), Deventer
- Waaggebouw (1531), Deventer
- Waaggebouw (1862), Deventer
- korenmolen Aurora (1870), Doetinchem (Dichteren)
- stellingkorenmolen Walmolen (1850), Doetinchem
- stellingkorenmolen Velsmolen (1920), Doetinchem
- korenmolen St.-Martinus (1855), Didam
- vm meubelfabriek M. Mogendorff (1911), Doetinchem
- ijzergieterij Vulcanus (1894), Langerak bij Doetinchem
- ijzergieterij (opgericht 1754, oudste gebouwen begin 20^e eeuw), Ulft
- molenromp (1870), Gorssel
- korenmolen Piepermolen (1796), Rekken

- korenmolen Gerritsens molen (1856), Silvolde
- korenmolen De Korenbloem (1855), Loil bij Didam
- korenmolen Bronckhorstermolen (1844), Steenderen
- korenmolen De Hoop (1879), Rha bij Steenderen
- spekslagerij /worstfabriek (1891), Terborg
- korenmolen aan de Lage Lochemseweg (1878) Warken bij Warnsveld
- stellingkorenmolen Nooit Gedacht (1905), Warnsveld
- Giesbeek
- korenmolen Bernadette (1861), Nieuw- Wehl
- korenmolen De Witten (1861), Etten
- korenmolen De Buitenmolen (16^e eeuw), Zevenaar
- korenmolen De Vlijt (herbouwd 1984), Wapenveld
- diverse bedrijfspanden in Zutphen
- diverse pakhuizen in Hattem
- stellingkorenmolen De Fortuin (1852), Hattem
- stellingkorenmolen De Ooievaar (1896/1987), Terwolde
- stellingkorenmolen De Volharding of Havekes Mölle (1898), Twello
- stellingkorenmolen Mölle van Bats (1825), Veessen
- stellingkorenmolen De Zwaan (1904), Voorst
- stellingkorenmolen Wilpermolen (1736), Posterenk bij Wilp
- stellingkorenmolen De Bökkers Mölle (1866), Olst
- molenromp A. Böks (1836), Olst
- stellingkorenmolen De Wijhese Molen (1703), Wijhe
- stellingkorenmolenromp De Jonge Gerrit (1851), Wijhe
- stellingkorenmolen De Vlijt (1887), Marle bij Wijhe
- stellingkorenmolen De Elshofmolen (1895), Elshof bij Wijhe
- stellingkorenmolen De Windesheimer Molen (1748), Windesheim
- vm graanmaalterij (1939/1957), Dieren
- rijwielfabriek Gazelle (oudste delen 1912), Dieren
- machine- en motorenfabriek Thomassen en Co (1921), Rheden
- papierfabriek (oudste delen 1925), Wapenveld
- sigarettenfabriek Rothmans (1920), Zevenaar
- vm pannenfabriek (1865/1926), Zevenaar
- vm steenfabriek Het Haasje (1850), Den Nul bij Olst
- vm steenfabriek Fortmond (1880), Den Nul bij Olst
- Hopmanshuis (1663), Zwolle
- stellingoliemolen De Passiebloem (1776), Zwolle
- diverse vm pakhuizen (18^e eeuw), Zwolle
- diverse vm pakhuizen (vanaf 18^e eeuw), Deventer
- restanten van de Ysermoole bij de vm stadswatermolen (opgericht in 1755), Deventer
- diverse industrie- en bedrijfspanden, Deventer

Verkeer

- Schipbeek (middeleeuws)
- Apeldoorns Kanaal (1829)
- Overijsselsch Kanaal (1855)
- Willemsvaart (1819)
- spoorlijn Arnhem-Zutphen (1862)
- vm station (1884), Zelhem
- station (1952), Zutphen
- station (1914), Deventer
- vm tramstation (1926), Deventer
- station (1952), Rheden
- station (1868), Zwolle
- Hoge Spoorbrug (1883), Zwolle
- watertoren (1937), Ulft
- watertoren (1962), Olst
- watertoren (1892), Zwolle
- waterpompstation (1923), Hattem
- vm watertoren (1927), Zutphen
- Twentekanaal (1930-1936)
- Ehzerbrug (1946) over het Twentekanaal, Almen
- Almensebrug (1948) over het Twentekanaal, Almen
- watertoren (1938), Doetinchem
- schutsluis in het Apeldoorns kanaal, Dieren
- sluizencomplex in het Twentekanaal (1935), Eefde

- spoorbrug over het Twentekanaal (1946), Eefde
- vm tramstation van de Tramweg Maatschappij Zutphen-Emmerik (1926), Gorssel
- vm station (1883), Terborg
- station (1902), Dieren
- Oude IJsselbrug (deels 1865), Zutphen
- Katerveersluizen (1819/1873), Zwolle
- Spoorbrug over de IJssel (1864), Zwolle
- Verkeersbrug Oude IJsselbrug (1930), Zwolle
- Nieuwe Verlaat (1914), Berkum bij Zwolle

Bestuur

- stadhuis (oudste delen 11^e eeuw), Deventer
- Landshuis, eerst stadswijnhuis, later vergaderplaats van de Staten van Overijssel (1354), Deventer
- vm Vrouwengevangenis (1831), Deventer
- stadhuis (ca 1450), Zwolle
- huis van bewaring (1740), Zwolle
- Paleis van Justitie (1841), Zwolle
- vm provinciale Griffie (1874), Zwolle
- raadhuis (1912), Angerlo
- raadhuis (1938), Dinxperlo
- stadhuis (ca 1475), Doesburg
- vm stadhuis annex school (begin 19^e eeuw), Doetinchem
- vm gevangenis (1766), Doetinchem
- vm raadhuis (1862), Eefde
- vm raadhuis Dijkenburg (1830), Olst
- vm raadhuis Geertstraat 4 (1873), Olst
- raadhuis Westervoorde (1795), Olst
- vm raadhuis (1913), Wijhe
- vm raadhuis (1860), Brummen
- raadhuis (1875), Brummen
- raadhuis (1938), Didam
- raadhuis (1914), Gorssel
- raadhuis (1851/1886), Hengelo
- raadhuis (1952), Steenderen
- vm raadhuis Oud Raadhof (1870), De Steeg
- vm raadhuis (1909), De Steeg
- raadhuis (1978), De Steeg
- vm raadhuis (1859), Twello
- kantongerecht (1896), Terborg
- vm raadhuis (1863/1925), Warnsveld
- vm raadhuis (1938), Wehl
- vm raadhuis (1864), Duiven
- vm stadhuis (1903), Zevenaar
- vm douanekantoor (1911), Gendringen
- vm douanekantoor (1870), Babberich
- stadhuis (oudste delen begin 14^e eeuw), Zutphen
- Wijnhuis, vm burgerwacht- en waaggebouw (oudste delen 14^e eeuw), Zutphen
- gevangenis (1886), Zutphen
- gerechtsgebouw (1888), Zutphen
- vm rijksbelastingkantoor (1909), Zutphen
- stadhuis (oudste delen 1530), Hattem
- vm hoofdwacht/waaggebouw (1621), Hattem
- vm tolhuis (ca 1860), Wapenveld

Religie

- Vermaning (1890), Deventer
- vm synagoge (1892), Deventer
- klooster Heer Florenshuis (oudste delen 15^e eeuw), Deventer
- vm Buiskens klooster (oudste delen 15^e eeuw), Deventer
- Lamme van Dieseklooster (oudste delen 1495), Deventer
- vm proosdij (oudste delen ca 1130), Deventer
- Klooster annex school (1901), Ulft
- vm St.-Lidwinaklooster (1903), Etten
- vm klooster Pius (1877), Didam
- klooster Het Juvenaat (1926), Zevenaar
- abdij Sion (1990), Diepenveen

- Israëlitische begraafplaats met metaarhuisje (19^e eeuw), Bronkhorst
- het Grote Convent (1434), Doesburg
- vm commandeurshuis van de Duitse Orde (1286, huidige vorm midden 16^e eeuw), Doesburg
- klooster Windesheim (gesticht in 1387, de vroegere brouwerij uit 1585 is thans dorpskerk), Windesheim
- klooster St. Maria Postel (1926), Keijenborg bij Hengelo
- vm St.-Rosaklooster (1860), Wehl
- Adamanshuis of Agnietenconvent (oudste delen 14^e eeuws), Zutphen
- synagoge (1879), Zutphen
- vermaning (1939), Zutphen
- vm proosdij (oudste delen 13^e eeuws), Zutphen
- Israëlitische begraafplaats (1797), Zutphen
- vm synagoge (1884), Dieren
- vm Israëlitische begraafplaats (1892) met metaarhuisje (1925), Dieren
- Israëlitische begraafplaats (1885), Zwolle
- hagelkruis (1570), De Vecht bij Twello
- vm convent van de Broeders des Gemenen Levens (oudste delen 14^e eeuw), Zwolle
- Broerenklooster (1493), Zwolle
- Vermaning (1638), Zwolle
- synagoge (1899), Zwolle
- dominicanenklooster (1901), Zwolle

Recreatie/sport

- vm zwembadhuysje (1935), Zelhem
- Openlucht Bad- en Zweminrichting (1934), Zwolle
- muziektent (1926), Brummen
- muziektent (1953), Terwolde
- muziektent (1928), Voorst
- wandelpark op de voormalige wallen en bastions naar plannen van H. van Lunteren (eerste helft 19^e eeuw), Zwolle
- wandelpark het Engelse Werk naar plannen van H. van Lunteren (1828), Zwolle

Landgoederen en buitenplaatsen

- zie ook vm havezaten onder 'defensie'
- buitenplaats Landfort 1671/1827), Megchelen
- buitenplaats 't Suideras (1891, gebouwd bij een gesloopte middeleeuwse voorganger) met parkaanleg van L.W. Harmsen (1894), Vierakker
- restanten buitenplaats Hof te Dieren. Vroeger lag hier een commanderie van de Duitse Orde, stadhouder Willem II richtte het in als jachtslot. in 1824 werd het slot herbouwd en in de Tweede Wereldoorlog verwoest en in 1965 vrijwel volledig gesloopt. De parkaanleg van J.D.Zocher (1824) en C.E.A. Petzold (1877) zijn gedeeltelijk bewaard gebleven. Dieren
- buitenplaats Het Regelink (1832), Hengelo
- buitenplaats Het Meenink (1860), Hengelo
- buitenplaats Den Dam (15^e eeuw, huidig gebouw 1599), Eefde
- buitenplaats De Voorst (1697), met oranjerie en portierswoning uit omstreeks 1880 en parkaanleg van L.A. Springer, Eefde
- buitenplaats De Baank (1826), Warnsveld
- buitenplaats 't Walien (1915) met tuinaanleg van L.A. Springer, Warnsveld
- buitenplaats Rhienderstein (1829), Brummen
- buitenplaats Zigtrijk (1832), Brummen
- buitenplaats Spaensweerd (17^e eeuw, huidig uiterlijk 1835), Brummen
- buitenplaats Reuversweerd (1926), Brummen
- buitenplaats Michaëlshoeve (1884), Brummen
- buitenplaats Den Bosch (1832), Leuvenheim bij Brummen
- buitenplaats De Rees (1843), Leuvenheim bij Brummen
- buitenplaats De Wildbaan (1910), Leuvenheim bij Brummen
- buitenplaats Rhederoord, (17^e eeuw/1745), parkaanleg met elementen uit 1770, 1797, 1868 en 1912, De Steeg
- buitenplaats Avegoor (1847), Ellecom
- buitenplaats Spijker Watervliedt (1640), Hattem
- buitenplaats 't Velt-huys met tuinaanleg van K.P.C. de Bazel (1904), Hattem
- buitenplaats Huis 't Joppe (1742), Joppe bij Gorssel
- parkaanleg buitenplaats Heuven (1860/1889), Rheden
- buitenplaats Rhederhof (ca 1855), Rheden
- buitenplaats De Valkenberg (1866), Rheden
- buitenplaats De Matanze (1717), Terwolde

- buitenplaats Holthuis (1721), Twello
- buitenplaats Hunderen (17^e tot 19^e eeuw), Twello
- buitenplaats Welbergen (18^e eeuw), Twello
- buitenplaats De Hartelaar (1853), Twello
- buitenplaats Hackforts Veenhuis (oudste vermelding 13^e eeuw, oudste delen huidige huis 16^e eeuw), Twello
- buitenplaats De Steltenberg (1867), Twello
- buitenplaats De Parkelaer (oudste delen 17^e eeuw), Twello
- buitenplaats Het Wezeveld (1869), Twello
- buitenplaats Eureka (1872), Twello
- buitenplaats 't Schol (1840) met parkaanleg van S.A. van Lunteren (1848), Twello
- buitenplaats De Polberg (1855/1910), Wapenveld
- landgoed Hulsbergen (oudste delen 15^e eeuw, restanten van het oude klooster Hulsbergen), Wapenveld
- buitenplaats Huize Winfried (1916), Wapenveld
- buitenplaats Klein Noordijk (1856), Wilp
- buitenplaats Groot Noordijk (1807), Wilp
- buitenplaats Nieuw Rande (1620, huidig huis 1857), Diepenveen
- buitenplaats Overvelde (18^e eeuw), Diepenveen
- buitenplaats Kranenkamp (1915) met parkaanleg van A. van Leusen (1800), Diepenveen
- buitenplaats Boschwijk (18^e eeuw), Zwolle
- buitenplaats Landwijk (18^e eeuw), Zwolle
- buitenplaats Zandhove (1825), Zwolle
- buitenplaats Huize Arnichem (19^e eeuw), Zwolle
- buitenplaats Bikkenrade (ca 1900), Bikkenrade bij Zwolle
- buitenplaats De Bildt (1848), Zwolle
- buitenplaats Ittersum (1849), Zwolle
- buitenplaats Schellerberg (1876), Zwolle

Zorg, cultuur en onderwijs

- vm P.W. Janssenziekenhuis (1915), Almen
- Albertusstichting (1891), Didam
- hofje van de Evangelisch Lutherse Diaconie (1850), Zutphen
- Sareptastichting (1895), Zutphen
- Ruitershofje (1897), Zutphen
- gasthuishofje (16^e eeuw), Doesburg
- het Weduwenhuis (begin 15^e eeuw), Doesburg
- vm rijksopvoedingsgesticht De Kruisberg (1771), Doetinchem
- vm internaat Ruimzicht (1853), Doetinchem
- vm gemeentelijke naai- en breischool (1872), Diepenveen
- opvoedingsgesticht Renray, vroeger Nederlandsche Mettray genoemd (1851), Eefde
- Ouderenwoningen C.H.H. Schweer bey der Becke Stichting (1913), Dieren
- de Rekkense Inrichtingen tot de Verpleging van Zwakzinnigen nu Van Ouwenallervereniging (1910), Rekken
- psychiatrische inrichting Groot Graffel (1899), Warnsveld
- psychiatrisch ziekenhuis Brinkgreven (1892), Deventer
- Bornhof, vm bejaardenhuis (oudste delen 14^e eeuw), Zutphen
- Nieuwe of St.-Elizabethsgasthuis (1442), Zutphen
- vm Ziekenhuis van het Groene Kruis (1914), Olst
- vm tehuis voor oude mannen (1895), Brummen
- monument voor 100 jaar koninkrijk (1913), Rheden
- vm brandweerkazerne (1880), Zevenaar
- vm Groote- of Heilige Geestgasthuis (1542), Deventer
- vm St.-Elizabethsgasthuis (oudste delen 1516), Deventer
- vm Rijksinfirmierie (1829), Deventer
- vm Stappenconvent (1861), Deventer
- vm Burgerweeshuis (1859), Deventer
- vm Heilige Geestgasthuis (oudste delen 14^e eeuw), Zwolle
- Emmanuëlshuizen (1636), Zwolle
- vm Vrouwenhuis (1742), Zwolle
- vm Sophiaziekenhuis (1884), Zwolle
- Verpleeghuis Zandhove (1825), Zwolle
- vm gemeentelijk badhuis (1842), Zwolle

Energievoorziening

- trafohuisje (ca 1930), Dieren

- trafohuisje (1930), Zevenaar
- trafohuisje (ca 1930), Dinxperlo
- onderstation van de PGEM met vier dienstwoningen (1937), Doetinchem
- trafohuisje (1927), Ellecom
- trafohuisje (1924), Keijenborg bij Hengelo
- trafohuisje (ca 1930), Zutphen
- trafohuisje (1923), Hattem
- trafohuisje (1939), Olst
- molen De Wielewaal (1870, 1959 op huidige locatie geplaatst), Wapenveld

6.7 Literatuur

- Ankersmit, H.J., 1960. Het waterschap Salland. Overijssel, Jaarboek voor Cultuur en Historie 14: 45-53.
- Bosch, H.G. et al., 1976. Heerde historisch gezien. Heerde.
- Demoed, H.B., 1987. Mandegoed schandegoed. De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19de eeuw. De Walburg Pers, Zutphen
- Ebbenhorst Tengbergen, E.J., 1965. Bronkhorst. Korte historie van stad en heerlijkheid. Zutphen.
- Fockema Andreae, S.J., 1950. Studieën over waterschapsgeschiedenis II, Salland. Leiden.
- Harten, J.D.H. & C.P.W.F. Herzberg, 1972. De ontginningen in Zuid-Salland gedurende de eerste helft van de 19e eeuw. Bulletin Geografisch Instituut Rijkuniversiteit Utrecht, Serie III, 1.
- Groothedde, M., 1990. De historisch-geografische ligging van de nederzetting/ stad Zutphen in het middeleeuwse rivierlandschap. Onderzoek naar de geomorfologische en waterhuiselijke voorwaarden voor het ontstaan en de ontwikkeling van Zutphen in de Middeleeuwen. Scriptie Amsterdam.
- Groothedde, M. (red.), 1996. Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurtschappen bij Zutphen. Kampen.
- Groothedde, M. (red.), 2001. Leesten en Eme 2. Steentijdjagers en Frankische Boeren in het Laaksche Veld bij Zutphen. Zutphen.
- Heitling, Willy H. & Leo Lensen., z.j. Vijftig eeuwen volk langs de IJssel. Zutphen.
- Heitling, W.H., 1959. De Achterhoek; langs Berkel en Slinge. 2e druk. Lochem.
- Heslinga, M.W., 1949. De gemeente Heerde. Tijdschrift K.N.A.G. 66: 501-537; 641-676.
- Heuvel, H.W., 1903. Geschiedenis van het land van Berkel en Schipbeek. Lochem.
- Hofenk, R.H., 1959. Van Steeg tot De Steeg; hoe het dorp aan de Veluwezoom werd en groeide. z.pl.
- Jong, W.W. de, 1949. Geografische aantekeningen uit de gemeente Steenderen en Bronkhorst. Tijdschrift K.N.A.G. 64: 1-23.
- IJzerman, A.J., 1982. De sprengen en sprengbeken van de Veluwe. Ontstaan, beheer en watervoorziening. Wetenschappelijke mededelingen K.N.N.V. 151. Hoogwoud.
- Lohuizen, H. van, 1980. Het Beekbergerwoud; de geschiedenis van een verloren oerbos. Beekbergen.
- Moerman, J.D., 1934. Beken, sprengen en watermolens op de Veluwe. Tijdschrift K.N.A.G. 51: 167-206.
- Mulder, J.W., 1885. Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der marken, in het bijzonder van die in Overijssel.
- Peters en, J.W. van, 1978. De waterplaag; dijkdoorbraken en overstromingen achter Rijn en IJssel. Zutphen.
- Pot, C.W. van der, 1972. Zwolle's omgeving omstreeks 1900. Zwolle.
- Ogink, L. & T. Groot Beumer, z.j., Het dorp aan de Oude Wetering; historisch overzicht van het dorp Lierderholthuis. z.pl.
- Reinders O.F.M., 1969. De Franken in Oost-Nederland. Archief De Graafschap 1969: 23-32.
- Rientjes, A.E., 1936. Uit de geschiedenis van het Oude Wijhe; historische opstellen over het kerspel
- Wijhe en De Boerhaar met enige aantekeningen over de adellijke huizen in de omgeving. Zwolle.
- Slicher van Bath, B.H., 1949. Overijssel tussen west en oost. In: Herschreven historie; schetsen en studiën op het gebied der middeleeuwse geschiedenis. Leiden, p. 172-235.
- Slicher van Bath, B.H., 1949. Geschiedenis van de nederzettingen in de Graafschap Zutphen. In:
- Herschreven Historie. Leiden. Ook: Bijdragen en Mededeelingen Gelre 47 (1946): 30-82.

- Slicher van Bath, B.H., 1964. Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de Middeleeuwen. A.A.G. Bijdragen 11: 13-78.
- Slicher van Bath, B.H., 1977. Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel. 2e druk. Utrecht.
- Slicher van Bath, B.H., G.D. van der Heide, C.G.W.J. Hijzeler, AC.F. Koch, E.C. Naschewski & E. Vroom, 1970. Geschiedenis van Overijssel. Deventer.
- Smit, F.A., 1962. Op zoek naar het verleden; wereldlijke en kerkelijke geschiedenis van het gewest en de stad Zutphen. Alkmaar.
- Spek, Th., 1996. Het rivierenlandschap van de IJssel. In: Th. Spek, F.D. Zeiler & E. Raap. Van de Hunnepe tot de zee. De geschiedenis van het Waterschap Salland: 47-72. Kampen.
- Stenvert, Ronald, Chris Kolman, Ben Olde Meierink m.m.v. Jan ten Hove, Marieke Knuijt & Ben Kooij, 1998. Monumenten in Nederland. Overijssel. Zeist/Zwolle.
- Stenvert, Ronald, Chris Kolman, Sabine Broekhoven, Ben Olde Meierink m.m.v. Marc Tenten, 2000. Monumenten in Nederland. Gelderland. Zeist/Zwolle.
- Ven, G.P. van de, 1976. Aan de wieg van Rijkswaterstaat. Wordingsgeschiedenis van het Pannerdens Kanaal. Zutphen.
- Ven, G.P. van de, 1985. Grensproblemen aan de bovenrivieren in de 18e eeuw. Historisch Geografisch Tijdschrift 3: 33-42.
- Verrips-Roukens, K., 1982. Over heren en boeren. Een Sallands landgoed 1800-1977. 's-Gravenhage.
- Voorden, E.W. van, G.J. Mentink, KJ. van Ebbenhorst-Tengbergen et al., 1975. Stads- en dorpsgezichten in Gelderland; de nederzetting in ontwikkeling. Zutphen.
- Vredenberg, J., 1965. 765-1965; 1200 jaar Wilp; grepen uit de geschiedenis van een Oostveluws Kerspel. z.pl.
- Vredenberg, J., 1969. Uit de historie van de kerspelen van Terwolde en Nijbroek van vroegste tijden - ca. 1900. z.pl.
- Zanden, J.L. van, & D.J. van der Veen, 1984. Boeren, keuters en landarbeiders. De sociale structuur van Salland aan het begin van de negentiende eeuw. Tijdschrift voor sociale geschiedenis 10: 155-194.